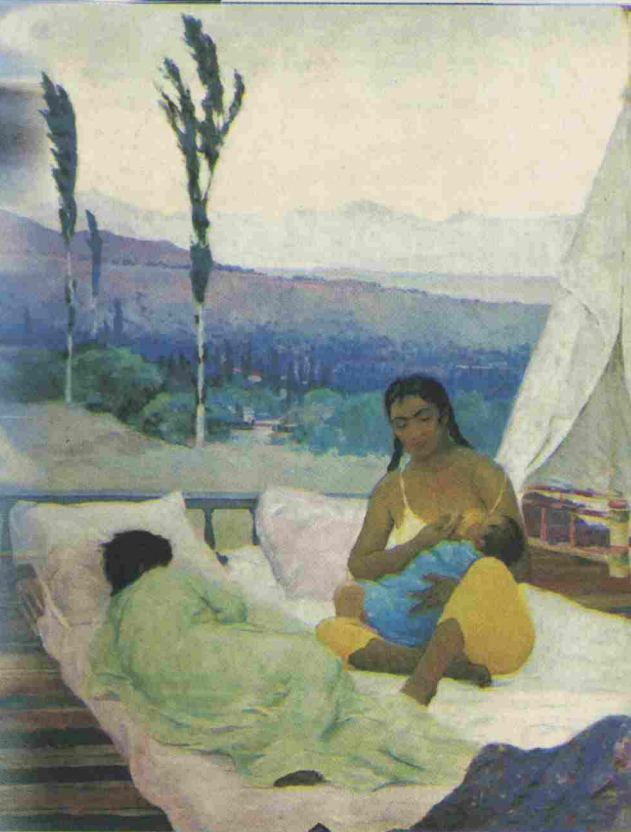

ТАФАККУР

ИЖТИМОЙ - ФАЛСАФИЙ,
МАЪНАВИЙ - МАЪРИФИЙ,
РАНГЛИ-БЕЗАКЛИ ЖУРНАЛ

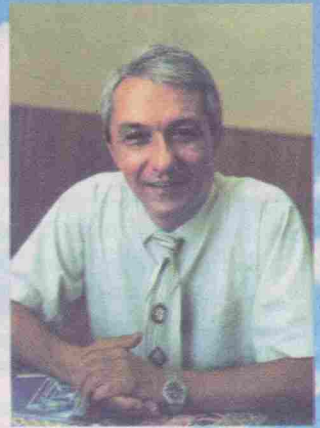
ТАФАККУР 2/2001

*Бир зум гўзаликнинг хузурида жим,
Самовий ҳисларга бўлиб қолдим банд.
О, доно табиат, о, буюк ҳаким,
Ҳикмат кўрмадим ҳеч мен сенга монанд...*

ЯНА БАҲОР...

Яна баҳор келди. Учинчи минг йилликнинг илк баҳори. Мангу табиатнинг мангу саломи. Азалий ҳалқа: баҳор, ёз, куз, қиш. Ва яна баҳор...

Хўш, фасллар алмашинади, замонлар ўзгаради, тузуму сиёсатлар ўзгара тус олади, лекин одам, одамзоднинг табиати-чи? Мана, биз бугун янги аср, янги минг йилликнинг аҳли бўлдик — ўзгариб қолдикми? Башариятнинг эзгу тилакларидан қай бири рўёбга чиқди? Уруш-низолар тўхтадимми? Ёвузликлар барҳам топдимми? Худбинлигу манфаатпарастлик дарди-чи?

“Ўзини билган”, яхшилиқни кўзлаган ҳар бир жамият бу оғир саволларга жавоб излайди, шу балоларга қарши турли тадбирлар қўллаб кўради.

Янги йил, янги асрни биз қандай бошладик? Жамиятни руҳан ҳам жисман соғломлаштириш борасидаги тадорикларимиз таҳсинга лойиқ, албатта. Бугунимиз ва эртамининг асоси ҳисобланмиш оналар ва болалар саломатлиги, ёшлар муаммоси бош ташвишимизга айлангани шоён хайрлидир.

Аммо янги йил, янги асрнинг дастлабки кунлари юрт бўйлаб эълон этилган расмий ҳужжат нима ҳақда эди — ҳаммамиз ҳам биламизми? Мамлакатимиз раҳбари ўша илк кунлар ниманинг ғамида бўлди, қандай ҳужжатга имзо чекди — ҳамма ҳам хабардорми? Сиёсий йилимиз нега айнан шу ҳужжат билан очилди? Мустақиллигимизнинг ўнинчи йилига қадам қўйилганда “Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ўрганишни ташкил этиш тўғрисида” деб фармойиш чиқарилишига сабаб нима? Бир ойгина аввал Бош Қонуниимизнинг саккиз йиллиги нишонланган эди-ку? Ниҳоят, қачон, қай юртда мамлакат Конституциясини жамият миқёсида, ҳатто болалар боқчасидан бошлаб ялпи ўрганиш юзасидан махсус фармойиш чиққан? Бўлса бордир, қаранг, камина беҳабар эканман. Балки шунинг учундир, бу ҳужжатнинг дунёга келишини мен жуда катта сиёсий воқеа деб билдим.

Дарвоқе, ўзимиз — ёзувчи, олим ё ҳуқуқшунос — давлатимизнинг Асосий Қонунини муқаммал биламизми? Умуман, қонунлардан, уларнинг ижросидан дуруст хабардоримизми? Билсак, хабардор бўлсак, уларга риоя этиямизми? Гоҳо худбинлик, нафс, манфаатпарастлик “қонун”лари билангина кун кўраётган баъзи тўралардан ул муқаддас моддаларнинг ижросини қаттиқ туриб талаб қиляпмизми?

Талаб қилмоқ учун ўша қонунларни билмоқ, билганда ҳам сувдек ичмоқ даркор бўлади!

Инсон — табиатнинг гултожи. Инсон — энг олий, энг онгли мавжудот. Инсон — хом сут эмган банда... Мамлакатни бошқаришнинг, жамият ҳаётини тартибга солиб туришнинг бирдан бир замонавий йўли эса — қонун устуворлигидир. Инсоният ҳали-ҳануз бунинг шундан афзалроқ, шундан адолатлироқ усулини топгани йўқ.

Демак, биз янги йил, янги асрдан эътиборан чинакамига ўзимиз-ўзлигимизни англаб, инсон сифатидаги, мустақил Ватаннинг эркин, онгли фуқароси сифатидаги ҳақ-ҳуқуқларимизни теран эгаллаб яшамоққа азму қарор қилдик! Муборак бўлсин!

...Яна баҳор келди. Мустақиллигимизнинг ўнинчи баҳори. Хўш, биз ўзгардикми? Ўзгаряпмизми? Ўзгарамизми?..

ТАФАККУР

Тафаккур

ИЖТИМОИЙ-ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ, РАНГЛИ-БЕЗАКЛИ ЖУРНАЛ

Бош муҳаррир
Эркин АЪЗАМ

Таҳрир ҳайъати:

Дилором АЛИМОВА
Абдулла АЪЗАМ
Муҳсин АШУРОВ
Ҳалим БОБОЕВ
Хуршид ДАВРОН
Ольга ЖОЛДАСОВА
(бадний муҳаррир)
Нуриддин ЗАЙНИЕВ
Баҳодир ЗОКИР
(масъул котиб)
Нажмиддин КОМИЛ
Султонмурод ОЛИМ
Хайридин СУЛТОН
Нурислом ТҶҲЛИЕВ
Озод ШАРАФИДИНОВ
Муҳаммад ЮСУФ
Абдурахим ЭРКАЕВ
Тўлепберген ҚАЙИПБЕРГЕНОВ
Муртазо ҚАРШИБОЙ

Муассис — Республика Маънавият ва маърифат кенгаши

Ўзбекистон Республикаси давлат
Матбуот қўмитасида 00124-рақам
билан рўйхатга олинган.

Матнларда фойдаланилган мисол,
кўчирма ва маълумотлар аниқлиги учун
муаллифлар жавобгардир.
Журналдан кўчириб босилганда ман-
ба қайд этилиши шарт.

Манзилимиз: 700047, Тошкент шаҳри,
Мовароуннаҳр кўчаси, 6-уй

133-10-68
139-05-19
139-05-29

Журнал андозаси таҳририятнинг
компьютер бўлимида тайёрланди.

“Шарқ” нашриёт-матбаа акционерлик
компанияси басмахонаси. 700029,
Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41-уй.

2001 йил 19 март кунини басмахонага
топширилди. Қоғаз бичими 70×100 1/16
6 басма тобоқ. 1709-бўйртма.
Нашр адади 7 000 нуска.

Журнални Омон АРСЛОН
саҳифалаган.

Ушбу сонда Машраб Нуриноев
олган суратлардан фойдаланилди.

ЖАМИЯТНИНГ МАҚСАДИ

Муртазо ҚАРШИБОЙ. Қалб бунёдкорлиги.....4

ТАРИХ ВА ТАРАҚҚИЁТ

Беҳзод МҶМИНОВ. Кўзга кўринмас офат..... 12

БУЮКЛИК ТИМСОЛЛАРИ

Абдуқодир ҲАЙИТМЕТОВ. Миллат ғурури 16

Нусратулла ЖУМАХҶЖА. Абадий даҳо 24

ЮРАК ТИЛГА КИРДИ

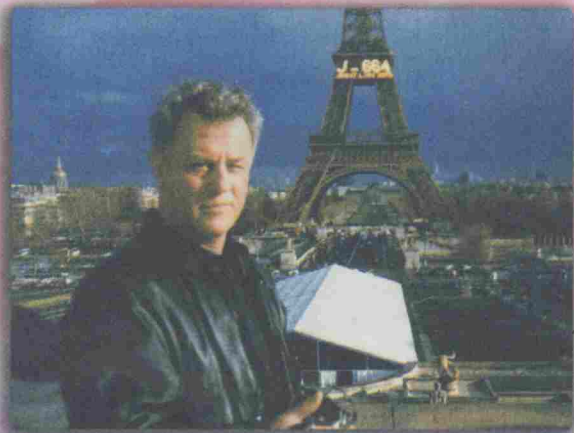
Азим СУЮН. Уйқу аро бедорман.....30

Гавҳар ИБОДУЛЛАЕВА. Сухбатингда саодат
бордир.....36

ТАРИХ ВА ТАРАҚҚИЁТ

Ҳамидулла АКБАРОВ. Кинонинг оловли
йўллари.....38

Ҳамидулла АКБАРОВ

САНИФАЛАРИДА

САХИФАЛАРИДА

Муҳташо ҚАРШИБОЙ

АҚЛ МУНОЗАРАСИ

Жаббор ЭШОНҚУЛ "Сим-сим" хазинаси	46
Саиднеъмат УМАРОВ. Йўқолган қобирга	52

МАЪНО ВА МОҲИЯТ

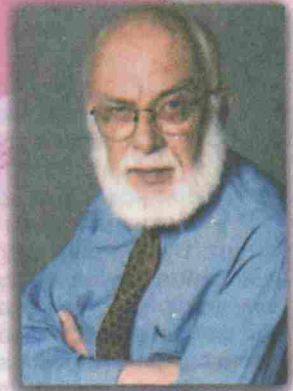
Вячеслав ПЬЕЦУХ. Китобхон кундалиги	56
---	----

ИБРАТНОМА

Абдулла АЪЗАМ. Мўъжизами? Мана сизга — миллион доллар!	74
--	----

ИСТИҚЛОЛ, НОМИНГ АЗИЗ

Аброр ОДИЛОВ. Озодлик фидойиси.....	82
-------------------------------------	----

Жолис РЭНДИ

ТАЛҚИН ВА ТАДҚИҚОТЛАР

Сарваржон ҒАФУРОВ. Минтақавий барқарорлик омиллари	88
Абдурахмон ОРТИҚОВ. Ўзликни англаш илми	90
Ортиқ ВАФОЕВ. Томирларда жўш урган туйғу.....	91
Шафоат Раҳматулло ТЕРМИЗИЙ. Маънавий эҳтиёж тимсоли	92
Шоҳсанам ДАВРОНОВА. Кўҳна ривоят шарҳи	93
Раззоқ АБДИРИМОВ, Нигора ЭГАМБЕРДИЕВА. Афсонага доя бўлган юрт	94
Журналнинг инглизча мухтасар мазмуни.....	95

Гавҳар ИБОДУЛЛАЕВА

Муртазо ҚАРШИБОЙ

QALB BUNYODKORLIGI

Эзгу ғоялар инсонни юсак орзулар билан яшашга, олижаноб мақсадлар йўлида эътиқод билан курашишга ўргатади. Тўғри, тайин ғоясиз ҳам эътиқод бўлиши мумкин. Масалан, кимдир ёшлигиданоқ яхшиликни ўзига мақсад қилиб олади ва бутун ҳаёти давомида шу эътиқодидан воз кечолмайди. Бундайлар ҳатто ўз фойдаси, оиласи манфаати учун озгина “ёмон” бўлиш зарурати туғилганда ҳам “Бу иш кўлимдан келмайди”, деб қайсарлик қилиб туриб олади.

Бундайлар яхшиликни эътиқод қилиб олган бўлса-да, уни рўёбга чиқаришнинг амалий қуролига эга бўлмагани боис ҳамма вақт ҳам мақсадига эришолмайди.

Эътиқоднинг қуроли эса ғоя ва мафқурадир. Бу шундай қудратли қуролки, ундан ҳамма — яхши ҳам, ёмон ҳам, мард ҳам, нокас ҳам, доно ҳам, нодон ҳам бирдек фойдаланишга ҳаракат қилади. (Большевикларнинг қандай жозибали ғоялар билан ҳокимият тепасига келгани ёки бугунги кунда исломий ғояларни ўзига ниқоб қилиб, Марказий Осиё ҳудудига суқилиб киришга, одамларнинг қалби ва онгани эгаллашга интилаётган турли зарарли мафқуравий оқимларни эсланг.) Чунки бу дунёда ҳамма нимагадир эга бўлишни истайди. Ҳаммада бир манфаат бор. Бу манфаатлар бугунги кунда одамларнинг, халқларнинг кундалик турмуш ташвишларида, тараққиётидагина намоён бўлиб қолаётгани йўқ. Улар эндиликда турли ахборот манбалари орқали хилма-хил маъно-мазмун, мафқуравий тус касб этмоқда ва бутун дунёга таралмоқда ҳам.

Бошқача айтганда, инсоният эндиликда ядровий қуролланиш пойгасидан мафқуравий қуролланиш пойгасига ўтди. Дунёдаги турли қучларнинг ўзаро жанги жадаллари уруш майдонларини бўш қолдириб, интернет тармоқларига, турли хил санъат асарларига, ахборот майдонларига кўчиб ўтаётгани бунинг яққол далилидир.

Шу маънода, Президентимиз Ислоҳ Каримовнинг “Мафқура полигонлари ядро полигонларидан қучлидир” деган огоҳлантириши долзарб аҳамиятга эга. Чунки ядро полигонларида синовдан ўтган қуролларни узлуксиз равишда ҳар куни, ҳар соат ва ҳар дақиқада инсоният бошига ёғдириб туриш имкони йўқ. Лекин мафқура полигонларида тайёрланаётган, унча-мунчада кўзга ташланавермайдиган, таъсири бирданига сезилмайдиган “ғоявий бомба”лар дунёни ўргимчак тўридек ўраб олган. Улар сизни на уйда, на кўчада, на ишда, на уйқуда тинч кўяди.

Мисли кўрилмаган глобаллашув жараёни натижасида яхшилик билан ёмонлик, эзгулик билан ёвузлик, эркаклик билан аёллик ўртасидаги чегараларнинг, бир сўз билан айтганда, ҳаётга, тирикликка хос хилма-хиллик, ранго-рангликнинг тобора камайиб бораётгани, турмушнинг яқраглашиб кетаётгани — барча-барчаси инсониятнинг энг қучли, энг қудратли қурол — турли шаклу шамоил касб этаётган ғоя ва мафқуралардан таъсирланаётгани оқибати экани тобора ойдинлашиб бормоқда.

Бундай таъсирлардан ҳимояланиш, Оллоҳ таоло томонидан ҳар бир инсон, ҳар бир халқ ва ҳар бир миллатга ато этилган ўзига хосликни сақлаб қолишнинг ягона чораси эса одамларда ана шу хавфларга қарши иммунитетни шакллантиришдир.

Сирасини айтганда, ҳар бир инсонда Одам Отадан, Момо Ҳавводан мерос ҳис-туйғулар — руҳий ҳимоя тизими бор. Чунончи, ҳаё, ибод, уялиш, тортиниш, инсоф, поклик, ҳалоллик — буларнинг барчаси ҳаром-ҳаришдан, турли хил иллат ва залолатдан сақланишнинг табиий тизимидир. Бинобарин, гўдақдаги оддий уялиш туйғуси ҳам бир иммунитет. Гўдак ана шу иммунитет воситасида ўзининг покиза ҳисларини асрайди, руҳиятидаги тизимнинг бузилиб кетишига йўл қўймайди.

Шу нуқтаи назардан қараганда, телевизорда очиқчасига ўпишаётган эркага аёлнинг қилмишини кўриб юзини буриб олган боланинг ҳолатини шунчаки уят туйғуси билан изоҳлаб бўлмайди. Бу — инсон вужудида асрлар давомида шаклланиб келган руҳий тизим — иммунитет натижасидир.

Шунингдек, ҳар бир инсонда у мансуб бўлган халқ менталитети асосида шаклланган иммунитет ҳам мавжуд. Шунинг учун ғарб кишига хос расм-рисулмаларни шарқ одами бирданига ҳазм қилолмайди. Шарқликларга хос сертавозелик, одоб-андиша, оғир-вазминлик каби хусусиятларни эса ғарбликлар ҳам ҳамма вақт тўғри тушунавермайди. Айнан мана шундай иммунитет халқлар ва миллатларнинг ўзига хос менталитети ривожига имкон яратади. Акс ҳолда, ўзингиз тасаввур этинг, одамзод ниманики кўрса, ниманики эшитса, шунга тақлид этиб, амал қилиб кетаверганида борми, дунёда ўзига хос турмуш тарзига эга бўлган халқ ҳам, миллат ҳам қолмаган бўларди. Ҳолбуки, етмиш йилдан зиёд давом этган собиқ шўро замонидаги мустабид тузум бориб-бориб ҳамма халқлар бирлашиб кетади, дунёда фақат битта миллат қолади, деган сохта назария асосида мажбурлаб ҳам турли халқларни ўзлигидан маҳрум

қилолмайди. Чунки ҳар бир халқ, ҳар бир миллат юз йиллар давомида шаклланган миллий иммунитетни туфайли камолга етган алоҳида бир этник тизимга айланади. Айнан ана шу миллий иммунитет туфайли бу тизим фақат ўзининг ижтимоий-этник тузилмасига мос, ўзининг тақомилига хизмат қиладиган унсурларни қабул қилади ва аксинча, ўзининг тузилмасига зид бўлган, уни ичидан емиришга қаратилган ёт, бегона унсурларни рад этади. Масалан, XX асрнинг 20-йилларида большевизм халқимизнинг ижтимоий-этник тузилмасини бузиб, унинг менталитетини ўзгартиришга ҳаракат қилди. Шунда халқнинг миллий иммунитетини "ишга тушди": ота-бобола-римиз, ўрни келганда, сиёсий йўл билан, ўрни келганда, қуроли ҳаракатлар билан ҳимояланди.

Умуман, ўз ватанига қаратилган ҳар қандай тажовузга қарши курашга отланган инсонлар қалбида ҳамма вақт миллий иммунитет уйғонади.

Одатда кундалик ҳаётда ҳар хил бемаънилик ва нодонликдан асрайдиган, уларга қарши ҳаракатга ундайдиган маънавий иммунитет ҳам намоён бўлади. Яъни, киши ўзининг руҳиятидаги тизимга бегона, ёт бўлиб туялган нарсага тоқат қилолмайди. Шунинг учун донишманд кексалар қуруқ бақир-чақирдан иборат ашулани кўйиб ўтирган ўсмирларга қараб, анави вағир-вуғурирни ўчир, дея насихат қилади. Ёки тумонат давраларда сал ёқмайдиган гап-сўз бўлиб қолса, гўё ақлли томошабин ғоявий ва бадийий жиҳатдан бўш спектаклдан кўнгли тўлмай зални тарк этгани каби, астагина туриб чиқиб кетади.

Бундай руҳий тизимнинг шаклланишида икки омил — инсондаги табиий ҳис-туйғу ва интилишлар, шахсий ҳаёт тажрибаси ҳамда у мансуб бўлган халқнинг турмуш тарзи, миллий қадриятлари муҳим ўрин тутаяди.

Қисқача айтганда, миллатни асрайдиган иммунитет миллийлик бўлса, инсонни асрайдиган иммунитет инсонийликдир.

Собиқ большевистик мафкура зўравонликка асослангани учун одамларда ҳақиқий мафкуравий иммунитет ҳосил қила олмади. Эсингиздами, у капитализм дунёсида рўй бераётган ҳар бир янгиликка шубҳа билан қарашга, улардан камчилик топишга, буржуа идеологиясига учмасликка, “бойлар адабиёти”ни ўқимасликка чақирар, халқда шундай сохта тушунча ва кўникмаларни шакллантиришга интилар эди. Лекин бу тарғибот зўравонликка, капиталистик тараққиёт эса табиий қонуниятларга асослангани учун одамларда коммунистик иммунитет, коммунистик ҳушёрлик уйғотиш борасидаги саъй-ҳаракатлар мустабид тузумга фойда эмас, аксинча, зарар келтирди.

Юртимиз турли ёт ва бегона мафкуралар хуружи кундан-кунга авж олиб бораётган минтақада жойлашган. Бу эса халқимиз онгида ҳақиқий мафкуравий иммунитетни шакллантиришни тақозо эт-

моқда. Уни шакллантиришда миллий истиқлол ғоясининг асосий тушунча ва тамойиллари муҳим аҳамият касб этади. Чунки унинг тизимида Ватан тараққиёти, юрт тинчлиги, халқ фаровонлиги каби интилишлар етакчи ўрин тутаяди.

Маълумки, мустақиллик мафкурасининг асосий маъно-моҳияти “Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар” рисоласида ўз ифодасини топган. Яъни бугунги мураккаб даврда халқимиз, жамиятимизнинг ҳолатига қарши маърифат билан кураш олиб боришида таъсирчан қурол бўлиб хизмат этадиган, одамларимиз онгида ғоявий иммунитетни шакллантирадиган асосий тушунча ва тамойиллар аниқ.

Ушбу рисола қандай вужудга келгани, унинг таркибий тузилиши, асосий маъно-мазмунини ҳақида оммавий ахборот воситаларида батафсил маълумот берилгани, бу борадаги тарғибот ва ташвиқот ишлари давом этаётгани учун биз бу ўринда улар ҳақида алоҳида тўхталиб ўтирмаймиз. Балки ҳар қандай мафкуранинг бош вазифаси инсон онгини тараққиёт талабларини ҳисобга олган ҳолда ўзгартириш, уни муайян мақсадлар йўлида уюштириш, сафарбар этиш, ҳаракат манбаи бўлиб хизмат қилиш эканини назарда тутиб, миллий истиқлол ғояси оддий юртдошларимизнинг жамиятдаги ўрнини қандай белгилаб бериши, халқимизни ёт ва зарарли оқимларга қарши қандай қуроллантириш ҳамда бугунги тараққиётнинг мураккаб масалаларига қандай ёндашиш ҳақида фикр юритмоқчимиз, холос.

Миллий истиқлол ғоясининг асосий тушунча ва тамойиллари ҳамда улар асосида шаклланадиган мафкура Ватанни эътиқод билан севишга, юртимиз, халқимиз манфаатларини эътиқод билан ҳимоя қилишга ўргатади.

Истиқлол ғоясининг асосий тушунча ва тамойиллари миллий эътиқоднинг маъно-мазмунини аниқлаштиради, бизнинг халқ, миллат сифатида нимага эътиқод кўйиб, нимага интилиб яшашимиз, кимлардан ибрат олишимиз, ўрганишимиз лозимлигини, Ватаннинг тақдири, келажаги қандай бунёд этилиши, кўзлан-

ган мақсадларимизга қандай эришиш йўллари оидинлаштиради.

Маълумки, ғоя ўзига хос тизимни шакллантириш хусусиятига эга бўлади. Агар ана шу тизим тўлиқ шаклланиб, тақомилига етса, у мафкурага айланади. Масалан, миллий истиқлол ғояси ўз тизимига эга. Эндиликда бу тизим асосида янги мафкура — мустақиллик мафкураси шаклланимоқда.

Ғоя муайян мақсад сари сафарбар этса, мафкура бу мақсадни эътиқодга айлантиради, ана шу эътиқод асосида янги дунёқарашни тарбиялайди. Шунинг учун мафкуравий тизим ғоявий тизимга нисбатан кенгроқдир. Ғояни амалга ошириш йўлидаги сафарбарлик жараёнида ҳар хил муаммолар, саволлар пайдо бўлиши табиий. Уларнинг барчасига жавоб топиш асосида мафкура шаклланади. Ғоя ҳаётдаги ҳамма муаммо ва масалаларга жавоб бермаслиги мумкин. Лекин мафкура барча ҳаётини масалаларга ўз ғоялари нуқтаи назаридан ёндашади ва ўзига хос жавоб топади.

Шунинг учун мафкуранинг шаклланиши ғоянинг шаклланишига нисбатан узок давом этадиган мураккаб жараён дир. Масалан, бизнинг юртимизда миллий истиқлол ғояси шаклланиган. Миллий истиқлол мафкураси эса ҳали шаклланиш жараёнини бошдан кечирмоқда.

Мафкуранинг ҳаётбахш кучи, аввало, инсоннинг жамиятдаги ўрни ва аҳамиятини қандай тушуниши ва уни қандай ижтимоий мақомда тасаввур этишига боғлиқ. Чунки инсонни ижтимоий ҳаркат ва фаолиятга ундаш, шу тариқа кўзланган муайян мақсад-вазифаларга эришиш дунёдаги барча мафкураларнинг маъно-моҳиятини ташкил этади.

Шу маънода, миллий истиқлол ғояси тушунча ва тамойиллари тизимида инсоннинг жамиятдаги ўрни ва мақоми аниқ белгилангани диққатга сазовордир. Яъни бу тизим инсонни бунёдкор куч сифатида таърифлайди ва шунга даъват этади. Истиқлолнинг бош ғояси ҳам, асосий тушунча ва тамойиллари ҳам бунёдкорлик фалсафаси билан йўғрилган. Чунки бунёдкорлик — халқимизнинг энг олижаноб фазилати. Президентимиз таъби-

ри билан айтганда, ўзбек том маънода бунёдкордир, дўпписида сув ташиб бўлса ҳам дарахт кўкартиради.

Бунёдкор ғоя деб, инсонни улуғлайдиган, унинг куч-ғайрати ва салоҳиятини ошириб, халқи, ватани, бутун инсоният учун фойдали ишлар қилишга сафарбар этадиган, ўзида тараққиёт, маърифат, дўстлик, тинчлик, адолат, ҳалоллик, поклик каби эзгу мақсадларни муҳасамлантирадиган ғояга айтилади.

Бунёдкорлик қалб бунёдкорлигига айланганда чинакам кадр-қиммат касб этади. Масалан, собиқ шўро даврида ҳамма нарсга қўл учида қилинарди. Аксарият халқ ўзини ишлаётгандек қилиб кўрсатар, лекин қалб ишламас, амалга оширилайётган юмуш сидқидилдан бажарилмас эди. Шунинг учун етмиш йилдан зиёд вақт мобайнида Овруро ва Осиё кенгликларини туташтирган улкан салтанат худудида ҳақиқий бунёдкорлик намунаси бўла оладиган иш деярли қилинмади. Аксинча, бор нарсалар ҳам вайрон этилди, таланди, йўқ қилинди. Инсонлар қалбидаги бунёдкорлик туйғусини сўндирган тузум ўзича кўп ишларни, улкан режаларни амалга ошириш учун уриниб кўрди, лекин қалб бунёдкорга айланмагани учун қилинган ишларда баърака ва самара бўлмади.

Шу боис ҳақиқий бунёдкорлик онгли меҳнатга таянади. Чунки ўйламайдиган, миясини ишлатмайдиган, ким нима буюрса қилиб кетаверадиган одамнинг фаолияти ҳеч қачон ҳақиқий бунёдкорлик касб этмайди. Маълумки, бир ишга банд қилиб қўйсангиз машина ҳам муайян юмушни бажаради. Улар ҳам нима дир яратади. Аммо бу — онгли меҳнат эмас.

Қалб бунёдкорлиги эса эътиқод билан, пок ният билан нафақат бугунни, нафақат эртани, балки олис келажакни ўйлаб яратишдир. Одамзодга азалдан қалб бунёдкорлиги хос. Унинг қалби билан қўли бир маромда ишласа, ҳақиқий мўъжизалар бунёд этилади. Неча асрлардан буён дунёни ҳайратга солиб келайётган Миср эҳромлари, Эйфель миносраси, Тожмахал ёдгорлиги, қанчадан-қанча санъат ва маданият дурдоналари —

барчаси қалб бунёдкорлиги намунасиدير. Бундай мўъжизалар бизнинг маданий меросимизда ҳам кўп. Бетақрор обидаларимиз, мумтоз санъат асарларимиз, юксак ахлоқийликка асосланган урф-одат ва анъаналаримиз — бунинг яққол далили.

Буюк донишманд бобомиз Баҳоуддин Нақшбанд “Дилинг Оллоҳда, қўлинг меҳнатда бўлсин” дея яратувчиликка давват этганларида, ҳар қандай ишни эътиқод билан бажаришни назарда тутганлар. Умуман, эътиқодни фаолиятга, фаолиятни эса эътиқодга айлантириш — халқимизга хос. Масалан, яхшиликни, яъни оддий инсоний фазилатни эътиқод даражасига кўтарганимиз ёки Оллоҳга бўлган ишонч-эътиқодимизни фақат эзгулик йўлида хизмат қилдиришни анъанага айлантирганимиз (яъни динни ниқоб қилиб мутаассибликка, жаҳолатга, бузғунчиликка берилмаганимиз) — бунинг тасдиғи.

Мустақиллик йилларида бунёдкорлик анъаналаримиз қайтадан ривожлана бошлади. Кўркем бинолар, сўлим боғ-роғлар, муаззам мажмуалар, замонавий корхоналар, улкан иншоотлар, кўркем шаҳар ва қишлоқлар — барча-барчаси ана шу бунёдкорлик натижасидир.

Миллий истиқлол мафкурасининг бош ғояси — озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт халқимизнинг азалий орзу-умидларини ифода этади. Озодлик — буюк туйғу, буюк интилиш, буюк имкониёт. Улуғ мутафаккир бобомиз Алишер Навоийнинг руҳи ва жисми пок инсонларни “озодаваш” дея таърифлаши бежиз эмас. Чунки ҳам руҳан, ҳам жисман озод бўлган инсон — мукаммал инсон.

Тасаввур этинг, гўдакнинг ҳамма қилиқлари гўзал ва ёқимли туюлади. Негаки у ҳар қандай ташвишлардан, ҳар қандай гуноҳлардан холи бўлган покиза вужуд.

Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этиш халқимизнинг неча асрлик орзу-армонлари, эзгу интилишлари, бунёдкорлик фаолиятининг маъномазмунини ифодалагани учун ҳам истиқлол йўлидаги бош ғоямиздир.

Халқимизнинг мустақил тараққиёт йўлидаги бош мақсади буюк давлат бар-

по этишдир. Давлатнинг буюклиги эса, аввало, ватаннинг озодлиги ва ободлиги, халқнинг эркин ва фаровон ҳаёти билан белгиланади. Озодлик демократик эркинликларга эришиш, фуқаролар ҳақ-ҳуқуқлари кафолатланган ва таъминланган жамият барпо этишнинг бош шarti бўлса, мустақиллик миллий давлатчилик асосларини тиклаш ҳамда ривожлантиришнинг асосий негизидир. Шунинг учун ҳам бош ғоямизда “озодлик” сўзи биринчи ўринда туради. Ободлик эса давлатнинг қудратини билдиради. Зотан, Соҳибқирон Амир Темур бобомизнинг “Кимки қудратимизга шубҳа билан қараса, биз қурган биноларга боқсин” деган ғурур-ифтихор тўла сўзлари бежиз айтилмаган.

Обод юртда файз-барака бўлади, одамлар ўртасида меҳр-оқибат ҳукм суради, илм-маърифат, маданият ривожланади. Обод юртнинг одамлари фақат яхшилик ҳақида ўйлайди. Обод юртга Оллоҳнинг назари тушади. Шунинг учун ҳам Президентимиз “Она Ватанимиз Оллоҳнинг назари тушган муқаддас диёрдир” деб таъкидлайди.

Ободлик ҳам озодлик сингари, халқимизнинг азалий орзусидир. Эртақларимиздаги қаҳрамонларнинг обод юртларга саёҳат қилиши, бир-биридан гўзал шаҳарларни кўриши, боғларида сув ўрнига шарбат оқиб ётадиган, дарахтларида қишн-ёзин ларзон мевалар фарқ пишиб турадиган, одамлари уруш нелигини билмайдиган ўлкаларни сайр этиши бунинг яққол далилидир.

Энди бош ғоямиз таркибидаги иккинчи ибора — “эркин ва фаровон ҳаёт” бирикмаси изоҳига тўхталайлик.

Эркинлик — инсон ҳаётининг моҳиятидир. Яъни эркин бўлмаган, қуллик ва қарамликда ҳаёт кечирган одамни тўлақонли инсон деб бўлмайди. Чунки эркин бўлмаган одам ўзининг моддий ва маънавий эҳтиёжларини тўлиқ қондиrolмайди, ўзича фикр юритиб, ўзича фаолият кўрсатолмайди. Шунинг учун эркин ҳаёт азалдан инсониятнинг орзуси, юксак тараққиётнинг асосий шarti бўлиб келган.

Бугунги кунда биз эркин ҳаёт деганда, аввало, юртимиз мустақиллигини, де-

мократик қадриятларнинг тўлиқ қарор топишини, қонун асосидаги онгли фаолиятни, юксак маънавиятни тушунамиз. Инсон кишилик жамияти босиб ўтган тарихий тажрибаларни, билимларни, бугунги замонавий тушунчаларни қанча кўп эгалласа, маънавияти қанча юксак бўлса, шунча эркин бўлади.

Эркинлик фаровонлик билан боғлиқ тушунча. Яъни инсон эркин бўлмоғи учун у аввало моддий таъминланган бўлиши зарур. Бу ўринда халқимизнинг “Аввал — иқтисод, сўнгра — сиёсат” деган нақли жуда мос тушади. Бошқача айтганда, иқтисодий шарт-шароит ҳар қандай ҳаётнинг негизи, пойдевори ҳисобланади. Жумладан, эркин ҳаёт ҳам иқтисодий тараққиётга асосланади.

Оврупо, Америка ва Осиё қитъасидаги иқтисодий жиҳатдан юксак ривожланган мамлакатлардаги ҳаёт бунга яққол далил бўла олади.

Истиклолнинг Ватан равнақи, юрт тинчлиги, халқ фаровонлиги, комил инсон каби асосий ғоялари бош ғоядан кейин келиши бежиз эмас. Улар маъно-моҳияти ва фалсафасига кўра, аввало, жамиятимиз ўз олдига қўйган улғувор мақсад-муддаоларни яққол акс эттиради, бинобарин, бош ғоямизни янада кучайтиради. Бу ғояларнинг ўзаро муштарак ва боғлиқ экани ҳам диққатга сазовордир. Масалан, Ватан равнақи ғоясидан кейин юрт тинчлиги ғояси келади ва юрт тинчлиги — барқарор тараққиёт гарови экани таъкидланади.

Қолаверса, бош ғоянинг биринчи тушунчаси “озодлик” асосий ғоялар — Ватан равнақи, юрт тинчлиги, халқ фаровонлиги, комил инсон ғояси билан бевосита боғлиқ. Худди шунингдек, бош ғоя таркибидаги иккинчи тушунча — “ободлик” ҳам улар билан муштарак. Умуман, бош ғоя ва асосий ғоялар яхлит тизимга айланиб, ягона тасаввур, ягона дунёқарашни шакллантиришга хизмат қилади. Зеро, озодлик бўлмаса — ободлик йўқ, эркинлик йўқ, тараққиёт йўқ, тинчлик йўқ, фаровонлик йўқ, ҳамкорлик йўқ, миллатлараро тотувлик йўқ, диний бағрикенглик йўқ.

Бу ғояларнинг ҳар бири инсоният тарихида, халқлар ва миллатларнинг ўз

мақсад-муддаоларига эришишида ғоятда муҳим аҳамият касб этган, дунёнинг бугунги тараққиётини ҳам ана шу ғояларсиз тасаввур этиб бўлмайди. Ва табиийки, улар ҳар бирининг ўзига хос маъно-моҳияти, жамият ривожига аҳамияти ҳақида кўп фикр юритиш мумкин.

Аввало, комил инсон ғоясига тўхта-лайлик.

Ёшлигида ҳамма орзулар оламида яшайди. Инсонки бор, болалигида ўз имкониятларидан бир неча баробар юксакликда бўлган марраларни чоғлаб ҳаракат қилади. Шунинг ўзиёқ ҳар бир инсон табиатида баркамол бўлишга интилиш иштиёқи кучли эканини кўрса-тади.

Ўзининг асл ҳолатидан кўра юксакроқ бўлиш, таъбир жоиз бўлса, “ўзидан қочиш” майли инсонни ҳаракатга ундайди. Ана шу ҳаракатнинг изчил тус олиши инсонни комилликка етаклайди. Бошқача айтганда, оламнинг такомилли ҳаракат билан бўлгани каби, инсоннинг такомилли ҳам ҳаракат биландир. Шунинг учун Алишер Навоий “Ноқис улдириким, ўзин комил дегай, Комил улким, нуқсин исбот айлагай” деб таъкидлайди.

Хўш, комилликнинг ўзи нима? Комиллик — мукамалликдир. Мукамаллик — мақсадга мувофиқликдир. Аслида дунёдаги ҳамма нарса мақсадга мувофиқ қилиб яратилган. Яъни, бундай қараганда, ҳамма нарсада ҳам мукамаллик бор. Оддий капалакни олинг, қандай мукамал!

Инсоннинг ҳамма хатти-ҳаракатлари ҳам мақсадга мувофиқ бўлиши мумкинми? Яъни у тўлиқ мукамал бўла оладими? Агар инсон ўз олдига аниқ мақсад қўйиб яшаса ва бутун ҳаёти ана шу мақсадга мувофиқ бўлса, уни яхши, эътиқодли одам деймиз. Демак, у комил инсон. Лекин комил зот эмас. Чунки комил зот — Яратганнинг ўзидир.

Яратганнинг мукамаллиги инсонни мафтун этади. Шунинг учун комиллик шоир у адибларнинг, мутафаккирларнинг азалий мавзуси, турли халқ ва миллатларнинг, бани башарнинг орзуси.

Ёки ижтимоий ҳамкорлик ғоясини олайлик.

У турли табақа ва тоифа вакиллари-

ни ягона мақсад сари уюшган куч бўлиб интилишга даъват этади.

Буюк мутафаккирларимиз тараққиёти-мизнинг турли босқичларида аввало юрт оғалари — уруғ ва қабила бошлиқларини ўзаро ҳамкорликка, бирликка ундаб, шу орқали халқни муродига етказишга интилиб келгани маълум. Масалан, Алишер Навоийнинг темурий шаҳзодаларнинг бошини қовуштириш, уларни ҳамкорлик асосида иш юритишга ундаб қилган саъй-ҳаракатларини эсланг. Ёки Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг Шайбонийхон лашкарига қарши курашда темурий шаҳзодалар орасидан ҳамкор тополмай сарсон бўлганини ёдга олинг. Ёхуд халқнинг тарқоқлиги, юрт оғаларининг бепарволигидан фарёд чеккан жадид боболаримиз аввало шу масалани — ўзаро иттифоқликни устувор деб билганларини эсланг. Чунончи, Маҳмудхўжа Беҳбудий шундай хитоб қилган эди: “Ҳар ким ўз нафи ва ўз шахсий иши ила саргардон, умумий ёинки диний ва миллий ишларни ояндаси (истикболи) учун, миллатни замона одамларидек тараққий этмоғи учун, халойиқни ислоҳи ахлоқи учун гам тортувчи ва ҳаракат этгувчи йўқдир”.

Маълумки, жамиятдаги кучларнинг ҳамкорликка киришиши учун турли манфаатлар кесишадиган, мақсадлар уйғунлашадиган умумий таянч нуқтаси лозим бўлади. Алишер Навоий уни навобахшлиқда, яъни эл-юртга фойдали бўлишда деб билади:

*Навосоз улуснинг навобахши бўл,
Навоий ямон бўлса, сен яхши бўл.*

Навосозлик — бунёдкорлик. Навобахшлик — бунёдкор халққа мадад бўлиш, Амир Темур бобомиз таъбири билан айтганда, унинг дардларига дармон бўлмоқдир.

Бу дунёда ҳамма бирдек яхши бўлолмайди. Бу — табиий. Лекин ўз халқига фидойилик қилиб, унинг кунига яраш — навобахшлиқда ҳамма яхши бўлмоғи зарур. Яъни жамиятнинг умумий ҳамкорлиги учун асос бўладиган нуқта ана шу — халқ ва Ватан манфаатидир. Чунки халқ ва Ватан манфаатида ҳар бир ин-

соннинг манфаати мужассам, яъни, фалсафий нуқтаи назардан ёндашганда, бутунда қисмнинг хусусиятлари пинҳон. Халқ шуни англаб, шу асосда ҳамкорлик қилиб, олга интилганидагина кўзлаган мақсадларига эришади.

Ёки яна бир ғоямиз — диний бағрикенгликни олиб кўрайлик.

Бизнинг юртимизда турли дин ва маданиятлар қадимдан мулоқотда бўлган. Ота-боболаримиз бунга амалий нуқтаи назардан қараб, уни табиий деб билган. Чунки бу заминда кенг тарқалган ҳанафий мазҳаби эътиқод борасида мўътадилликни ёқлаган. Шунинг учун халқимизда кенгфёллиқ, самимият, софдиллик каби фазилатлар кучли.

Шоир ва мутафаккирларимиз ҳам Оллоҳ, дин масалаларида анча эркин фикр юритган, уларни никоб қилиб, ғаразли мақсадларни кўзлаган сохта диндорлар устидан кулган. Хусусан, Алишер Навоий нодон шайхлар қилмишини бундай фош этган:

*Мени ишқдин ман этар сода шайх,
Дема сода шайх, айтким, лода шайх.*

Маъноси: бу содда, яъни билимсиз шайх мени ишқдан, Оллоҳни севишдан маҳрум этмоқчи. Шунинг учун уни содда ҳам деб бўлмади, у нодондир. Чунки ўзи Оллоҳни севамаган одам қандай қилиб бошқаларга диний эътиқод бора-сида ибрат бўлади?

Бундай шайхларнинг нодонлиги бугунги ақидапарастларникидан деярли фарқ қилмайди. Чунки жаҳолат қайси шаклда бўлмасин, ўзининг тор қарашларини аён қилиб, хурфикрлиқка, кенгфёллиқка тўсиқ бўлади.

Хурфикрлиқ — ҳақиқатни эркин фикрлаш асосида англаш дегани. Ақидапарастлик эса, эркин фикрлаш натижасида ҳақиқат ҳақидаги устувор тасаввурларга, таълимотларга зиён этади, улар аҳамиятсиз бўлиб қолади деб чўчиди. Ақидапарастлик ҳақиқатни, диний ақидапарастлик эса худони ўзиники қилиб олишга уринишдир.

Хурфикрлиқ ўз-ўзидан вужудга келмайди. У халқнинг ривожланиш, тараққий этиш эҳтиёжидан туғилади.

Ақидапарастлик хур фикр тараққиёти-ни тўхтата олмаслигига кўзи етгач, очиқдан-очиқ душманлик, куч ишлатиш йўлига ўтиб олади. Шунинг учун дунё тарихида ақидапарастликка, зўравонлик ва жаҳолатга асосланган тузумлар вужудга келган.

Бағрикенглик хурфикрликка йўл очиб, инсонни ҳақиқатга яқинлаштиради. Торкўнгиллик, бетоқатлик, манманлик эса жаҳолатга ундайди. Натижада одам ҳатто ўз ота-онаси, яқин қариндошларини ҳам тан олмай, менсимай қўяди. Бугунги кунда турли диний ақидапарастлик оқимлари таъсирига тушиб, ота-онасидан ҳам юз ўгираётган айрим нодон ёшларнинг қилмиши шундан далолат беради. Бағрикенгликнинг зидди бўлган бундай торкўнгиллик ўтмишда ҳам кўп бўлган. Лоақал Турди Фароғийнинг машҳур мисраларини эсланг:

*Торкўнгуллик беклар, ман-ман деманг,
кенглик қилинг,
Тўқсон икки бовли ўзбек юртидир,
тенглик қилинг.*

Кўриниб турибдики, миллий истиқлол ғоясининг ҳар бир тушунча ва тамойили асосида тарихимизга, дунё тараққиётига назар ташлайдиган бўлсак, тасавурумиз кенгайди, билганларимиз маърифий қуролга, билмаганларимиз эҳтиёжга айланади. Шунинг ўзиёқ бу ғояларнинг таъсир кучидан далолатдир.

“Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар” рисоласи фақат бош ва асосий ғоялар ҳақида маълумот бериб қолмайди. У фуқароларимизда мафкуравий тасаввурни, янгича дунёқараш ва эътиқод асослари, миллий ғоя ва мафкуралар тарихи, ҳозирги замонда инсон қалби ва онги учун бораётган қураш, Ўзбекистон тараққиёти ва мафкуравий муаммолар каби кенг қамровли масалаларга ҳам эътиборни қаратади.

Миллий мафкура миллий эътиқодни шакллантиради. Миллий эътиқод миллий менталитетни мустаҳкамлайди. Миллий менталитети мустаҳкам халқни эса енгиб бўлмайди. Чунки ана шу менталитетнинг ўзи ҳар қандай тажовузларга

нисбатан иммунитет вазифасини ўтайди. Бинобарин, у ёт ва зарарли анъана ва мафкураларни ҳам қабул қилмайди. У фақат соғлом ғояларга, яъни яратувчилик қудрати билан замонлар синовидан ўтган умумбашарий қадриятларга интилади ва уларни ўз фалсафаси билан уйғунлаштириб бойийди, ривожланади.

Мафкура инсоннинг яратиш иштиёқини, дунёда яхшилик, адолат ва ҳақиқатни барқарор қилиш борасидаги интилишларини кучайтиради, уларни ижтимоий ҳаракатга, иродага айлантиради.

Миллий истиқлол ғоясининг асосий тушунча ва тамойиллари юқоридан туриб, кампаниябозлик асосида жорий этиладиган мафкуравий кўрсатмалар эмас. Улар халқимизнинг истиқлол йилларидаги, озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этиш йўлидаги орзу-интилишлари ҳамда эзгу иродасини ифода этадиган тушунча ва тамойиллардир. Улар халқнинг қалби ва онгига маърифий асосда, яъни ана шу тушунча ва тамойилларнинг кучи ва жозибасини намоеън этиб, ишонтириш орқали сингдирилади. Шунинг учун рисоланинг бирон жойида ҳам “амалга оширилади”, “бажарилади”, “ижро этилади” каби кучга таяниб қилинадиган жараёнларнинг ифодаси бўлган иборалар тилга олинмаган, аксинча, ҳамма ўринларда “сингдирилади” дейилган. Бу эса Президентимизнинг “Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар” рисоласига ёзган сўзбошисида “Бу ишни бамисоли ёш ниҳолга мевали дарахт куртагини пайванд қиладиган уста боғбондек нозиклик ва меҳр билан, оқилона йўл билан амалга ошириш лозим” дея таъкидлаб айтган сўзларига мосдир.

Яна бир нарса. Миллий истиқлол ғоясини сингдириш ҳақида гап борар экан, “қалб ва онг” деган сўзлар ҳамisha ёнма-ён тилга олинган. Бу ҳам бежиз эмас. Чунки қалбда — эътиқод, онгда дунёқараш шаклланади. Миллий истиқлол ғоясининг асосий вазифаси эса халқимизда миллий эътиқод ва дунёқараш асосларини шакллантиришдан иборатдир.

ТАРИХ ВА ТАРАҚҚИЁТ

Бехзод МҶМИНОВ

КО'ЗГА КО'РИНМАС ОФАТ

Башарият тарихи шундан гувоҳлик берадики, давлат бор экан, ҳокимият бор экан, уларга қарши очиқ ёки пинҳона кураш олиб борувчи кучлар ҳам бўлади. Сиёсий экстремизм халқ ҳаёти, жамият тараққиётига хавф солувчи ана шундай офатлардан биридир. У ҳар қандай давлатнинг барқарор фаолият кўрсатиши учун энг катта хавф эканини бугунги кунда кўпчилик тушуниб етмоқда. XXI асрга келиб яна шу нарса ойдинлашдики, бу офатга қарши вақтида самарали кураш олиб борилмас экан, у фожиали, қонли воқеаларга сабаб бўлиши мумкин. Бунга дунё тарихида мисоллар кўп. Чунончи, XX аср бошида Россияда большевикларнинг, Германияда ирқчи социалистларнинг давлат тепасига келиши шулар жумласидандир. Сиёсий экстремизмнинг сигналган йўли оддий: аввал “халқнинг фаровон ҳаётини таъминлаб бера олмаган” расмий ҳукумат танқид остига олинади, кейин уни ағдариб ташлашга даъват қилинади, кейин эса у ҳақиқатан ҳам ағдариб ташланади. Сиёсий экстремизм шуниси билан хатарлики, бир шаклдан иккинчисига жуда тез ўтади. Шунинг учун давлатга норозилик билдираётган, бошида тинч намоёнлардан иборат бўлиб кўринган ҳаракат зум ўтмай жангарилар тўдасига айланиши ҳам мумкин. Шунинг учун дунёда фаолият кўрсатаётган кўпгина террорчилик ташкилотлари аслида партияларнинг жанговар қаноти ҳисобланиши ҳам тасодиф эмас. Келинг, аввало, сиёсий экстремизм қандай пайдо бўлиши ва у давлатчилик учун қанчалик хатарли экани ҳақида фикр юритиб кўрайлик.

Аслида, жамият учун ёт ва зарарли бўлган гоё ва мафқураларни байроқ қилиб олган куч ва ҳаракатлар конституциявий йўл билан ўз мақсадига эриша олмаса ёки аввал-бошданок шунга кўзи етса, ҳокимиятни зўравонлик билан қўлга киритмоқчи бўлади. Шунинг учун сиёсий экстремизмнинг моҳиятини бир оғиз сўз билан давлатга, қонуний ҳокимиятга, жамиятдаги тартиб-қоидаларга қарши қаратилган зўравонлик деб изоҳлаш мумкин.

Давлат ва жамият сиёсий экстремизмга қарши самарали курашиш учун, аввало, унинг хавфи нималарда намоён бўлишини яхши англаб олиши

лозим. Агар давлат ва жамият бу хавфни вақтида ҳис этиб, кураш олиб бормас экан, ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг издан чиқиши, давлатчилик асосларининг емирилиши шиддат билан юз бериши ҳеч гап эмас. Бунинг оқибатида мана бундай нохушликлар юз бериши мумкин:

— сиёсатда, давлат бошқарувида тинч усуллар ўрнига кўзда тутилмаган усуллар, зўрлик ишлатилади;

— жамиятда толерантлик, яъни бағрикенглик сусаяди, сиёсий беқарорлик юзага келади, тинчлик йўқолади;

— зўравонлик одатий ҳолга, мақсадга эришишнинг энг осон усулига айланади. Бу, айниқса, ёшлар ҳаётида яққол намоён бўлади;

— инсонлар ҳаётида қўрқув асосий ўрин эгаллай бошлайди ва экстремистларнинг давлат тепасига келиши учун қулай шароит туғилади.

Агарки қайси жамиятда экстремистик кучлар сиёсий ҳаётнинг бир қисми деб тан олинса ва улар фаолиятига барҳам бериш чоралари кўрилмаса, бу ҳокимият жиловини қўлдан чиқариб, жамиятни бошқаролмай қолганини билдиради. Чунки ҳар қандай экстремистик оқимнинг мақсади — ҳокимиятни зўравонлик билан қўлга киритишдан иборат. Экстремистик руҳдаги давлат тузумининг ўрнатилиши эса зўравонлик ва мустабидчиликка олиб келади, жамиятни ҳалокат сари етаклайди.

Экстремистик ҳаракатлар ва оқимларга қарши курашиш учун, аввало, уларнинг манбаларига зарба бериш зарур. Бунинг учун фуқароларда сиёсий экстремизм ҳақида аниқ тушунча бўлиши лозим. Ҳуқуқий демократик жамиятда сиёсий экстремизм зўрлик ва бошбошдоқлик, ҳурфикрилиликни чеклаш, инсонларни мулкӣ, синфӣ, ирқӣ белгиларига қараб ажратиш, ҳокимият тизимини қонуний асосда ўзгартиришга йўл бермаслик каби аломатлари билан юзага чиқишга ҳаракат қилади. Улар ёвуз мақсадларини амалга ошириш учун қулай фурсат келишини, яъни демократия ниқоби остида анархистик талотўп ва тўполонлар бошланиб кетишини кутиб яшайди. Инсонларни ваҳима ва талвасага солишни кўзлайдиган террорчи гуруҳларнинг кирдикорлари ҳам шунга ўхшаш бўлади. Умуман, ёвузликка, зўравонликка асосланган кучларнинг хатти-ҳаракатлари бир-биридан деярли фарқ қилмайди.

Диний экстремизмга қарши кураш уни қонуний асосда тақиқлаб қўйишдангина иборат эмас. Чунки сиёсий экстремизм фақат конституцияга зид гояларни тарқатишдан иборат бўлмасдан, зўрлик ишлатишга асосланган жиноятлар (террорчилик, қўпоровчилик, одамларни гаровга олиш, таниқли давлат ва жамоат арбоблари жонига, уларнинг оилаларига ва мол-мулкига қасд қилиш) билан боғлиқ бўлиб, у экстремистик гояларга эътиқод қўйиш натижасида содир этилади. Шунга ҳам таъкидлаб ўтиш жоизки, давлат экстремизмнинг оқибатлари билангина эмас, балки уни вужудга келтирадиган сабаб ва шароитларни бартараф этиш борасида ҳам кураш олиб боради. Бошқача қилиб айтганда, экстремистик таълимотлар тарқалишига

қарши кураш куч ишлатиш, зўравонлик билан боғлиқ жиноятларнинг олдини олувчи восита ҳисобланади. Энг даҳшатлиси, бундай зўравонликларни содир этишда ўта ишончли ижрочилар — ашаддий мутаассиб кимсалар танлаб олинади. Мутаассиблик эса экстремистик оқимлар муҳитида ривожланади. Кураш жараёнида бу ҳам назарда тутилиши керак.

Сиёсий экстремизм ҳуқуқий тушунча эмас, бинобарин, унга қарши фақат қонунлар доирасида курашиб бўлмайди. У кўпроқ ижтимоий-сиёсий ҳодисадир. Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи идоралар эса ҳуқуқий тушунчалар доирасидаги ҳаракатларни назорат қилади. Шунга қарамай, экстремизмни тарғиб қилгани учун оммавий ахборот воситалари, жамоат бирлашмалари, айрим шахсларни жавобгарликка тортишга ҳуқуқий асос бор. Бироқ агар милиция ходими, терговчи, прокурор, судья экстремизмнинг қандай ижтимоий хавф эканини чуқур тушуниб етмас экан, ҳуқуқий меъёрларнинг ўзи билангина қутилган натижага эришолмайди.

Қонун ҳамиша рухсат этилган ёки тақиқлаган нарсанинг моҳиятини умумий тарзда таърифлаб беради. Ҳуқуқни амалда қўлловчи идоралар эса содир этилган ҳаракат ва ушбу моҳият ўртасидаги мувофиқлик ёки зиддиятни аниқлайди. Бу борада давлат хизматидаги шахсларнинг ҳуқуқий онги муҳим ўрин тутаяди. Чунки экстремистик йўналишдаги ҳуқуқбузарликларни баҳолашда ҳуқуқий онг ҳал қилувчи омил бўлади. Бироқ шуни ҳам таъкидлаш керакки, экстремистик ғояларнинг тарқатилишига қарши фақат қонун ва давлат аппарати воситасида курашиб бўлмайди. Негаки ҳуқуқий меъёрлар ғояга қарши кураш йўллари ўзида тўлиқ мужассам этолмайди. Бу масала экстремистик ғояларга эътиқод қилувчиларнинг сони ва таъсир доираси, жамият маънавиятининг қанчалик юксаклиги, фуқароларнинг дунёқарши, моддий аҳволи каби омилларга ҳам боғлиқ. Шунинг учун давлатнинг бор куч-қудратини экстремистик ғояларга эътиқод қилувчиларни топиш ва жазолашга йўналтириш билан бу офатни даф этиб бўлмайди.

Конституцияда белгилаб қўйилган сўз, эътиқод ва фикрлаш эркинлигини суиистеъмол қилиб, зимдан мутлақо ёпиқ тузум ўрнатишга интилаётган сиёсий кучларга қарши қатъий кураш жамият ҳаётининг ҳамма соҳаларини камраб олиши зарур. Чунки бундай хатарли ҳаракат қонуний асосдаги муҳолифат фаолиятдан қуйидаги белгилари билан фарқ қилади:

— фикрлар хилма-хиллиги ва қарашлар ранг-баранглигига асосланган сиёсий тузумдан фойдаланиб, мавжуд ҳокимиятни ағдариб ташлаш ва яққахумронлик ҳокимиятини ўрнатишга интилиш;

— жамиятдаги фуқаролар тотувлигига раҳна солиш, йўқ жойдан душман қидириб, муайян ижтимоий гуруҳга душман тамғасини ёпиштириб, уларни таъқиб этиш, қувғин қилиш, оммавий қирғинлар ўтказишга уриниш;

— конституциявий тузум асосларидан четга чиқиш, уни зўрлик билан ағдариб ташлаш, миллий, ирқий, диний низо тарқатишни мақсад қилиб қўйган жамоат бирлашмалари тузиш ва ҳоказо.

Тўғри, муайян мамлакатнинг давлат тузуми конституциявий асосда ўзгартирилиши мумкин. Бироқ бу жараёнда қонун устуворлиги, ҳокимиятнинг халқ олдидаги жавобгарлиги, инсон ҳуқуқлари ҳимояси каби умумэтироф этилган қоидаларга қатъий амал қилинади. Бироқ конституциявий тузум асосларини ўзгартириш мустабид тузум ва ягона ғоя (миллий, диний,

фашистик) ҳукмронлигини ўрнатиш тарзида амалга ошса, бундай давлат халқаро майдонда яққаланиб қолади ва жаҳон ҳамжамияти у билан ҳамкорлик қилмай кўяди. Шунинг учун ҳар қандай давлат ўз конституциявий тузуми асосларини ҳимоя қилиш, қонуний ҳокимиятнинг зўрлик билан ўзгартирилишига йўл қўймаслик борасида халқ ва жамият олдида масъулдир.

Бугунги кунда бизнинг мамлакатимизда Конституция ва қонунларга асосланиб экстремизмга қарши қатъий курашишда барча имкониятлар мавжуд. Бунинг учун, юқорида таъкидлаб ўтилганидек, фуқароларнинг ҳам, мансабдор шахсларнинг ҳам ҳуқуқий онгини юксалтириш лозим. Бизнингча, бундай кураш уч йўналишда — экстремистик ташкилот ва уюшмаларга, экстремистик ғояларнинг оммавий ахборот воситаларида тарқатилишига, экстремистик ғоялар тарғиботи ва ташвиқотига қарши олиб борилиши керак.

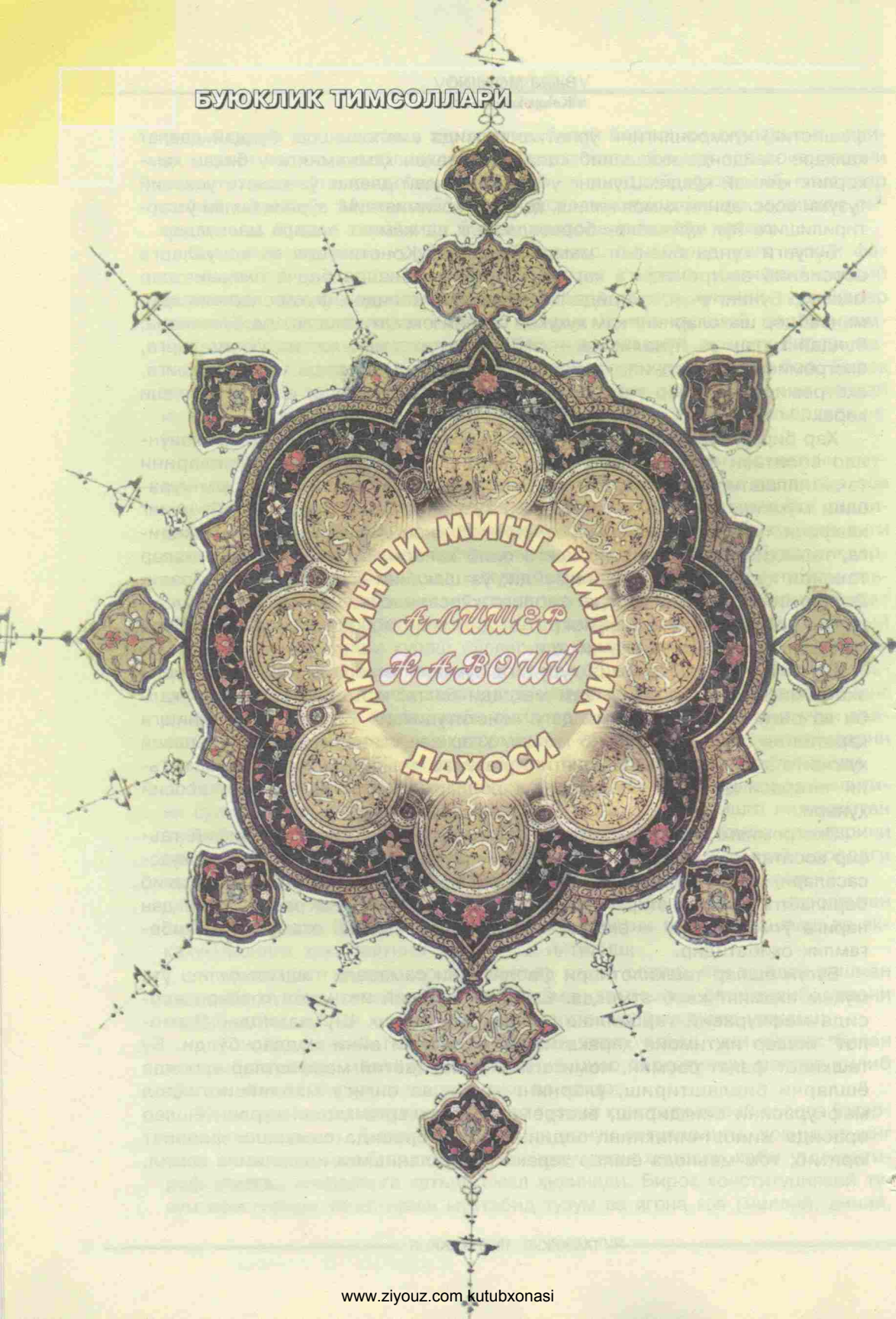
Ҳар бир йўналиш ўз кураш усулларига эга бўлиши зарур. Фақат қонунлар воситаси билан эмас, балки мавжуд ҳуқуқий таъсир омилларини такомиллаштириш, самарали тадбирлар ишлаб чиқиш орқали ҳам курашиш мумкин. Экстремистик ғоялар кўзга кўринмас офат бўлиб, унинг хавфини тушуниб етмаслик миллионлаб инсонларнинг қурбон бўлишига, тараққиётнинг издан чиқишига олиб келади. Бундай зарарли ғоялар таъсири худуд ва чегара билмайди, ўз шаклини жуда тез ўзгартиради. Экстремизм қайси давлатда фаолият кўрсатмасин, ўша жойда “эзилган халқнинг ҳуқуқлари ва демократия ҳимоячиси” қабилидаги жозибали шиорлар билан майдонга чиқади.

Бугунги кунда Ватанимиз ҳудудига суқилиб киришга уринаётган турли экстремистик оқимларнинг ҳам мақсади битта: юртдошларимизнинг қалби ва онгини заҳарлаб, амалдаги конституциявий тузумни ўзгартиришга қаратилган ғояларини тарғиб қилиш. Улар ҳеч қандай қонун ва идоравий ҳужжатга амал қилиш мажбуриятига эга эмас, таъсир воситаларининг қатъий чегараси ҳам йўқ, фавқулудда қарорлар қабул этиш уларнинг асосий ҳунари.

Экстремизмга қарши курашда маънавий, мафкуравий, маърифий таъсир воситаларини ҳам сафарбар этиш — бугунги кун талаби. Таълим муассасалари, маҳалла кўмиталари ва меҳнат жамоаларида бу йўналишда олиб борилаётган ишлар етарли эмас, албатта. Улар кўпинча расмиятчиликдан нарига ўтмаётир. Бу — экстремизм хавфини тушуниб етмаслик, боқибетамлик оқибатидир.

Бугун ёшлар ташкилотлари фаолиятини самарали ташкил қилиш ўта муҳим аҳамият касб этмоқда. Ёшларни миллий истиқлол ғоялари асосида мафкуравий тарбиялаш, уюштириш зарур. Шу маънода, “Камолот” ёшлар ижтимоий ҳаракатининг тузилгани айни муддао бўлди. Бу ташкилот фақат расмий, номигагина эмас, ҳаётий манфаатлар асосида ёшларни бирлаштириш, уларнинг қалби ва онгига миллий истиқлол мафкурасини сингдириш, экстремистик ғояларга қарши кураш, ёшлар орасида жиноятчиликнинг олдини олиш борасида самарали фаолият юритиб, том маънода ёшлар ҳаракатига айланишига ишончимиз комил.

БУЮКЛИК ТИМСОЛЛАРИ

MILLAT G'URURI

*Бийиклик келди ҳимматдин нишона
Ки, ҳимматсизни наст этди замона.*

Алишер Навоий

Алишер Навоий таваллудининг 550 йиллиги юртимизда мустақиллик шабадалари эса бошлаган йилга тўғри келган эди. Истиқлол шарофати билан биз ушбу санани ҳар қачонгидан ҳам тантанали ва шуқуҳли нишонлаган эдик. Буни мен шоир таваллудининг 525 йиллигига шохид навоийшунос сифатида жуда яқиндан ҳис этган эдим. Ундан кейинги ўтган йиллар давомида Навоий ҳаёти ва ижодини ўрганиш бўйича талай ишлар амалга оширилди. Лекин, менинг назаримда, қилинган ишларга нисбатан қилиниши керак бўлган ишлар, айтилган гапларга нисбатан айтилмаган гаплар кўпроққа ўхшайди. Шу муносабат билан мен бу ўринда навоийшуносликнинг бундан кейинги тараққиёти бўйича баъзи фикрларимни баён этмоқчиман.

“Ҳазойин ул-маоний” девонига ёзган “Дебоча”-сида шоир “Ғаройиб уссиғар”дан етти-саккиз ёшда ёзган ғазаллари ҳам жой олганини айтади. Бинобарин, у ижод соҳасига

жуда эрта кириб келган. Жаҳон адабиёти тарихида бундай ҳодиса камдан-кам учрайди.

Шу билан бирга, Навоий шеърят мулкига қадам қўйганда, Шайх Саъдий ибораси билан айтсак, унинг пешонасида “улуғворлик юлдузи” порлаб турарди.

Бундай фавқулодда истеъдод неча юз йиллар давомида бир берилиши мумкин.

Навоий ўн уч-ўн тўрт ёшларда эканидаёқ унинг шеърлари мамлакат бўйлаб шуҳрат топган. Унинг бу ёшда ёзган ғазалларини ҳатто замон ҳукмдори Абулқосим Бобур (1422-57) ҳайратланиб ўқиган ва бу тўғрида Давлатшоҳ Самарқандий “Тазкират уш-шуаро”-да шундай ёзади: “Султон Абулқосим Бобур сўзамол ва хунарпарвар подшоҳ эди, ҳамма вақт улуғ амирга(Навоийга) таъбининг мулоимлиги, зийраклиги учун офаринлар ўқир эди, баъзи пайтларда улуғ амир битган туркийча, форсийча шеърларни мутолаа қилар, таъбининг қудрати ва шарофатли сўзларининг ширинлигидан таажжубланарди, бедариф марҳаматидан баҳраманд қилар ва хайрли дуолари билан қўллаб-қувватларди...” (“Навоий замондошлари хотирасида”, Т., 1986, 15-бет).

Навоийнинг ўзи “Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер” асарида хабар беришича, унинг устози Саййид Ҳасан Хуросоннинг таниқли уламолари ва

амалдорларидан бири бўлиб, ҳали ўн беш ёшга кирмаган Навоийнинг бир қатор шеърларини ёддан ўқир экан.

Жаҳон адабиёти тарихидан ўрин олган буюк асарлар катта ақл билангина эмас, сўз қудратидан маҳорат билан истифода этиш, катта эҳтирос, буюк дард билан ҳам яратилган. Низомий Ганжавий, Хусрав Дехлавий “Хамса”-ларида, Дантенинг “Илоҳий комедия”-си, Румийнинг “Маснавийи маънавий” асари, Толстой ва Достоевский романлари, Шекспир трагедияларида дард қанча кучли бўлса, сўз қанча таъсирчан бўлса, Навоий “Хамса”сида ҳам шу қадар юксаклик мавжуд.

Навоий асарларини таҳлил этганда биз унинг қахрамонлари ички дунёси қандай акс эттирилганига етарли эътибор бермаймиз. Масалан, “Фарҳод ва Ширин”да Фарҳоднинг Ширин учун ариқ қазиш чоғида қахрамонлик, тадбиркорлик намуналарини кўрсатганидан гоят завқланамиз, унинг ёрига садоқати, душманларга қарши мурасасиз кураш олиб боргани, ўзини душманлари қуршовида ҳам мардларча тутганидан таъсирланамиз. Шоир қахрамонлари ҳамма замонлар учун ибратли. Фарҳод фожиали равишда ҳалок бўлар экан, ўлими олдида ҳам келажакда адолат тантана қилишига, ҳар қандай зулматни енгишига ишониб, қуйидагидай мардона ва нурафшон сўзларни айтишга ўзида куч топади:

*Йиқилса хужра, бўлсун қаср обод!
Эзилса сабза, бўлсун сарв озод!*

“Лайли ва Мажнун” дostonида Қайснинг(Мажнун) Лайлидан кўнглини совитиш учун отаси уни Каъба зиёратига олиб боради. Қайс эса у ерда “Менинг Лайлига бўлган ишқимни янада алангалат!” деб Оллоҳга илтижо қилади. Бу — нақадар кучли драматик манзара!

Жаҳон адабиётида Навоий маҳора-

ти даражасида ижод қилган шоир унчалар кўп эмас. Шунинг учун бундан кейинги тадқиқотларда биз Навоий маҳоратини жаҳон адабиёти контексти миқёсида ёритишга ҳаракат қилмоғимиз керак.

Баъзан Навоий асарларидаги бир кичик шеър ёки бир тимсолнинг тарихий, адабий-шеърый ноёб таҳлили ҳам ўқувчида бир умрга таъсир қолдириши ва унинг бошқа асарларини ҳам яхшироқ тушунишда йўлчи юлдуз бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Агар халқимизнинг сўз маданияти ва дostonчилик аънаналари юксак бўлмаса, Навоийнинг “Хамса”, “Ҳазоийн ул-маоний” каби улуғ мажмуалари юзага келиши қийин эди.

Шу билан бирга, Навоий назм гулшанида юксак ўрин тутиши учун ёшлигидан бошлаб тасаввурга сиғмас даражада катта тайёргарлик кўрди. Бу бой ёзма Шарқ адабиётининг лирика ва дostonчилик ютуқларини пухта ўзлаштириш билан боғлиқ эди. Дostonчиликда бунга қандай амалга оширди? Бунга жавобни биз унинг йиғитлик йилларида устози Саййид Ҳасан Ардашерга ёзган шеърый мактубидан топишимиз мумкин. Бу шеърый ҳужжатда Навоий шу ёшдаёқ ўзининг лирик жанр соҳасидагина эмас, дostonчиликка ҳам кўл уриш даражасига етганини, туркий тилда битиш бўйича ўз замондошлари орасида ҳеч ким унга тенг келолмаслигини, дostonнавислик қобилияти эса Низомийникидан кам эмаслигини баралла айтишга журъат этган:

*Мен ул менки, то турк бедодидур,
Бу тил бирла то назм бунёдидур,
Фалак кўрмади мен киби нодире,
Низомий киби назм аро қодире.*

Бу сатрларни ёзганда Навоий 23-24 ёшларда эди. Бундан шоирнинг ёшлик ғурури нақадар юқори бўлганини

сезишимиз қийин эмас. Бу сатрларни Навоий ўзига катта ишонч билан қоғозга туширган ва булар шунчаки гаплар бўлмай, шоир учун ҳаёт-мамот масаласи эди. У ўз мулоҳазаларида давом этиб, яна ёзади:

*Не назме дер эрсам мени дарднок
Ки, ҳар ҳарф бўлғай анинг дурри пок.
Етар Тенгридин онча қувват менга
Ки, бўлмас битирига фурсат менга.
Бу майдонда Фирдавсий, ул курд эрур
Ки, гар келса Рустам, жавобин берур.
Рақам қилди фархунда “Шаҳномае”
Ки, синди жавобида ҳар хомае.
Деди ўз тили бирла ул кони ганж:
“Ки, си сол бурдам ба “Шаҳнома” ранж”.*

Навоий туркий тилда дoston ёзиш нияти куруқ гап эмаслигини, бу борда у юксак малака ҳосил этганини, шеър ёзишга киришиб кетса, Оллоҳ талонинг инояти билан сатрлар ўз-ўзидан қуйилиб келишини, шоир уларни ёзиб улгура олмаслигини устозига арз қилмоқда.

Аммо Навоий ҳеч қачон енгил-елпи фикрлаш кўчасидан ўтмаган. У шуни яхши англаганки, бу ниятларини амалга ошириш учун ҳали тўлиқ шарт-шароит етилмаган. Аслида ҳам у Фирдавсийнинг ўттиз йилда ёзганини ўттиз ойда бита олади:

*Ани дерса бўлмас қачон рағбатим,
Эрур онча Ҳақ лутфидин қувватим
Ки, ҳар неча нутқ ўлса қоҳилсарой,
Битигаймен ўттуз йилин ўттуз ой!*

Ҳусайн Бойқаро Навоий ҳақида ёзган машхур “Рисола”сида баъзи замондошлари унинг бу гапларини лофга, мақтанчоқликка йўйганларини маълум қилади. Лекин орадан бир неча йил ўтиб, Навоий она тилида “Ҳамса” ёзишни бошлар экан, чиндан ҳам, уни ўттиз йилда, ҳатто ўттиз ойда ҳам эмас, балки икки йилда, ишлаган пайтларининг ўзигина ҳисобласа, олти

ойда тугаллаганини Ҳусайн Бойқаро фахр билан тилга олади. Бу билан шоир барча замондошларини ҳайратга солган, энг муҳими, сўзининг устидан чиқа олган.

Бизда Навоийнинг таржимаи ҳоли яхши ўрганилмаган, ижодий йўли мукамал ёритилган эмас.

Шундай одамлар бўладикки, у дунёга бир вазифа билан келади ва шон-шараф билан унинг уддасидан чиқиб, мақсадига эришади. Оллоҳнинг иноятини қарангки, Навоий кабилар ҳаётга бир неча вазифа билан келиб, ҳаммасининг уддасидан чиққан. Биринчи ўринда, айтиб ўтганимиздек, унинг шоирлиги. Олимлиги-чи? Адиблиги-чи? Вазирлиги-чи? Маданият ишларига ҳомийлиги-чи? Буларнинг ҳар бири билан у тарихда ўз номини қолдирган. Аслида унинг жаҳоний шуҳрати учун бу вазифаларнинг биттаси ҳам етарли эди. Лекин у ўзининг барча вазифаларига чуқур масъулият билан қаради. Уларнинг ҳар бирини жамият талаб этган даражада бажаришга кучқудрат, қобилият топа билди. Уларнинг ҳар бири билан у юракдан шуғулланди ва бу соҳалардаги обрў-эътибори ҳам шоирлик даражасидан кам бўлмади.

Яна муҳим томони шундаки, Навоийнинг вазирлиги, олимлиги, илоҳиёт, иқтисодиёт, фикр, тарих, табиёт, адабиёт ва санъат масалаларини атрофлича илмий таҳлил қила олиши унинг ўз давридаги реал ижтимоий-сиёсий ҳаётни ҳам яхши тушунишига, шеъринг ижодининг ҳар томонлама мазмундор, ҳаётинг бўлишига олиб келди.

Навоий амирлик сиёсатини юксак ахлоқий қоидалар асосида олиб борди. У ўзининг бу мансабда турган даври ҳақида “Ҳайрат ул-аброр”да бундай деб ёзади:

*Ким бор эди бошима кўп меҳнатим,
Йўқ эди бош қошиғали фурсатим...
Бир дам улус меҳнатидин ком йўқ,
Бир нафас эл жавридин ором йўқ.*

Шу даврда имконият камлиги ту-
файли бу дostonини кўнгилдагидек
ёза олмаганини айтиб, ижодий иш би-
лан кўп шуғулланиб кетсам, халқ ва
давлат манфаатларига путур етиши
мумкин эди, дейди:

*Ким бу варақларники, хомам менинг,
Қилди қаро уйлаким номам менинг.
Бу қадар эъзозга қилмас қари,
Балки эмас, хурдида мингдан бири.
Ҳам ямон эрмас, вале мунча эмас,
Яхши дурур, васф дегунча эмас.*

Навоийнинг шахсий фазилатлари
вазирлик чоғида ҳам, ёзган асарла-
рида ҳам жамиятнинг ҳар қандай ма-
саласи бўйича тўғри фикр билдириш,
маъқул ва мақбул қарорлар қабул
қилишга олиб келган. Навоий давлат
арбоби сифатида катта обрўга эга
бўлмаганда эди, “Ҳайрат ул-аброр”-
да золим шоҳлар ва амалдорларининг
нолойиқ хатти-ҳаракатлари, ахлоқсиз-
ликлари тўғрисида дадил, ўта журъ-
аткорлик билан ғоят танқидий гаплар-
ни айта олмаган бўлур эди.

Демак, биз Навоийни яхши билмоқ-
чи бўлсак, шахсиятини ҳам, ижтимо-
ий-сиёсий, маданий фаолиятини ҳам
янада чуқурроқ ўрганишга, ижодини
унинг серқирра фаолияти билан бог-
лаб текшириш ва баҳо беришга ғай-
рат қилмоғимиз зарур.

Навойдан бизга катта маънавий
мерос қолган. Унинг энг муҳим қис-
мини адабий асарлар ташкил этади.
“Навоийга қадар ўзбек адабиётида
нима бор эди-ю, унинг кейинги та-
раққиётига у нималар кўшди?” деган
саволни ўртага ташлайдиган бўлсак,
масала ўз-ўзидан ойдинлашади. Наво-
ий ўзбек шеърлятидаги лирик жанр-

ларни янада бойитди, мукаммаллаш-
тирди ва маҳорат юзасидан уларни
мазмунан ҳам, бадиийлик жиҳатидан
ҳам энг юқори нуқтага олиб чиқди. На-
воий дostonчилигимизни, айтиб ўтга-
нимиздек, Фирдавсий, Низомий мас-
навийнавислиги даражасига кўтарди.
“Маҳбуб ул-қулуб” асарини яратиш би-
лан ўзбек насрини у Шайх Саъдий-
нинг “Гулистон”, Унсурулмаолининг
“Қобуснома”, Низомий Арузий Самар-
қандийнинг “Мажмаъ ун-наводир”
асарлари мансуб форсий наср дара-
жасига олиб чиқди.

“Лисон ут-тайр” дostonида Навоий
ўзи яратган адабий меросининг уму-
мий салмоғи ҳақида:

*Назму насрим котиби тахминшунос
Ёзса, юз минг байт этар эрди қиёс, —*

деб ёзар экан, аввало, шу асарлар ту-
файли ўзбек адабиёти дунёдаги энг
ривожланган адабиётлар қаторига кў-
шилди.

Навоий ўзбек қасидачилигига Анва-
рий, Хоқоний, Хусрав Дехлавий анъа-
наларини, ғазалчиликка Саъдий,
Ҳофиз, Хусрав Дехлавий, Жомий руҳ-
ларини, рубоийнависликка Ибн Ямин
Фарюмадий ғоя ва усулларини олиб
кирди, ижодий ривожлантирди.

Навоийнинг ижодкорлик йўли —
чиндан ҳам, бой ва ранг-баранг. У ўзи-
дан кейинги ўзбек қаламкашларининг
деярли барчасига катта ижодий мак-
таб бўлиб келмоқда. Унинг биринчи
талаби — тасвирда ҳаққонийлик. “Ҳай-
рат ул-аброр”да ўқиймиз:

*Сўзда, Навоий, не десанг, чин дегил,
Рост наво нағмаға таҳсин дегил.*

Унинг иккинчи талаби — шакл деб
мазмунни унутмаслик, мазмун деб ба-
диийлик масалаларига бепарво
бўлмаслик:

*Назмда ҳам асл анга маъни дурур,
Бўлсун анинг сурати ҳар не дурур.
Назмки, маъни анга марғуб эмас,
Аҳли маоний қошида хуб эмас.
Назмки ҳам сурат эрур хуш анга,
Зимнида маъни доғи дилкаш анга, —
Ёраб, ани халқ дилафрўзи эт!
Хаста Навоийга доғи рўзи эт!*

Навоий асарлари тилининг ижтимоий-сиёсий мухит, турли шевалар билан боғлиқ томонлари, унинг бошқа тиллар билан алоқаси, шоир асарларининг услуби масалалари, умуман, кам ўрганилган. Бунини билишга эса ҳозирги ўқувчиларда эҳтиёж, қизиқиш катта.

Президентимиз Ислом Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Иккинчи чақириқ биринчи сессиясида Навоий асарларининг тили ва услуби ҳозирги ўқувчилар ўқиб тушуниши учун қийинлик қилаётганини, бунга бефарқ қарамаслик лозимлигини таъкидлади. Бу — ҳаққоний гап! Навоий асарлари тилида форсий ва арабий иборалар, эскирган туркий сўзлар кўп, услубида ҳам бир қанча мураккабликлар мавжуд. Навоий форсий тил устун бўлган Хуросон шароитида ижод қилган. Бу эса унинг ёзиш услубига ўз таъсирини ўтказмай иложи йўқ эди. Қолаверса, орадан беш аср ўтди. У давр тили билан ҳозирги ўзбек тили ўртасида маълум тафовутлар бўлиши табиий. Очиги, олдинлари ҳам Навоийни тушуниш осон бўлмаган. Шунинг учун ҳам тўрт аср давомида унинг асарлари тили бўйича кўплаб махсус луғатлар тузилган.

Навоий асарларига тузилган тўрт жилдлик луғатни тўлдириш ва янгидан нашр этиш даркор. Шоир мероси нашрларида эса илмий изоҳлар масаласига кенгроқ ўрин бериш зарур. Шеърини асарларининг насрий баёнларини яратишни ҳам яхши йўлга қўйиш керак.

Навоийни жиддий ўрганиш, албатта, унинг ижтимоий-фалсафий ва ахлоқий дунёқарашини ўрганишдан бошланади. Лекин ҳар бир давр унинг меросига ўз мафкураси, талаблари нуқтаи назаридан ёндашади. Шўро тузуми ўзича ёндашди. Биз эса бу масалаларга миллий мафкурамиз ва умуминсоний қадриятлар нуқтаи назаридан қараймиз.

Навоийнинг фалсафий дунёқарашини Оллоҳни таниш, исломнинг барча асосий қоидаларини тўла эътироф этиш, Куръон ва пайгамбар ҳадисларига амал қилиш ва бунга барчани чорлаш, исломий ақидаларнинг ҳақлигини исботлаш ва кўрсатишдан бошланади. Исломни ривожлантириш ва мустаҳкамлаш, уни янада теранлаштириш ва ҳаётга тўғри татбиқ этишда Навоий тасаввуф ва унинг намояндаларининг ўрнини кўрсатишга алоҳида аҳамият беради.

Шу билан бирга, Навоий ҳеч қачон дунёвийликни инкор этган эмас. Унингча, инсон Оллоҳ амри билан бу дунёга келиб, унда яшар, муайян синовлардан ўтар экан, тоат-ибодат қилишни ҳам, кундалик ҳаёт ташвишларини ҳам ўйлашга, берилган ақл-идрокнинг куч-қувватини ишга солиб, бола-чақа қилиб яшашга, турмуш тарзини такомиллаштиришга мажбур. Бу ғоялар Навоий дostonларининг кириш қисмларида, хусусан, “Назм ул-жавоҳир” таркибидаги рубоийларида ниҳоятда гўзал шеърини жозиба билан ифода қилади. Шоир асарларида дунёвийлик ва динийлик бир-бирини сира инкор этмайди.

Шўро давридаги тадқиқотларда Навоий ижодининг дунёвийлигига кўпроқ эътибор берилди ва шоирни мумкин қадар даҳрий сифатида кўрсатиш таъминланди. Ҳозирги тадқиқотларда уни тасаввуф шоири деб билишга мойиллик кучли. Навоий ижо-

дида, хусусан, “Лисон ут-тайр” досто-нида Оллоҳ билан борлиқни, Оллоҳ ва инсонни ягона вужуд деб қараш, талқин этишга кенг ўрин берилган. Бу асарга Фаридиддин Аттор ижодининг таъсири кучли эканини ҳисобга олиш зарур. Навоийнинг бир асаридан келиб чиқиб, унинг ижодини тўлалиги билан тасаввуф адабиётига нисбат беришга уриниш ҳақиқатга унчалар тўғри келмайди. Навоий бу асарини, маълум даражада, таржима деб атаганини ҳам назардан қочирмаслик лозим (“Таржима расми била йўндум қалам”).

Гап шундаки, Навоий ижоди тасаввуф руҳи ва ғоялари билан чуқур суғорилган бўлса ҳам, у бутун ҳаёти давомида кўпроқ дунёвий ишлар билан шуғулланди. Расман тасаввуфни у 1476-77 йилларда Абдурахмон Жомийни ўзига пир сифатида танлаш билан қабул қилди. Бу вақтда у 35-36 ёшларда эди. Навоийнинг аввал Ҳусайн Бойқаро давлатида муҳрдор, сўнг бош вазир лавозимларида, сўнг “муқарраби ҳазрати султоний” мартабасида бўлиши, унинг давлат ишларига умрининг охирига қадар яқин ва масъул бўлгани ўз-ўзидан катта бир мамлакат доирасида амалий ишлар билан шуғулланишни тақозо этар эди. Шунинг учун у расман Аҳмад Яссавий, Баҳроуддин Нақшбанд ёки Хожа Аҳрори Валийларга ўхшаб шайхлик мақомида фаолият юритмаган. Бу эса, ўз-ўзидан, унинг фаолиятига ҳам, ижодига ҳам таъсирини кўрсатмаслиги мумкин эмас эди.

Бобур эса “Бобурнома”да уни сўфийлар эмас, мутасаввифлар қаторида тилга олади. У шоирнинг замондоши Камолиддин Ҳусайн Гозургоҳий ҳақида ёзар экан, Навоийни ҳам тилга олиб ўтади: “Яна Камолиддин Ҳусайн Гозургоҳий эди, агарчи сўфий эмас эди, мутасаввиф эди. Алишербек қошида мундоқ мутасаввифлар

йиғилиб, важд ва самоъ қилурлар экандур”.

Навоий “Лисон ут-тайр”да тасаввуф масалаларида чуқурлашиб, инсонни мақсадларнинг мақсади, мавжудларнинг мавжуди, вужуд мушкулликларининг энг гўзал изоҳи, ўз истакларини ўзи амалга ошира олувчи, дея улуғлайди:

*Ким сен-ўқсен — ҳар неким
мақсуд эрур,
Сендин ўзга йўқ, неким мавжуд эрур.
Зотнинг ижмолига тафсилсен,
Ҳам вужуд ишколига таъвилсен.
Ўз вужудунга тафаккур айлагил,
Ҳар не истарсен — ўзунгдин истагил.*

Улуғ шоир бу мулоҳазаларига яқун ясар экан, айна масалалар бўйича ортиқча сўзлаш, ортиқча чуқурлашиш тўғри эмас, бу билан инсон ўз бошига катта ташвишларни орттириши мумкин, дейди ва бу ўринда “Ана-л-Ҳақ! (“Мен Худо”) деган ғояни тарғиб қилгани учун дорга осилган Мансур Ҳаллож (858-922) фожиасига ишора йўқ эмас:

*Барча сўзлар мушкулдур бу ҳадис,
Безабонларнинг тилидур бу ҳадис.
Шарт буқим, онглагон шарҳ этмагай, —
То тилидин бошқа офат етмагай.*

Навоий фалсафий дунёсини ўрганиш бугунги кунда ўзининг рангбаранглиги ва бойлиги, теранлиги ва ҳаётбахшлиги билан бизнинг миллий мафкурамизни шакллантиришда олдинги маррада туриши ва асосларидан бири бўлиб хизмат қилиши керак.

Навоий, улкан шоир бўлиши билан бирга, ўз даври билимларини тўла эгаллаган, ҳамма фанларнинг ютуқларидан яхши хабардор олим ҳам эди. Унинг турли мавзулар, ҳар хил адабий ва илмий жанрларга доир асарлари илмий тушунча ва ҳақиқатлар билан йўғрилгани бунинг исботидир.

Шунинг учун навоийшуносликни ривожлантириш ижтимоий соҳалар мутахассислари билан бир қаторда аниқ фанлар вакиллари ва табиатшуносларнинг ҳам вазифалари сирасига киради.

“Ҳайрат ул-аброр”да Навоий олимпик масъулиятига тўхталиб, илм олиш билан чекланиб қолмасликка, уни ҳаётга татбиқ этишга, назарияни амалиёт билан боғлашга даъват этадики, бу худди бугун айтилгандай жанрглайди:

*Илм, Навоий, сенга мақсуд, бил,
Эмдики илм ўлди — амал айлагил!*

Хуллас, ахлоқий тарбия, комил инсон бўлиш учун нималарга эришмоқ кераклиги шоирнинг ҳар бир асарида қайта-қайта қаламга олинган ва турлича йўллар билан, эсда қоладиган тамсиллар орқали шарҳлаб, тушунтириб берилган.

Навоий асарларини ўрганиш, ўзлаштириш, ундан тўлароқ завқланиш, мазмунига чуқурроқ киришнинг йўллари билан бири шоирнинг шеърлари ва дostonларидан кўп-кўп ёд олишдир. Ёд олдиришни болаларга боқча ёшидан бошлаб яхши йўлга қўйиш керак.

Низомий Арузий Самарқандий “Мажмаъ ун-наводир” асарида ёзишича, у вақтларда шоир бўлишни истаган киши ўзидан олдин ўтганлар ижодидан йигирма минг байт, замондош шоирлар ижодидан ўн минг байт шеърни ёд олиши керак экан. Навоий эса бу дастурни анча ошириб бажаришга эришган. У мактабда ўқиб юрганида Фаридиддин Атторнинг “Мантиқ ут-тайр” достонини тўлиқ ёд олгани ҳолда, “Муҳокамат ул-луғатайн”да қайд этилишича, йи-

гитлик йилларида ўзи севган шоирларнинг “ширин ашъори ва рангин абъетидин” эллик мингдин ортиқ (байтни) ёд олган экан.

Мен кўп йиллардан бери Навоийнинг ҳаёти ва ижодини, унинг бой адабий ва илмий меросини баҳоли кудрат ўрганиб келаман. Лекин битта армоним шуки, Навоий асарларини замонавий воситалар, биринчи галда, компьютер билан ўрганишни йўлга қўйиш қийин бўлмоқда. Ҳолбуки, бу кўп жиҳатдан қўл келиши шубҳасиз. Кейинги вақтда бизда Навоий асарларини герменевтика усуллари бўйича ўрганишга уриниш пайдо бўлди. Лекин бу йўл улғу шоир ижоди ҳақида мавжуд фикрларни такрорлаш деган гап эмас. Уни қўллаш Навоий асарларининг шу пайтгача очилмаган қирраларини кашф этиш ва шоир ижодининг илмий-фалсафий моҳиятини янада чуқурроқ таҳлил этиб беришга қаратилмоғи керак.

Олдимизда Навоий асарларининг йигирма жилдлигини янги ўзбек (лотин) ёзувида нашр этиш масаласи ҳам турибди.

Истагим — навоийшунослик доимо ҳаракатда, ўсишда бўлса. Бу соҳадаги баҳс ва мунозаралар ҳам тўхтамас. Чунки Навоий каби даҳо сўз санъаткорлари ижодини, унинг ички муаммоларини ҳеч қачон бир олим тўла ҳал қилиб бера олмайди. Холис ва ижодий фикр алмашувлар эса маънавиятимизни бойитади.

Энг муҳими, бундан буён биз Навоийни ўрганиш, тадқиқ этишда унга ўзига хос ўлчовлар ва миллий ғурур билан ёндашиб, янгича қараш намуналарини кўрсатишимиз лозим.

АВАДИЙ ДАНО

Хазрат Алишер Навоий — халқимизнинг абадий даҳоси. Лекин унинг ижодини англаш, қадрлаш жиҳатидан миллатнинг умумий савияси унга муносибми? Мени худди шу — Алишер Навоийга муносиблигимиз масаласи кўпроқ ўйлантиради.

Навоийнинг буюклигига исбот, далил излашнинг ўзиёқ бу улкан мутафаккирни билмаслик, англамаслик ва қадрламаслик мавжудлигидан келиб чиқади. Бу буюкликни англашга эса жуда осон ва оддий йўл билан — унинг ижодиётини ўқиш, мутолаа этиш, тушуниш орқали эришилади. Мамлакатимиз Президенти 2000 йил бошида халқни Алишер Навоийни тушуниш даражасига етказиш лозимлигини Олий Мажлис минбаридан туриб бежиз таъкидламади. Янги мустақил давлат ва жамият равнақи йўлида маънавиятни юксалтириш бош масала бўлиб, давлат сиёсати даражасига кўтарилган экан, Навоийни тушуниш, меросини ўзлаштириш ҳам шундай долзарб мақом эгаллаши — табиий зарурият. Чунки унинг ижодиёти — маънавият хазинаси, миллий қомус. Афсуски, унинг ворислари, яъни халқимиз шундай беминнат зиё манбаидан амалда қарийб ялписига бебахра. Навоий ижоди бўйича бунча илмий иш қилинган, бунча китоб нашр этилган, Навоий ижоди бунча соат ўқитилади, фалон қадар жой Навоий номи билан аталади, деб эътироз билдирувчилар топилши мумкин. Лекин инсоф юзасидан кўп миллионли халқдан “Алишер Навоий асарларини тўлиқ ўқиган одам борми?” деб сўрасангиз, санокли одамларгина чиқади.

“Алишер Навоий асарларидан лоақал бирортасини тўлиқ ўқиган киши борми?” деган саволингизга ҳам аввалгидан кўпроқ, лекин барибир оз сонли кишиларгина жавоб бериши мумкин. Бундан кўра, Навоий ижодиётини билмаслик ҳақида сўровнома ўтказсангиз, “юқори натижа”ларга эришингиз аниқроқ. Нега шундай? Навоийни ўқиш, тушуниш шунчалар мушкулми? Тўғри, осон эмас. Лекин англашиладики, асосий камчилигимиз Навоий асарларини ўқимаслигимиз, билмаслигимиз ва шунинг учун тушунмаслигимиз бўлиб туюлмоқда. Бир қарашда, бу мушкулнинг қушойиши осондек. Демак, Навоийни ўқитиш, тушунтириш даркор. Биз шоир меросини шундай ўқитишимиз, ўргатишимиз, тарғиб этишимиз керакки, халқимизнинг етти ёшидан етмиш яшаригача гаплашганда бемалол Навоийдан байту ғазаллар келтириб гапира олсин! Бу — орзу. Орзуга айб йўқ, дейдилар. Шояд, қайсидир бир бахтли авлодимиз биз орзу қилган маънавий даражага кўтарилса.

Хўш, Навоийни ўқиш, ўқитиш, тушуниш, тушунтириш учун халқимизнинг қўлида, хонадонидида Алишер Навоийнинг асарлари етарли миқдорда мавжуд десак, уялиб қолмаймизми? Шоирнинг ўн беш жилдлик “Асарлар”и чиққанига кўп йиллар бўлди. Унинг охири жилди 1968 йили босилган. Йигирма жилдга мўлжалланган мукамал асарлар тўплами 1987 йилдан чиқа бошлади. Ҳозир бу нашр яқунланиш арафасида. Таассуфларким, ушбу нашрни чоп этишни “Фан” нашриёти етти ярим минг нусха билан бошлаб, ҳозир зўрға минг донага етказган.

Холис мухлис бу микдордаги китоб кутубхоналаримиз учун ҳам етмаслигидан таажжубланиши табиий. Аслида эса Навоий асарларининг ҳар бир хонадонга кириб бориши мақсадга мувофиқ бўларди.

Нақл қилишларича, грузинлар никоҳ тўйида Шота Руставелининг халқ қаҳрамонлик достонига айланиб кетган “Йўлбарс терисини ёпинган пахлавон” асарини қизнинг сепига қўшиб бериб юборишар экан. Шу тариқа ҳар бир янги оиланинг бисотидан шу дoston ҳам ўрин оларкан. Мана, сизга миллий ифтихор туйғуси ва уни кенг халқ оммасига ёйиш, наслдан наслга ўтказишнинг оддий бир тажрибаси! Мен, албатта, Навоий асарларини қизларимизнинг сепига қўшиб сандиққа солиб узатайлик, деган таклифни ўртага ташлаётганим йўқ. Аммо, қандай тадбир билан бўлмасин, бобокалонимиз меросини ҳар бир хонадоннинг ардоқли мулки ва бисотига айланишига эришмоқ лозим. Афсуски, Навоий мукамал асарлари тўпламининг бор-йўқ минг нусхаси ҳам йигирма тўрт миллионлик халққа сингиб кетмаяпти.

1991 йили Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти раҳматли Асқарали Шаропов ташаббуси билан Алишер Навоийнинг 550 йиллик тўйига ўзига хос муносиб совға тайёрламоқчи бўлди. Алишер Навоийнинг “Фаройиб ус-сиғар”, “Наводир уш-шабоб”, “Бадойиъ ул-васат”, “Фавойид ул-кибар”дек йирик ва мустақил девонларидан таркиб топган “Хазойин ул-маоний” номли лирик куллиётини тарихда биринчи марта яхлит бир муқова билан мукамал ҳолда нашр этиш режалаштирилди. Бу ажойиб ният амалга ошса, Навоийга муносиб жуда чиройли китоб чиқиши аниқ эди. Нашриёт таклифи билан мен бу китобга масъул муҳаррирлик қилдим. Нашр ишларининг асосий қисми деярли бажарилди. Эллик минг мисралик “Чор девон” яхлит матн ҳолида кўчирилди, изоҳ ва шарҳлар билан бойитилди. Каттагина маблағ эвазига гўзал ва мунаққаш бир муқова ишланди. “Хазойин ул-мао-

ний” Ҳамид Сулаймон нашридан буён ҳали бундай кўркам ва ҳашамли муқовада чиқмаган эди. Бироқ шундай китобнинг қоғоз йўқ деган баҳона билан юзага чиқмай қолиб кетишини қандай тушуниш мумкин?

Ушандан буён ўн йилга яқин вақт ўтди. Ундан кейин минглаб нусхада бир пулга қиммат китобу тўпламчалар патирлаб чиқиб кетди. Уларнинг орасида законнинг бир жилваси сифатида ялт этиб пайдо бўлиб, ўша ондаёқ из қолдирмай кетаётганлари ҳам анча. Айрим, айниқса, Навоийнинг асарларига назира тарзида ёзилган асарлар энг олий навли қоғозларда, муҳташам безакли муқоваларда босилиб чиқди. Навоий нашрларини улар билан қиёслагулик эмас. Ўйлаб қоласан киши: Биз Навоийдан ҳам буюкмизми? Ўнта ўткинчи, ўртамиёна ва нимататир китобдан кўра Навоийнинг бир асари ул зотга яраша муқовада нашр қилинса, миллат маънавияти учун фойдалироқ эмасми?

Халқнинг Навоий тили, яъни асарлари мазмунини тушуниш даражасини кўтариш учун улғу шоир асарларини ўқитиш, тушунтириш зарур, дедик. Лекин шундай салоҳиятга эга бўлган мутахассислар етарлими? Ўзбек тили ва адабиёти бўйича олий маълумот олиш ҳали Навоий асарларини тушуниш ва тушунтириш малакасини эгаллади, деган гап эмас.

Мен расмий эмас, ҳаётий, амалий тажрибадан келиб чиқиб гапиряпман. Кўзланган даражага етиш учун олий маълумотли мутахассис камида яна ўн йиллар заҳмат чекиб изланиши лозим бўлмоқда. Навоийга ихти-

сослашиш асло муболағасиз шунча илмий-маърифий тайёргарликни талаб этади. Бу ўринда Навоий тили, асарлари мазмун-моҳиятини тўғри тушунтириш, талқин этиш муаммоси ҳам бор. Чунки Навоийдек даҳо шоир бизда ноёб. Унинг ижодиёти бутунлай илоҳиёт илми билан суғорилган десак, муболаға бўлмас. Ҳали етарли билимга эга бўлмай туриб бу улуг зотнинг ижодига қўл уриш, билар-билмас талқин қилиш салбий оқибатларга олиб келади. Бундай одам, Худо кўрсатмасин, ўзи ҳам маънан мажруҳ бўлиб қолиши, ўқувчиларни ҳам маънавий майиб қилиб қўйиши мумкин. Навоий шахсиятини асл ҳолидан узоқлаштириш бандасига ҳам, Яратувчига ҳам хуш келмаса керак. Бизнингча, Навоий даҳосига пок назар, пухта тайёргарлик, ихлос, муҳаббат, камоли эҳтиёткорлик билан ёндашишгина яхши натижа бериши мумкин.

Ҳақиқатан, ўқувчиларга Навоий асарлари моҳиятини тушунтириш учун етарли билим билан бирга, катта педагогик маҳорат ҳам керак. Бу эса кўп йиллик тажриба орқали қўлга киради. Бироқ, барибир, ўқитувчи учун бирламчи қурол — билим. Биз ўқитувчиларимизни етарли дарслик ва ўқув қўлланмалари билан таъминлаб қўйишимиз зарур.

Истиқлолнинг дастлабки йилларида ўрта мактабнинг юқори синфларида Навоий ижодиётини ўттиз икки соат ҳажмида тарихда биринчи марта мафкуравий тазйиқларсиз ўқитиш режалаштирилди ва шунга мувофиқ янги дастур, дарсликлар яратишга киришилди. 10-синф ўзбек адабиёти дарслигиндан ўрин олган бир юзу йигирма саҳифа (*Иккинчи нашр, Ўқитувчи, 2000 йил, 21-147-бетлар*) Навоий ижодиёти таҳлилига ажратилди. 10-синф ўқувчилари учун “Ўзбек адабиёти” мажмуасидан Навоий асарлари энг кўп жой олган. Ана шундай мукамал ва муфассал маълумотлар асосидагина ўқитувчи ҳамда ўқувчиларимизнинг Навоий ижодиёти ва унинг тилини тушуниши даражасида ўзгариш бўлиши мумкин, деб ўйлайман. Лекин, афсуски,

бу дарслик кам миқдорда нашр этилди. Биринчи нашри ҳам, иккинчи нашри ҳам бор-йўғи йигирма беш минг нусхада тарқатилди. Бу дарсликни кутган ўқувчилар сони тўрт юз минг, ўқитувчилар сони эса қирқ минг нафар атрофида эди. Бунинг устига, таълим тизими ўзгариши муносабати билан ушбу дарсликнинг умри қисқарди. Янги таълим тизимида умумтаълим мактаблари ва лицей синфлари учун янги дастуру дарсликлар жорий этилмоқда.

Қайта қуриш йилларида Ўзбекистон Фанлар академиясига янги президент сайланди. У киши (Пўлат Ҳабибуллаев) академия илмий тадқиқот институтларини бирма-бир айланиб, уларнинг ишлари билан танишиб чиқа бошлади. Ўшанда мен Тил ва адабиёт институтининг ўзбек адабиёти тарихи бўлимида ишлар эдим. Янги президентнинг ўта талабчан экани, институтлар фаолиятини синчиклаб ўрганаётгани, бўлимма-бўлим юргани, ҳар бир хонага кираётгани, илмий ходимлар билан бевосита суҳбатлашаётгани, ҳар бир бўлим ҳисоботини тинглаётгани, агар ҳисоботда ёхуд бўлим режасида бирор “пичоққа алинадиган” жиддий иш бўлмаса, ундай бўлимни ёпиб юбораётгани ҳақидаги ўзига хос ваҳимали миш мишлар илмий ходимларни шошириб қўйди. Раҳбарнинг ташриф навбати Тил ва адабиёт институтига ҳам етиб келди. Ҳали илмий тайёргарлик етарли бўлмаса-да, ўзбек адабиёти тарихи бўлими мудири, атоқли навоийшунос олим Абдуқодир Ҳайитметов ҳисоботда таваккал қилиб янги бир гоани — Навоий қомуси яратиш режасини ўртага ташлади. Олим нишонга аниқ урган эди. Раҳбарга бу режа жуда маъқул тушди ва шунини маҳкам ушлади. Муайян муҳлат белгиланиб, тезда мазкур режа асосида Навоий қомуси яратишга киришилди. Навоий қомуси яратиш ишига барча навоийшунос олимлар, Қомус нашриёти сафарбар қилинди. Бизда адабий қомус яратиш тажрибаси йўқ эди, ҳанузгача ҳам йўқ. Абдуқодир Ҳайитметов тажриба ўрганиш учун

бир-икки республикага хизмат сафарларига бориб келган, бу гоёни амалга ошириш дастурини ишлаб чиққан эди. Хорижий мамлакатлар ва собиқ Иттифокдаги республикаларнинг адабий қомус яратиш тажрибаси зудлик билан кўздан кечирилди. Қисқа муддатда Навоий қомуси сўзлиги тузилди. Шу сўзлик асосида мақолаларни ёзиш, ёздириш, ташкил этиш ишлари авж олиб кетди. Тайёрланаётган материаллар асосида Навоий қомусининг ҳажми тахминан бир юзу ўн босма тобоққа етиши маълум бўлиб қолди. Навоий қомусини шоир таваллудининг 550 йиллигига нашр этиб, тўхфа қилиш режалаштирилди. Лекин, нима сабабдандир, бу иш ҳали ҳам яқунланмай, юзага чиқмай ётибди. Агар

Навоий қомуси вақтида яратилиб, чоп этилганида, Ўрта Осиё минтақасида адабий қомусни биринчи бўлиб Ўзбекистон яратишга эришган бўларди. Аммо, қозоқ биродарларимиз биздан кейин Абай қомусини бошлаб (Навоий ва Абай қомуслари залвори баробар бўлмасда), вақтида тугаллаб, нашр этишга муваффақ бўлишди. Назаримда, эзгу ишнинг кечи йўқ, тайёрланган материалларни миллий истиклол руҳи билан янгиллаб, яқунлаб, халққа етказиш вақти келди. Ҳатто, бошқа айрим тадқиқотлар ва майда-чуйда тадқиқотнамо ишлардан маблағ ҳамда қоғозни иқтисод қилиб бўлса ҳам, мана шундай улкан ишларга йўл очиш керак, деб ўйлайман.

Албатта, Навоий ижоди жаҳон ада-

Алишер Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр» достонига ишланган миниатюра.

биётида юксак мақомга муносиб. Унинг асарлари жаҳоннинг катта қисмига тирклигидаёқ тарқалган ва шуҳрат қозонган эди. Абдулла Ориповнинг “Темур тиги етмаган жойни қалам билан олди Алишер” деган сўзи бор. Шоирнинг ўзи бир ўринда “Олибмен тахти фармони-мга осон, черик чекмай Хитодин то Хуросон” деган бўлса, бошқа ўринда “Қайси мамлакатни олмоқчи бўлсам, унинг забти учун бир девон юбордим”, яъни “бир мамлакатни бир девоним билан олдим”, дея фахрланган эди. Эндиликда ҳам Навоийни бутун дунёга танитиш, асарлари ва ғояларини кенг тарғиб этиш учун, аввало, уни ўзимиз яхши таниб олишимиз, уни севишимиз, унинг ғоялари ва маънавиятини онг ва қалбимизга муҳрлашимиз лозим. Зеро, хорижда борадиган ҳар бир фуқаро — Ўзбекистоннинг ҳам, Навоийнинг ҳам элчиси. Хориждаги ҳар бир элчи ёхуд консул Навоийни муайян даражада билиши муҳим. Бу улар навоийшунос бўлишлари керак, деган гап эмас. Менинг бир қошиқ қонимдан ўтсинлар-у, хориждаги элчи ва консулларимиз, элчихона ва консулхона ходимлари, ўрни келганда, Навоийнинг ҳаёти ҳамда ижоди ҳақида икки калима гапириб, бир байт мисол келтира оладиларми? Истардикки, хориждаги ҳар бир Ўзбекистон фуқароси Ватанимизнинг, айна пайтда, Навоий ворисларининг тирик тимсоли бўлиб юрсин!

Навоий ижодиёти — миллий мафкурамиш ва миллий ғояларимизнинг ҳам маңбаи. Миллий ғояларни миллатнинг данбо мутафаккирлари яратадилар. Навоий — ана шундай даҳо мутафаккир. Миллий ғоя — бутун халқни бир нуқтаи назарга бирлаштирадиган ва асрлар мобайнида халқнинг тилида, дилида, ҳаётида дастуриламал сифатида қўлландиган ғоя. Кенг қўламли миллий ғоялар йиғиндиси миллий мафкурага асос бўлади.

Навоий асарларида миллий мафкурамининг турли соҳаларига тааллуқли Ватан, тил, ахлоқ, сиёсат, муҳаб-

бат, одамийлик, дўстлик ҳақидаги ғоялар ниҳоятда кўп. Улар Навоий шеърлари орқали халқимизга ёд бўлиб кетган. Бу ғоялар асрлар мобайнида элимизни ўзаро ҳамфикр қилиб, ягона нуқтаи назарга бирлаштирган. Масалан, халқпарварлик ғояси шоирнинг кўп шохбайтлари орқали одамлар онгига сингиб кетган. Илм ўрганишга тарғиб қилинган байтлари халқимизнинг миллий ақл хазинасидаги энг нодир дуру гавҳарлар ҳисобланади:

*Оз-оз ўрганиб доно бўлур,
Қатра-қатра йиғилиб дарё бўлур.*

*Йигитликда йиғ илмнинг маҳзани,
Қариликда харж қилғил ани.*

Айниқса, Навоий ҳайкали тепасига нақшланган “Олам аҳли билингизким, иш эмас душманлиг, ёр ўлунг бир-бирингизгаким, эрур ёрлиг иш,” деган байт фақат миллий моҳиятагина эмас, балки халқаро аҳамиятга ҳам эга. Мутафаккирнинг улуғвор ҳайкали пойига ташриф буюрган зиёратчилар, хусусан, Ўзбекистон фуқаролари билан бирга, хорижий меҳмонлар ҳам дўсту биродарлик, бирдамлик, барқарорлик ғоясидан баҳраманд бўлади.

Бир нозик жиҳатни айтиб ўтиш керак: бу байт шоирнинг биринчи кўчирилган девони нусхасида йўқ. У муаллиф томонидан девоннинг Султонали Машҳадий хаттотлигида иккинчи китобат қилинган нусхасига (демак, қайта таҳрирда) киритилган. Бу улуғ мутафаккирнинг катта ижтимоий-сиёсий, ҳаётий тажрибаси сабоқлари асосида ғазал устида ижодий ишлови сабоғидан дарак беради. Навоийнинг “Олам аҳли, билингиз” дея умум олам элига қатъий мурожаат қилишида ҳам катта ҳикмат бор.

Дин, тақводорлик, ақидапарастликдан сақланиш борасида ҳам Навоий ижодиёти халқимизга тўғри йўл кўрсатувчи муҳим мафкуравий омил бўла олади. Ваҳоланки, аксарият диний уламоларимиз, имом хатибларимиз, диндор фуқарола-

римиз Навоий ижодиётига етарли эътибор бермай келади. Айрим имом-хатибларимизни демаса, кўп воизларнинг халқ ўртасидаги чиқишларида Навоий меросидан муҳим шеърӣ ёки насрий парча, байт ёки мисра мисол келтириб, ёд айтилмайди. Ушбу далиллар мадрасаларимизда Навоий ижодиёти ўқитилмагани ёки етарли ўқитилмаётганининг далолатидир. Ахир, мадрасани битириб Навоийни билмаслик ёки Навоийни билмасдан мадрасани битириш мумкинми? Навоийнинг Низомиддин деган диний унвони ҳам бор. Бу — улуғ мутафаккир ислом дини низомини асл исломий манбалар асосида ўзбек тилида гўзал бадиий услубда мукаммал шарҳлаб берганини англатади. Бошқача айтганда, Навоийнинг бутун ижодини ислом динининг бадиий-маърифий низомномаси дейиш мумкин. Навоий ижодини тўлиқ ўрганган киши ислом динининг бирор маърифий нуқтасидан беҳабар қолмайди. Энг муҳими — Навоий таълимини олган диндор зинҳор ақидапарастликка берилиб кетмайди. Негаки, унинг асарларида ақидапарастликнинг фожиавий оқибатларидан огоҳ этувчи, унинг моҳиятини очиб берувчи шеърлар, ҳаётӣ ҳикояту ривоятлар, ҳикмат, ақл-заковат қаймоғига айланган сабоқлар жуда кўп. Навоий ислом динининг моҳиятини нақшбандия ва яссавия каби энг инсонпарвар, маърифатпарвар, тараққийпарвар, хурфикр тариқатлар асосида бадиий талқин этган. Агар Навоий ижоди яхши ўқитилганида, мафкуравий кураш соҳасида бугунгичалик қурбонлар берилмас эди. Ёшларимиз тафаккурида мафкуравий иммунитетни ҳосил қилишда Навоий сабоқларининг ўрни ўзгача. Шунинг учун диний ўқув юртларида Навоий ижодиёти етарли миқдорда, махсус ўрганилса, мақсадга мувофиқ бўларди. Умуман, нафақат диний ўқув юртларида, балки давлат раҳбарлари, давлат хизматчи-

лари, дипломатлар тайёрлайдиган ўқув юртларида ҳам Навоий алоҳида ўрганилса, фойдадан холи бўлмас эди.

Навоийнинг Ватанимиз, ҳатто ўзимнинг тақдиримда тутган ўрни ҳақида ўйласам, унинг нақадар авлиёсифат бир зот эканига яна бир бора иймон келтираман. Таваллудига 550 йил тўлиши муносабати билан 1991 йили Навоий йили деб эълон қилинди. Ўша йил давомида халқимиз Навоий руҳи билан яшади. Унинг асарларини, гоёларини, орзуларини юзага чиқаришга ҳаракат қилди. Навоийнинг руҳи шод бўлди. Навоий бир шохбайтида башорат қилиб айтган:

*Кишиким қилса олимларга таъзим,
Қилур гўёки пайғамбарга таъзим.*

Чунки пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом бир ҳадиси шарифларида айтибдилар: “Олимлар пайғамбарнинг ворисларидирлар”. Навоий эса олимларнинг алломаси. Олимни сийлаш пайғамбарни сийлаш билан баробар экан, пайғамбарни сийлаш Оллоҳнинг назарига тушиш демақдир. Шундан келиб чиқсак, мантиқан, Навоийнинг руҳини шод этган халқ ва мамлакат ҳам равнаққа эришмаслиги мумкин эмас эди. Дарвоқе, Ўзбекистон ва унинг халқини Оллоҳ ёрлақди. Ўзбекистон Навоий йилида асрий орзуси — мустақилликка муяссар бўлди! Бу мувофиқлик ҳеч ҳам тасодифий эмас, халқимизни Навоийнинг руҳи ҳам қўллаган бўлса ажаб эмас.

Шахсан ўзим ҳам Навоийдан кўп борака топдим. Шоир даҳосидан ҳали кўп умидворман. Навоий менинг яқин устозим, дўстим, сирдошим, маслаҳатгўйим, насихатгўйим, кўнглимга дард соладиган, дардимни оладиган дардқашим, доимий ҳамдамим, ҳамроҳим бўлиб қолди. Навоийнинг муродбахш шахсияти ҳамда ижодиётини тадқиқ ҳамда тарғиб этиш, ўқитиш, ўргатиш умрбод орзум бўлиб келган ва шундай бўлиб қолади.

Ушғи аро бедорман...

ВАТАН

Ўзимни танидим, кўкларда учдим,
Момиқ булутларнинг ҳавосин ичдим —
Кўзларим тўймади, кўзлардан кечдим.
Ватан! Сенга асло қасам ичмайман,
Лекин икки дунё сендан кечмайман!

Мобий денгизларда суздим балиқдай,
Офатижон соҳил, юрдим холиқдай.
Денгизим йўқ гарчи, бездим, толиқдим.
Ватан! Сенга асло қасам ичмайман,
Лекин икки дунё сендан кечмайман!

Мен кезмаган жаннат боғлар қолдим,
Оёғим етмаган тоғлар қолдим,
Улар жодусига жон бойландими?
Ватан! Сенга асло қасам ичмайман,
Лекин икки дунё сендан кечмайман!

Айтиб бўлмас экан дунёлар сири,
Қалбда бир ёпон қиз исми яширин.
Тожмаҳалда кўзёш тўкканларим чин.
Ватан! Сенга асло қасам ичмайман,
Лекин икки дунё сендан кечмайман!

Кўрдим кимсаларни — бою бадавлат,
Кўрдим маҳобатин, кўрдим — басавлат.
Уларда нима йўқ? Ватан йўқ фақат!
Ватан! Сенга асло қасам ичмайман,
Лекин икки дунё сендан кечмайман!

Биламан, мен сенсиз оддий тош-сангман,
Ўқам ўзингдирсан, енгим ўзингсан.
Сенга қўшиқларим кўп эрур менинг,
Ўласам, қучоғингда ўлурман сенинг!
Ватан! Онт ичмайман, қасам ичмайман,
Лекин икки дунё сендан кечмайман!

ARFISON

Хонадоним тўрида ота-онам суради,
Ул суратлар уйимнинг бойлигию зийнати.
Бу алмисоқ дунёда йўқ эрур кўндан улар,
Қолдилар афсонаси ва бир ҳовуч ҳикмати.
Кўнгул тўла армонлар, англаб етдик жуда кеч,
Тирикликда оз бўлди биз гариблар хизмати.
Ўз муроду орзулар илинжида жон ҳалак,
Елларга совурилди қанча йиллар иззати.
Бежиз айтмас ровийлар: кафтингда дур — қадри йўқ,
Дарёга тушиб кетса, билингайдир қиммати.
Сахродаги қудуқнинг жон, тили бўлса айтсин,
Унда ҳал бўлмай келиб турфа карвон сарвати.
Тун кунни қувган каби биз ҳам ўтармиз, фарзанд,
Оҳ, сенга сабоқ бўлсин биз — оталар қисмати.

* * *

Бу дунёда кимга дўст ва кимгадир озорман,
Коса берсанг тўла бер, нимкосангдан безорман.

Чала кулба, дўстларим, менга иморат эмас,
Каттакон бозор ичра мен ўзим ҳам бозорман.

Кунни сен ярим дема, тун бирла бутундир ул,
Ғафлат уйқуси ётдир, уйқу аро бедорман.

Бу жаҳон майдон эрур, манглай қашимагайман,
Белим маҳкам боғланган голиб, музаффар борман.

Ота маконим бутун, миллатим бутун, рақиб,
Осилсанг менга осил, энг баланд оғоч — дорман.

*Девона ҳам дунёча гап билар, Азим Суюн,
Аслини айтсам, битта бағри бутунга зорман!*

ЧЕГАРА БИЛМАС ШЕЪР

*Яратган Эгамнинг йўриги — ёрлиқ;
Офтоб Замин узра гулхан ёқади.
Дарёга айланиб тоғдаги қорлиқ
Чегара нелигин билмай оқади.*

*Баландназар қушлар, о, озод қушлар,
Кўрдим: ҳур-ҳур, эркин-эркин кўчади.
Бугун Фарбда, эртан Машириқда қишлар —
Чегара нелигин билмай учади.*

*Сарҳад не — билмайди митти болари,
Бол йиғар дунёда бор чечаклардан.
...Кўкларга ўрлайди юрагим зори —
Одамзот яратган ЧЕГАРАлардан.*

ТОҒ КЎЛЛАРИ

*Тоғлар тепасида, кўзлардан йироқ,
Қоялар қўйнида чалқир бу кўллар.
Гумбур-гумбурлайди момақалдироқ,
Кўклам жаласидан қалқир бу кўллар.
Ёввойи бир чирой жамулжам бунда,
Ҳалқа ташлаб турар қоп-қора булут.
Тугдона шовуллар теварақларда,
Тик устига келиб айланар бургут.
Бу ерда на дўст, на бир ҳамсоя,
Ҳар ким чиқа билмас тош йўлларига.
Кекса овчи менга сўйлар ҳикоя,
Дуо кетган, дейди, тоғ кўлларига.
Тўрт томон нишаб, зов, қарагил, бироқ,
Кўллар оқиб кетмас — Оллоҳ сеҳри-да!
Тунлар кишнар эмиш... Кўзлари — чақмоқ
Тулпорлар яшармиш улар бағрида.*

БУЛУТЛАР ЙИҒИНИ

Қорамтир, қонталаш, қумлар тусида,
Қути ўчган, малла, қизил булутлар.

Қандайдир ваҳмкор хил-хил булутлар,
Шошқин тўпланмоқда чўққи устида.
Улар қуршаб олди чўққини мутлоқ,
Бир ёвуз ниятга буткул шайланди.
Ўргимчак уяси — тўрга айланди,
Қоп-қора ҳалқада чўққи бош-оёқ.

Бирдан ҳайқираман: — Қайдасиз, қайда,
О, шамол биродар, о, чақин-чақмоқ!
Қайдасиз, дўстларим, қайда қалдироқ?
Булутларни чўққи устидан ҳайданг.

Ғамбода ҳайқирик осмонни тутар,
Булутлар тўзгашиб нар каби йитар.
Чўққи жилмаяди, кўраман аниқ,
Мен унга қадрдон, мен унга яқин.

ПОЛАПОН

Ортда қолди она ошиён,
Йўлларингни бўронлар тўсар.
Уч! Учавер! Қўрқма полапон,
Қанотларинг курашда ўсар!

* * *

Оддий алафдан ҳам зийнат изладим
Ва ҳатто чаёндан хислат изладим.
Инсон, сен на алаф, на-да чаёнсан,
Мен сендан доимо ҳикмат изладим.

Топдимми мен уни? Хиҷолатдаман.
Шарафлай дедим-у, ҳақоратдаман.
Хушдир менга сукут, эгикдир бошим,
Билдим, бу дунёда саёҳатдаман.

“ОҚСОҚОЛ”

Қадим замондамас, бизнинг замонда,
Ўзга томондамас, бизнинг томонда,
Бир ҳангома содир бўлди — гаройиб,
Чиндан-да гаройиб, чиндан ажойиб.
Омон муаллимнинг йўғию бори,
Бор эди ўртача битта кўчқори.
Юртчилик, ажралиб қолмай деб кўпдан,
Тўй учун кўчқорин боқарди кўпдан.
Дунёда кўптими қиёмат қойим,
Фалокат оёқнинг остида дойим.
Охур адоғида бир хум турарди,
Унда ем бор эди — кўчқор кўрарди.
Бир куни кўчқорвой узди ипини
Ва хумга бошини тикди тепиниб.
Кулиб, ҳам ўртаниб ёзмай нетайин,
Бу масал қизиги бошланди кейин.
Дунёда кўнгли кенг эшиги торнинг,
Хумдан боши чиқмай қолди кўчқорнинг.
Қошига югурди муаллим Омон,
Ушлади... уринди... бош хумда ҳамон!
Пайдо бўлди зумда қўни-қўшилар,
Маслаҳатгўй чиқиб қолди яхишлар:
— Э, чақир, маҳалла оқсоқоли бор,
У ахир оқсоқол, доною донгдор.
Ҳар қандай чигал иш унга чикора,
Осмон тушиб кетса, топгуси чора.
Хуллас, оқсоқолни келдилар олиб,
“Сўйингиз!” — буюрди у келасолиб.
Қассоб ҳам топилди ўша палласи,
Бўйнидан узилди кўчқор калласи.
Қонига бўялиб танаси бир ён,
Шўрликнинг боши-чи, хумдадир ҳамон!
Оқсоқол газаби кўзгади... деди:
— О, лаънати хумни синдиринг энди!..

Кўчқордан айрилиб, айрилиб хумдан,
Мол аччиги, Омон йиғлади чиндан.
Бундай оқсоқоллар кўпайса агар,
Юртга ёв керакмас дейман-да, жигар!

КЎПКАРИ

Бу дунёнинг ишлари
Гоҳо ўнг, гоҳ чапқари.
Ёзда эмас, қишлари
Гуруллайди кўпқари.
Қорин учун келмайди,
Шарт эмасдир қанду қурс.
Улоқ чопилса бўлди,
Ўша тўйда эл-улус.
Урҳо-урҳога тўлар
Юрт сайҳони, даштлари.
Томошаларда юрар
Мулла-тўрғай қушлари.
Чарсиллар чавандозлар,
Чарсиллайди халойиқ.
Пишқирар от-шоввозлар,
Бари Ғиркўкга молик.
Ў, ўзбекнинг тўйи кўп,
Бойи ҳам кўпдир бугун.
Йилқи, моли, қўйи кўп,
Совринлар хўбдир бугун.
Минма чўбир-чўртоқни,
Бўи келмагил, бўз йигит.
Кўзла марра — чортоқни,
Кутар сулув қиз, йигит.
Майдон доим мардники,
Ғирромники малолдир.
Бу дунёда ким голиб —
Ўшаники ҳалолдир!
Отим иқболи кулсин,
Мен ҳам сафда, қани, кут...
Кўпқариларга тўлсин
Ота макон — Ўзбекюрт!

Subbatingda

Шу яқин орада иттифоқо ҳазрат Жалолиддин Румий рубоийлари жамланган китоб қўлимга тушиб қолди. Ўқиб, дарди дунём остин-устин бўлиб кетди. Сўнг тафаккур денгизига фарқ бўлиб, ўзимни бир қадар танигандай, яъни топгандай бўлдим. Ана шу “топмоқлик” ҳосилаларини не бир истихोлаю хавотир ила “Тафаккур” муштарийлари эътиборига ҳавола этишни лозим топдим.

* * *

*Эй хурраму дилшод, нечуксиз менсиз?
Эй муҳташаму бунёд, нечуксиз менсиз?
Мен — ер билан яқсон, вайронман сизсиз,
Эй, ҳаммаёғи обод, нечуксиз менсиз?..*

* * *

*Эй дўст, жамолинг менга офтобдир
Ҳам зулмат туним ёритган моҳтобдир.
Туну кун васлинг насибин тиланаман,
Бошимни қўяй, оёгинг изи меҳробдир...*

* * *

*Эй жону жаҳон, шодмон дилим — ғамхона сизсиз,
Ҳам куюк кўнглим — далию девона сизсиз.
Бўзимда сарсону саргардон жоним,
Бул ўтрик умрим ҳар дами — паймона сизсиз...*

* * *

*Ҳижрон даштидан эсмади бир сабо, бир насим,
Сизни бизга еткурмади, шаҳид ўлди ҳавасим.
Дерларки, кўнгиш кўнгишдан сув ичар,
Ташинаизорман, гарчи олдимдан ўтар дарёи азим.*

saodat bordin

* * *

Эй бебаҳо, беназир, лутфинг ила тоғманам,
Кўкси гулу лола, чаманманам, боғманам.
Воҳ, баридан мосувою баридан доғманам,
На тоғманам, на боғ, на доғ, адоғманам.

* * *

Ҳузурингизда гадолар фароғатларга муяссар,
Сухбатингизда зорлар саодатларга муяссар.
Бул бахтиёрлиғни ихтиёр этсам мен девона,
Тоабад бўлғайман маломатларга муяссар.

* * *

Ғуссам доғлари ювилгай — мисли анҳор даргоҳингиз,
Оҳанрабо янглиғ тортгай, ўзга такрор даргоҳингиз.
Япроқ ёзиб уммид — куртак, дил — ғунча, яшинамоқ бошлар,
Бу не илоҳий синоат, мисли баҳор даргоҳингиз.

* * *

Йўлингда менчалик интизору мискин йўқ,
Умид бор, илинж бор, дилда лек кин йўқ.
Дардманман, соғинч отлиғ ярамга
Дийдорингдан бўлак малҳаму таскин йўқ.

* * *

Кўнглинг тоқида бир ҳилол бўлсам, на ҳайф?
Икки оламга минг малол бўлсам, на ҳайф?
Манингдек зор учун жонсан, ҳаётсан,
Санингдек ёр учун увол бўлсам, на ҳайф?

Kinoning olovli yo'llari

Халқимиз ҳақиқатга бўлган интилишини ҳамиша ижодкорнинг мардона сўзи, рассомнинг тасвири ҳамда мусиқа, ашула ва рақс воситасида билдириб келган. Миллий киночилигимиз ҳам ана шундай эҳтиёж туфайли шаклланган эди. Унинг илк куртаклари Хевада, шоҳ Феруз замонида ниш ота бошлади. Хон саройида муншийлик қилган Нурмуҳаммад отлиғ зиёлининг ўғли Худойберган Девонов аср бошида Францияда ишланган “Патэ” русумли кинокамераси ва фотоаппарати билан дастлабки кадрларни суратга олди. Бу тараққий-парвар инсоннинг хонадони ўша даврда кинолаборатория вазифасини бажарди. Худойберган Муҳаммадризо Огаҳий ва Муҳаммад Юсуф Баёнийнинг тарихий асарларидаги ҳаққонийлик тамойилини, “Бобурнома” аъналарини кунт билан ўрганиб, уларни дастлабки кино асарларига татбиқ этди.

Худойберган Девонов фаолиятини ўрганиш, шахсий архивидаги ҳужжатлар, эски лавҳалардаги манзаралар, қисқа тасвирли фильмлар ва қизиқарли сюжетлар шуни кўрсатдики, киносанъатимиз қалдирғочи солномачилиқда орттирилган тажрибаларга асосланган ҳолда воқеалар, шахслар, манзаралар ва ўша даврдаги муҳитни тасмаларга айнан муҳрлашга интилган. Бунинг уддасидан чиққан ҳам. Табиийки, у ўзи суратга олган лавҳаларни монтаж қилишда, яъни бирини иккинчиси билан улашда танланган мавзуга, воқеалар мантиғига асосан иш юритган. Бинобарин, суратга олинган воқеаларнинг барчаси ҳам фильмга кўчмаган. Асарнинг ихчам, таъсирчан, қизиқарли бўлиши учун айрим лавҳалар қайчиланган. Шуни таъкидлаш жоизки, фильмдаги жулдур кийимли девона, оғзидан узун пиликни секин-аста чиқариб барчани ҳайратга солаётган ва кулдираётган масхарабоз, Хева бозорининг кўримсиз расталари, чигириқ-

ни айлантиришга қийналаётган деҳқон тасвири монтаждан кейин ҳам барибир сақланиб қолган. Монтаж техник восита сифатида Худойберган учун ҳаётнинг аксини тасмага сингдирадиган бадиий услуб, имконият сифатида хизмат қилган. Бу ижодий жараён мураккаб, аммо қизиқарли ва самарали бўлган. Зеро, Худойберган олдиндан тайёрланган чиройли композицияларни, озода кийинган деҳқонни, атайлаб фильмга тушиш учун шайланиб турган ишчини суратга олмаган. Ҳайратланарли жиҳати шундаки, бирорта лавҳада одамлар объективни сезгани, бинобарин, нигоҳини, юриш-туришини ўзгартиргани, яъни сунъий ҳаракат қилгани билинмайди.

Маълумки, кино бизнинг юртимизга эндигина кириб келган кезларда унга "шайтон сурат", "сеҳрли ёғду" деб қаралган. Баҳайбат камеранинг орқасидан эргашиб юрувчилар ҳали беҳисоб бўлган вақтларда Худойберган гоҳ тижорат аҳли, гоҳ халқ театри вакиллари, гоҳ сарой кишилари билан тил топиша олган, уларнинг муҳитига кириб ижод этган. Хеваликларни Фарангистондан келтирилган мўъжизага ўргата олгани, унинг зийрак объективи рўпарасида эркин ҳаракат қилишга одатлантиргани Худойберган Девоновнинг уста операторгина эмас, билимдон режиссёр ҳам бўлганини кўрсатади.

Ўзбек киносининг илк қадамлари ана шу тарзда бошланган эди. Девоновнинг лавҳалари бамисоли Баёний ва Огаҳий ёзиб қолдирган тарихий асарларнинг давомини эслатарди. Лекин улар янгича шаклда бўлгани учун тасвир, ҳаракат, портрет ва манзарага бой эди. Аслида киночилик санъатимизда аввал-бошданок мана шу йўлдан кетилганида, унинг пойдеворини маданий мерос, узоқ ва яқин ўтмишдаги бадиий тажриба ташкил этганида борми, бугунги ўзбек киноси, унинг ривожланиш тамойиллари тамоман ўзгача бўларди... Бошқача айтганда, хужжатли кино ўз тараққиётида янги техникадан, услубдан фойдаланишда солномачилик санъатига асосланганда эди, ўзига хос қиёфага эга бўлар, киносолномамиз ҳаётий теран тарихий манбага айланар эди. Афсус, афсус...

Худди шунингдек, бадиий киномиз мумтоз шеърят, халқ оғзаки ижодиёти, турли даврлардаги етакчи фикрлар ва уларнинг бадиий ифодасига таянганида, улардан озиқ олган, бинобарин, экранда ўзбекона миллий ҳаёт бутун жозибаси, фазилати ва зиддиятлари билан гавдаланган бўлар эди. Бу эса мумтоз адабиётдан озиқланган миллий киномизда мажозий ифодаларга бой поэтик йўналишларнинг пайдо бўлиши, ривож топишига имкон берарди. Хўш, шундай имконият вақтида вужудга келган экан, нега бундан фойдаланилмади, нима халақит берди?

Худойберган Девонов танлаган йўл шўроларга ижтимоий-сиёсий ва бадиий-эстетик жиҳатдан асло маъқул эмас эди. Социалистик жамият қурилаётган мамлакатда ишчи-деҳқонлар оппоқ кўйлақда ял-ял ёниб туриши, ёшлар комсомол нишонини, болалар кашшофлик бўйинбоғини тақиб юриши, барчасининг юзидан табассум аримаслиги, хуллас, "янги ҳаёт"ни бахтли кишилар қураётгани ҳар бир лавҳада акс этиши керак эди. Чунки комфирқанинг баландпар-

воз шиорлари ҳамманинг байрамона либосда, ҳаётдан мамнун бўлишини тақозо этарди. Шу боис хужжатли фильмларнинг аксарияти ана шу тарзда суратга олинар, монтаж қилинар, бир неча бор тегишли идоралар кўригидан ўтказилиб, сўнгра экранга чиқарилар эди. Зиддиятлар хаспўшланди. Ҳаёт пардозланган ҳолда намоён бўла борди. Бундай қолипларга кўниканлар ҳам кам эмасди.

Кинопублицист Малик Қаюмов XX асрнинг 30-йилларини эслаб, “Бир гал ўзимга маъқул бўлган тасвирни кинотасмага тушириб, фильмга киритганимда мени дарҳол НКВДга чақириб, қаттиқ огоҳлантиришган эди”, деган. Бу шунчаки пўписа эмасди, албатта. Киноижодкорлардан Сулаймон Хўжаевнинг отилиши, Наби Фаниевнинг салкам икки ярим йил қамокда ётиши, кино учун сценарий ёза бошлаган Фитрат ва “Ўткан кунлар”ни экранлаштириш орзусида бўлган Абдулла Қодирийнинг қатл этилиши бу соҳа сталинчилик йилларида қанчалик қаттиқ назорат қилинганидан дарак беради.

Масаланинг бадиий-эстетик жиҳатлари ҳам бор.

Шўролар киноси “кўпмиллатли” деб эълон қилди. Унга кўра, иттифоқдош республикаларнинг миллий киночилиги ягона йўлдан бориб, социалистик реализмнинг барча учун умумий талабларига жавоб бериши, бадиийликнинг қатъий ишланган қолипларидан чиқмаслиги зарур эди. Бундай “мезон”ларга бўйсунмасликнинг имкони йўқ эди. Фақат Грузия киноси миллий оғзаки ижод намуналари асосида трагикомедия жанрини ривожлантиришга бир мунча уриниб кўрди. Ўзбекистонда эса ўтмишнинг ҳаққоний тасвирини яратишга интилган ва 1916 йил кўзғолони ҳақида ҳақ гапни айтган Сулаймон Хўжаев 1933-34 йиллари “Тонг олдидан” фильмини тасвирга олганда ҳукумат уни дарҳол тақиқлаб қўяди. Фильм ижодкори ваҳшийларча қатл этилади. 1928 йили “Ҳокимият кимники?” деб аталган хужжатли фильмида шўроларнинг куч-қудратига, истиқболига шубҳа билдирган Наби Фаниевнинг бошқа асарларини (“Рамазон”, “Йигит”) ҳам махсус кенгаш қайта-қайта кўриқдан ўтказди. Оқибати эса маълум — ижодкор ҳибсга

олинади ва унга икки йилдан зиёд терговда азоб беришади.

Шу ўринда бир тафсилотни айтиб ўтайлик. 1939 йили қандайдир мўъжиза рўй бериб, Наби Фаниев ҳибсдан озод этиладиган бўлгач, у “Мени кимлар қаматганини айтмас экансиз, уларни айбига яраша жазоламас экансиз, бу ердан чиқмайман!” деб туриб олади. Охири уни тухматчилар билан суд залида юзлаштиришга мажбур бўлишади. Лекин “озодликка чиққан” Наби Фаниевни умрининг охиригача жосуслар кузатиб, назорат қилиб юрган. Шунинг учун ижодий фаолияти давомида халқимизга қарши ўтказилаётган зулм, адолатсизлик ҳақида эмас, севги-садоқат тўғрисида, халқимиз севган ва ҳамиша юксак қадрлаган, ҳазил-мутойиба, лирика ҳамда ҳажвга бой бўлган “Тоҳир ва Зухра”, “Насриддин саргузаштлари” (1945-46 йиллар) фильмларини яратган, “Алпомиш” киноқиссасини (1946-47 йиллар) тасвирга олишга киришган. Дастлаб бу фильмларни суратга олишга Москвадан рухсат бўлмагач, ижодий ишлар тўхтаб ҳам қолади. Моҳир режиссёр, сценарийнавис, актёр, кино ташкилотчиси, бу соҳадаги дастлабки ўзбекча рисола ва мақолалар муаллифи Наби Фанизода (у асарларига шундай имзо қўйган) зикр этилган фильмлар воситасида ўзи раҳбарлик қилган студия, унинг ижодкор ва ташкилотчилари эътиборини маданий мероснинг экранбоп жиҳатларига қаратди. У халқ оғзаки ижодиётидан фақат сюжет йўллари, тимсолларни, диалогларни олган, дейиш ўта юзаки фикр бўлади. XX аср ўзбек киноси устаси Наби Фаниев “Тоҳир ва Зухра” афсонаси ва Хўжа Насриддин латифаларини экранлаштириш жараёнида халқ оғзаки ижоди имкониятларидан сценарийда, фильмда фойдаланиш йўлини топа билган. Афсуски, унинг бу борадаги фаолияти ҳали тўлиқ ўрганилмаган. Ваҳоланки, кино қанчалик мукамал техника билан қуролланмасин, қанчалик малакали мутахассислар билан таъминланмасин, уни яратишда миллий мерос ғоявий-эстетик асос — пойдевор вазифасини ўтамас экан, том маънодаги миллий санъат пайдо бўлмайди. Буни теран англаган Наби Фаниев Иккинчи жаҳон уруши йиллари назорат бир оз сусайган даврда иккита санъат асарини суратга олишга улгурди. Учинчиси — “Алпомиш” сценарийси, афсуски, экранга кўчмай қолди. Аммо Наби ака ролларни тақсимлай бошлаган (республикада хизмат кўрсатган артист Юлдуз Ризаева ўша йилларни хотирлаб, Барчин роли ва матн устида ишлай бошлаганини эслайди), суратга олиш жойларини ҳам танлаб қўйган. Фильмни суратга олишга Москва ижозат бермайди.

Бу даврларда Худойберган Девоновга ҳам тазйиқ кучли бўлган. Унинг шахсий архивидан топилган, ҳозирда авайлаб сақланаётган айрим ҳужжатлар (уларнинг кўпчилиги оператор ҳибсга олинган кезде — 1937 йилда йўқ қилиб юборилган) фикримизни тасдиқлайди. Шу боис шаҳар ва қишлоқларни кезиб, ҳаётий лавҳаларни суратга олишга одатланган биринчи ўзбек оператори ижодида ҳам турғунлик дамлари бошланади.

Девонов ижодини Феруз даврида бошлагани, сарой аҳли билан яқин бўлгани, миллий меросдан озиқ олиб, хонлик даврининг

ўзига хос киносолномасини яратгани шўро ҳукуматида ҳамиша шубҳа уйғотиб келган. Шу сабабдан қатағон авжига чиққан йилларда уни ҳам Тошкент турмасига қамаб, олтмиш ёшида қатлгоҳга олиб бордилар.

Бир қарашда оммавий қатағон ўттизинчи йилларда бошланиб, икки-уч йил давом этгандек туюлади. Аслида, йигирманчи йиллардаёқ кино муҳити зиддият ва қаршилиқларга дуч келган; ижодга аралашиш, тақиқлаш ҳоллари деярли ҳар куни, ҳар бир фильм мисолида рўй бериб турган.

Бугунги кунда шўро замонида муаллифларга “Алишер Навоий” фильмининг сценарийси муҳокамасида шоирдан айб топиш вазифа қилиб қўйилгани ва Хусайн Бойқаро билан унинг ўртасидаги қарама-қаршилиқларни кучайтириш талаб этилгани, бу икки тарихий шахснинг ўзаро келишолмаслиги фильмнинг ўзагини ташкил этиши зарурлиги қайд қилинганидан анча-мунча хабардормиз. Бундай зўравонлик минг-минглаб томошабинни ҳақиқатдан чалғитибгина қолмай, санъаткорлар ижодига ҳам салбий таъсир кўрсатган. Хусусан, Хусайн Бойқаро тимсолини яратган Асад Исмаатовнинг “...менга Хусайн Бойқаронинг тадрижий равишда реакцияга юз ўгириб боришини кўрсатиш қийин бўлди...” деган сўзлари фикримиз далилидир. Умуман, миллий киномизнинг шўролар давридаги йўлини унинг оловли йўллари деб таърифлаш мумкин.

Тўғри, киночиликда тарихий ҳақиқатга зид бўлса-да, бадиий жиҳатдан юксак даражада ифода этилган гоё ва дунёқарашлар учраб туради. Шу боис “Ер фарзанди” (1964 йил), “Еттинчи ўқ” (1972 йил) каби инқилобий мавзудаги фильмларни таҳлил қилиш ва баҳолашда бадиий ижодга хос хусусиятлар, имконият ва чегаралар билан бирга ўша даврдаги жамият тараққиёти, санъаткор дунёқараши, шакланган муҳит, даврнинг етакчи қарашлари ҳам инobatга олиниши зарур. Шукур Бурҳонов ўйнаган Ялангтўш тимсоли (“Ер фарзанди”) бугунги томошабинга маъқул бўладими-йўқми? Бундай талқин тарихий ҳақиқатга зид бўлса-да, нега актёр шуни маъқул топган? Бундай саволларга дафъатан жавоб бериш осон эмас. Бу борада тўғри хулоса чиқариш учун, бизнингча, асарнинг фалсафаси ва етакчи гоёсининг бу соҳа фаолиятига кўрсатган таъсирини ҳужжатлар, хотиралар, сценарийнинг турли шакллари, айниқса, кинолавҳаларни бири-бирига қиёслаган ҳолда баҳолаш мақсадга мувофиқдир.

Тақдир-да, илож қанча, Олим Хўжаев ҳам кинода сохта персонажларни ўйнашга мажбур бўлган. Бир гал ундан жамоа хўжалигининг гуллаб-яшнашини муайян тимсол талқинида очиб бериш талаб этилган бўлса (“Иккинчи баҳор”, 1959 йил), яна бир гал у (“Улуғбек юлдузи”, 1964 йил) Хўжа Аҳрор қиёфасида пайдо бўлиб, Улуғбекка қарши кураш олиб бориши лозим эди. Бугунги кунда истиқлол берган имкониятдан фойдаланиб, “мардлик” қилиб, хўш, актёр бундай сохта тимсолларга қарши курашиши керакмиди ёки қандай рол беришса, хўп деб ўйнайвериши лозиммиди, деган масалани кўндаланг қўйиш инсофдан эмас. Биз сақланган айрим ҳужжатлар, хусу-

сан, бир сценарийнинг икки, уч шаклини ўрганиш натижасида шундай хулосага келдик: “Улуғбек юлдузи” фильмида Мирзо Улуғбек ва ҳазрат Хўжа Аҳрор тўқнашуви эпизодлари ўзгариб борган. Аслида Мирзо Улуғбекнинг нақшбандийлик тариқати пешвоси Хўжа Аҳрор билан ихтилофга борганига Олим Хўжаевнинг ўзи ҳам ишонмаган. Шу боис экранда икки буюк шахснинг даҳанаки жангига кескин тус бермасликка уриниш бўлганини сезиш унчалик қийин эмас. Дастлабки сценарийда Хўжа Аҳрор Самарқанддан чиқиб кетаётган Улуғбекка “Энди тан оламан, сиздан кейин фақат майда-чуйда душманларим қолади” дейиши лозим эди. Лекин авлиё одамнинг бундай дейиши мантиққа мулаққат зид эди. Бу сўзлардан воз кечилган. Яна бир ўринда Хўжа Аҳрор мунажжимга қараб, “Абдуллатиф сенинг олдинга ўз тақдирини билишга келганида, юлдузларинг алдаса-да, унинг ҳоким бўлиши муқаррар эканлигини тантанали ва ярим сирли ибораларда айтгин” деб топшириқ берарди. Бу ҳам Хўжа Аҳрордек инсонга номуносиб иш эди. Сценарийдан бундай келишмаган сўз ва ибораларнинг олиб ташланишида Олим Хўжаевнинг фикрлари ҳам инобатга олинган, албатта. Фильмдаги бошқа ҳақиқатга зид манзаралар эса мафкуравий кўрсатмаларни амалга ошириш учун зўрма-зўракилик билан киритилган.

Умуман, шўро даврида ижодкорнинг эркинлиги мафкуравий кўрсатмани шунга мос тарзда амалга ошириш билан белгиланар эди. Биргина мисол: шоир, драматург Туроб Тўла киночиликда ҳам самарали ижод қилган. Бир гал у кишининг Анҳор бўйидаги хонадонига борганимда “Мафтунингман” мусиқали комедиясининг суратга олингани савобли иш бўлгани, у туфайли Клара Жалилованинг жозибали рақси, хуш овози, шунингдек, Наби Раҳимов ва Миршоҳид Мирқолиевнинг комик истеъдоди намоён бўлгани, қолаверса, уч етук композитор — Мутал Бурҳонов, Манас Левиев, Илёс Акбаровлар ижодий кучга тўлиб-тошган кезде шу баҳона майин оҳангларга бой мусиқалар яратилганини айтиб, мезбонни хурсанд қилмоқчи бўлдим. Туроб ака: “Раҳмат, шу асарни телекўрсатувларда, мақоаларда тез-тез эслатиб турасиз, — деб миннатдорлик билдирди-да, кейин қўшимча қилди: —

Лекин уни яратиш оғир бўлган. Сценарийни ёзаётганимда буйруқ оҳангида айтилган гаплар, “доно” кўрсатмалар шунчалик кўп эдики, аламдан дод деб юборай дердингиз. Нима эмиш, фильмни социалистик Ўзбекистоннинг маданият соҳасидаги ютуқларини эринмасдан кўрсатишдан бошлар эмишман. Ўзингиз ўйланг, бадий асарда-я?! Комедияда-я?! Мен фикримни ётиғи билан тушунтиришга уришиб кўрдим, бўлмади. Охири сюжетни ўзгартиришга, Алишер Навоий номидаги театр сахнасида кўйилган “Дилором” операсидан олинган парчани, шунингдек, машхур бир санъаткорнинг фильм руҳига, жанрига ҳеч мос келмайдиган рақсини, яна бир машхур хонанданинг ашуласини фильмга киритишга мажбур бўлганмиз. Табиийки, бу лавҳалардан ўзимизнинг кўнглимиз тўлмаган, аммо раҳбарларнинг фикрича, худди шу эпизодлар “гуллаб-яшнаётган Ўзбекистон” учун, унинг “обруси” учун зарур бўлган”.

Шухрат Аббосовга эса бошқача маломат тошлари отилган. “Сен етим эмассан” (1963 йил) фильмида нон олиш учун навбат кутиб турганларни кўрсатибсиз. Бизда уруш пайтида ҳам очарчилик бўлган. Нон мўл бўлган! Тагин хунук бир манзарани ҳам суратга олибсиз: ёмғир ёғяпти, етимларга оналик қилган аёл — Лутфихоним Саримсоқова — карточка кўтариб, навбат кутиб турибди. Қирқиб ташланг буни!” Ўшанда режиссёр “Мен урушни ҳам, очарчиликни ҳам, нон танқислигини ҳам кўрганман. Бўлган воқеани кинога кўчирдим, холос”, деб эътироз билдирганида, партиянинг “масъул ходимлари” “Сен етим эмассан” фильми учун қурилган декорацияни буздириб ташлаган. Шундан сўнг асар устидаги иш тўхтаб қолган, режиссёр эса оғир дардга дучор бўлган.

“Тошкент — нон шаҳри” (1967 йил) фильми муҳокамасида ҳам шундай хунук воқеа содир бўлган. Йигирманчи йилларда оч қолганларнинг Волга бўйидан нон, бошпана, меҳр излаб юртимизга келиш тафсилотларини кўрсатган Шухрат Аббосовни партия раҳбарлари “тарбияламоқчи”, “тўғри йўл”га солмоқчи бўлган, бу эса фақат унинг ижодига эмас, бутун кино аҳлига катта зиён келтирган. Шу тариқа фильмнинг деярли тенг ярми қисқариб кетган. Аслида уларда “янги ҳаёт”нинг асл моҳияти ўз ифодасини топган эди. Кўп ўринда хроника билан бадий асар ўртасидаги тафовут сезилмай қолган эди. Бадий асар лавҳалари худди хроникадагидек содда, равшан, мураккаб ракурсли композицияларсиз суратга олинган эди. Санъаткорни бадий жиҳатдан маромига етган, тарихий ҳақиқатга асосланган лавҳалардан воз кечишга мажбур этишди. Шундай бўлса-да, Шухрат Аббосовнинг саъй-ҳаракати туфайли меҳр-оқибатли элимиз ҳақидаги ҳақиқат барибир экранда юзага чиққан.

Яқин-яқинда бу гапларнинг бирортасини айтиб бўлмас эди. Бинобарин, миллий кинонинг кечаги куни билан боғлиқ мураккаб жараёнга бирёқлама, юзаки таъриф бериларди. Энди миллий киночилик тарихининг мавхум жиҳатларига аниқлик киритиш имконига эга бўлди. Чунончи, йигирманчи йилларда Ўзбекистонда ижод қилган оврополик киночилар юртимизга нима олиб келдию нима олиб кет-

ди, ўша кезлари ижодлари қайнаган етук миллий зиёлиларимизнинг бирортаси студияга яқинлаша олмаганига сабаб нима эди, деган каби масалаларга ойдинлик киритилиши зарур. Айниқса, Мунавварқорининг уйи Шайхонтохурда, “Шарқ юлдузи” киноширкати-нинг ёнгинасида бўлганига қарамай, бу маърифатли зот бирор марта сценарийлар ёзилиб, таҳрир этиладиган, фильмлар яратиладиган ижодхонага таклиф қилинмаган. Ўшанда Абдулла Қодирий энг та-ниқли ёзувчи эди. У ҳам, Чўлпон ва Фитрат каби зиёлиларимиз ҳам студияга яқинлаштирилмаган. Шунинг учун сценарийларни юртимизга қисқа муддатга, катта пул илинжида келганлар ёзавердию режис-сёрлар уларни экранлаштираверди. Ўзбек деҳқони тимсолини гоҳ рус, гоҳ грузин актёри ўйнайверди. Айнан шунинг учун ҳам Октябрь тўнтариши оқибатлари, вужудга келган фожиали ҳаёт зиддиятлари-га тўлиб-тошган жараён бир четда қолиб, келгинди “драматург”лар тўқиган, ҳалқимизни камситишга қаратилган аллақандай моховлар қишлоғи ва унинг ақлдан озган, ҳирсга берилган бадбашара, чўлоқ, маймоқ, касал одамларини (“Мохов қиз” фильми, 1928 йил), паран-жи тагидан тўппонча ўқталадиган, ўқ узадиган Шарқ аёлини (“Мақр-ли чангал”, 1932 йил), қўшхотинли ўзбек бойининг қилмишларини (“Иккинчи хотин”, 1927 йил) кўрсатишга зўр берилди.

Шу боис Наби Фаниевнинг яқинда собиқ НКВД архивидан то-пилган Москвага ёзган норозилик хатининг аҳамияти беқиёс. Унда биринчи ўзбек кинорежиссёри собиқ Бутуниттифоқ санъат бошқар-масига ўзининг миллий киночилик борасидаги танқидий фикр-муло-ҳазаларини дадил баён этган, бизга кимларни юборяпсиз, дея тааж-жубланган ва гастролёрлардан фақат кинонинг техникасини ўрганиш мумкин, деган хулосага келган. Бу мулоҳазалар йигирманчи йиллар-нинг биринчи ярмида юртимизда киночилик соҳасида ҳукм сурган вазиятни таҳлил этишда илмий асос бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Ушбу мақолани ёзиш ният қилиб юрилган кунларда иккита янги бадиий асар — “Бахт қадри” ва “Пари момо” фильмларининг илк кўригида иштирок этдик. Ўшандаги баҳс-мунозарада журналист-лар, қолаверса, кино аҳлининг ҳам ўзбек экран санъатининг кечаги кунини билмаслиги, бу соҳа тамал тошини қўйган арбобларнинг ҳақиқат учун курашда қанчалар азоб чекканидан воқиф эмаслигига гувоҳ бўлдик. Бинобарин, бу соҳада фундаментал, бақувват илмий тадқиқотлар ёзиш, кўп жилдлик мажмуалар яратиш даври келди. Энди миллий киномиз ўзининг бадиий ҳақиқатини эркин намоён этиши, баркамолликка эришиши учун неча ўн йиллар давомида изланган, тўсиқларга дуч келган, гоҳида уларни енгиб ўтиб, халқимизнинг ди-лидаги сўзни экран орқали дадил айта олган киноижодкорларимиз ҳаёти ва уларнинг мумтоз асарлари ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлсак, бу ҳол санъатимизнинг кейинги ривожига муҳим аҳамият касб этади. Шунда мураккаб ва машаққатли ижод маҳсули бўлмиш кинофильларимизни ҳаққоний баҳолаш, бу соҳани миллий анъана-ларимиз, миллий манфаатларимиз асосида тараққий эттириш имко-нига эга бўламиз.

“Sim-sim” xazinasi

Инсоният янги даврга қадам кўйди. Янги аср остонасида дунёнинг кўплаб халқлари ўз миллий қадриятлари, урф-одатлари ва маънавий-маданий меросларига тобора қизиқиш билан қарамокда. Файласуф ва олимлар жаҳондаги муммоларни яна халқларнинг қадимий аъёнларига боғлаб ўрганипти. Зеро инсонни англаш учун у мансуб бўлган халқнинг урф-одат ва аъёнларини, бадий тафаккур намунаси ҳисобланган халқ оғзаки ижодини ўрганиш лозим. Ўтмишнинг ўрганмай туриб ёруғ келажак яратиш

бағоят мушкул. Шу боис ҳам ўзлигини англашга интилаётган башар маънавиятини ҳамда унинг таркибий қисми бўлган халқ оғзаки ижодини ўрганишга жазм этмокда.

Сирасини айтганда, халқ оғзаки ижодини ўрганиш — халқнинг турмуш тарзи, урф-одати, аъёнлари, тарихи, бугуни ва келажаги, ўй-кечинмалари ҳамда руҳиятини ўрганиш демакдир. Чунки унда миллатнинг ўзлигини англаши, ўзини намоён этиш тамойиллари, кўп йиллик ҳаёт тарзи ва дунёқараши акс этган

бўлади. Бундай ижод соҳасини англаш эса бахшилиқ санъати сирларини ўрганишдан бошланади.

Бахшилиқ неча-неча йиллар давомида авлоддан авлодга ўтиб келаётган гаройиб санъатдир. Ҳар бир бахши хотирасида ўтмиш анъаналарини сақлаб, уни авлодларга етказган ва бу эпик анъана ҳар гал ижро жараёнида янада бойиб, янгиланиб борган. Эпик билим ва хотира меросхўрлари бўлган бу ноёб истеъдод эгалари устозларидан ўрганган ижро санъатини муайян андозаларга амал қилган ҳолда давом эттириш орқали эпос қонуниятини кашф қилган. Мазкур қонуният ҳақида сўз юритишдан олдин бахши ва эпик ифода ҳақида, янаям тўғрироғи, бахшилиқ анъаналари хусусида сўз юритиш ўринли бўлади. Зеро инсон баддий тафаккурининг юксак бир намойиши, узлуксиз оқиб турувчи поэтик оқими бўлган эпик ифода ва бахшилиқ халқ оғзаки ижоди деб аталувчи ҳазинанинг қулфу қалити ҳисобланади.

Дастваб “бахши” сўзига тўхталадиган бўлсак, бу сўз турли даврларда турлича маъноларни ифодалаб келган. Айрим тадқиқотчилар бу сўзни хитой тилидаги “фо-ше” (дин ўргатувчи, руҳоний, коҳин) сўзидан келиб чиққан деса, яна баъзи бирлари “билимли” ёки “ўқимишли” сўзидан олинганини ёзади. Таниқли рус шарқшуноси Радлов эса бу сўзни туркча “қам” сўзидан олинган, дея қатъий ҳулоса чиқарган. Дарҳақиқат, ҳозирги туркий тилларда “қамламоқ”, яъни боқтирмақ, қоқтирмақ сўзи мавжуд ва у фолбинга қаратмоқ, даволатмоқ, маросим ўтказмоқ каби маъноларда қўлланади. Маҳмуд Кошғарийнинг “Девони луғотит-турк” аса-рида “қам” сўзи афсунгар, коҳин маъносини билдириши айtilган. Машҳур олим Фиод Кўпрули ҳам эски уйғур матнларида “бахши” сўзи коҳин, роҳиб маъноларида ишлатилганини ёзган ва “бахши” сўзи қадимги уйғур тилидаги “бҳикшу” сўзидан олинган, деган тахминни айтган. Ушбу илмий фаразларда жон бор, албатта. Чунки ўтмишда коҳинлик, фолбинлик, жарроҳлик ва ҳақимликни бир киши, яъни шомон бажарган. Бу ҳол шомонларнинг, жумладан, бахшилар ҳамаша нуфузли ва баланд мартабали кишилар бўлганидан далолат беради.

Ислом динининг ёйилиши билан шомонликка алоқадор тасаввурлар аста-секин унутила бориб, “бахши” деганда одамлар кўпроқ турк ва мўғул адабий тилларида ўқийдиган ҳамда ёзадиган саводли, зиёли кишини тушунадиган бўлиб

қолган. Шарафиддин Али Яздийнинг ёзишчи, Амир Темур ҳукмронлиги даврида Давлатшоҳ бахши деган киши бўлган. “Акбарнома”да эса Мирбахши деган бош бахшининг номи тилга олиб ўтилган. Қолаверса, “Қутадғу билик”, “Ҳибат ул-ҳақойиқ”, “Мероснома”, “Тазкират ул-авлиё” каби адабий меросимизнинг нодир намуналари ҳам “бахши” деб аталувчи котиблар томонидан кўчирилган. Кейинги даврларга келиб эса “бахши” деганда соз, яъни бирор бир чолғу асбоби билан дoston ёки кўшиқ куйловчи ижодкор тушунила бошлаган.

Ҳозирги вақтда “бахши” сўзи тилимизда асосан фолбин ва дostonларни ижро этувчи деган маъноларни англатади. Унинг фолбин маъносидан қўлланиши қадимда бахшилиқнинг шомонлик билан боғлиқ бўлгани натижасидир. Аксарият ҳолларда бу сўз дoston ижро этувчи санъаткор маъносидан истифода этилган. Шу боис халқимиз сўзга чечан одамларга қараб “Бахши бўлиб кет-эй” дейди.

Эпос шундай сирли санъат турики, у фақат жонли тарзда ижро этилади. Бахшиларнинг турли маросим, тўй ёхуд бошқа давралардаги ижроси бунинг яққол далилидир. Халқ оғзаки ижодининг сир-синаотларидан бири ҳам ана шу жараёнда намоён бўлган. Бунда энг аввал ижрога тайёргарлик кўрилади. Бахши дастурхон ёки гулхан атрофидаги даврага таклиф этилган. Одатда дастлаб, дoston куйлашдан олдин, термалар ижро этилган. Бахши анчагача жим ўтирган ёхуд созини созлаган. Ён-атрофга ва тингловчиларга разм солган — уларни руҳий жиҳатдан ўрганган. Ўзини эса ижрога тайёрлаган. Бахши ва тингловчи ўртасида вужудга келадиган бундай муносабат ҳали фанда тўлиқ илмий тадқиқ этилмаган. Тингловчиларнинг ҳар бир ижро асосида бахшига янада куч-қувват берувчи, уни илҳомлантирувчи ҳолати бундан ҳам қизиқ: дўмбира соҳиби куйлар экан, тингловчи уни берилиб тинглайди — у гўё бошқа бир дунёга саёҳат қилади. Яъни у эпос қаҳрамони билан бирига яшайди, ҳаяжонланади, қайғуради. Натижада макон ва замон деган тушунчалар чегара ва чекловларини йўқотади. Бу — биринчи ҳолат. Бахшининг куйлаётган пайтида жўшиши, яъни “очилиш”и эса янада сирли бўлган иккинчи ҳолатдир. Жонли ижродаги мана шу гаройиб жараён барча-барчани қизиқтириб, мулоҳазага чорлайди. Фольклоршунос Тўра Мирзаев бу жараённи изоҳлай туриб, “Бахши ва тингловчилар аудиториясининг ўза-

ро мулоқоти ҳар бир ижронинг асосий шартидир” деган хулосага келган. Демак, оғзаки ижод хусусиятлари ҳақида сўзлаганда, авж ҳолатида бахши ва тингловчи ўртасида пайдо бўладиган уйғунликни эътибордан четда қолдирмаслик лозим.

Кези келганда айтиб ўтиш жоизки, биз одатда театр санъати четдан кириб келган, деб ўйлаймиз. Ваҳоланки, бахшининг дoston куйлаш жараёни том маънодаги театр дир. Фақат бу — бир актёр иштирокидаги театр, ҳолос. Бундан кўра мукамал ва қадимий театрни топиш мушкул. Бахшининг ҳолати — ижрога уйғун турли ҳаракатлар қилиши, ҳис-ҳаяжонга берилиши чинакам актёрликдир. Зеро бахши ижро пайтида, асарнинг мазмуни ва давранинг ҳолатидан келиб чиқиб, бир дostonни турли оҳангда куйлайди. Бу эса “театр бизга четдан кириб келган” деган қарашнинг анча баҳсли эканини кўрсатади.

Бахшиликнинг эътиборга молик яна бир хусусияти устоз-шогирдлик аънанасидир. Одатда ўзбек бахшиларининг аксарияти устозлари ҳақида деярли сўзламайди. Улар ўз қобилиятларини сир сақлайди ёхуд уни Оллоҳдан деб билади. Бунинг боиси — халқимизнинг азалдан эпик ижодни ва бахшиларни муқаддас деб билганидир. Бу ҳолни халқ оғзаки ижодида бахшиларнинг ўз санъатини сирли-илоҳий тарзда эгаллагани ҳақидаги турли афсоналар ҳам тасдиқлайди. Қадимда шомонлар уларни илоҳий инсонлар деб билишган. Ёқут эпосининг тадқиқотчиси В.Илларионов ўз тадқиқотлари натижасида, олонхочининг тушида ҳар доим руҳлар олонхо куйлайди, деган хулосага келган. Ўзбек бахшиларининг тушида эса одатда азиз-авлиёлар уларга дўмбира бериб кетади.

Қалмиқ бахшиси Муксбюн Басановнинг айтишича, у ёшлигида қаттиқ касал бўлиб, туш кўрган ва тушида Эрликхон бошлиқ ўликлар мамлакатига бориб қолган. Эрликхон унга жангчи бўлишини айтиб, уни яна ёруғ дунёга қайтариб юборган. Зоирдаги ньангаликларда бахши Кариси (Кариси деган рух) деб аталган. Кимнинг тушига Кариси кирса, у бахши бўлган. Ойротларда Этэн Гончак ҳақида шундай афсона бор: у мол қоқиб юрса, олдига аждарҳони миниб олган алп келиб, ундан куйлашни истайсанми, деб сўрабди. У розилигини айтиши билан уйғониб кетибди. Қараса, атрофида ҳеч ким йўқ, фақат бўри бир эчкини ғажиётган эмиш. Шундан сўнг у куйлай бошлабди.

Бу каби мисоллар таҳлили шуни кўрсатадики, уларнинг аксариятида бўлажак бахши хасталикка йўлиқади ва фа-

қат куйлаш орқали касалдан ҳалос бўлади. Иккинчидан, бахшилар тушга қаттиқ ишонган. Улар туш ва туш билан боғлиқ афсоналарни ҳақиқат сифатида қабул қилган. Бу хусусда қирғиз тадқиқотчиси З.Қидирбоева бундай деган: “Бахшиларнинг туш кўриши ҳақида ҳикоя қилувчи афсоналар ўйлаб топилган уйдирмалар эмас. Аксинча, улар узоқ йиллик ўқиб-ўрганиш, кўникма ва муайян малака асосида ҳосил бўлган, шогирднинг “пишиб етилгани”ни кўрсатадиган бир ҳолатдир”.

Ҳақиқатан ҳам, шогирд бахши муайян поғонага кўтарилгандан кейин ўнгида ҳам, тушида ҳам фақат бир нарсани — устоздан ўрганганларини қандай рўёбга чиқариш ҳақида ўйлай бошлайди. Бу — бахшининг руҳий тайёргарлигини кўрсатувчи бир ҳолатдир. Улар худди сўфийлар каби, муайян бир босқичга кўтарилгач, энди ўзлари ҳам ижод этиш қобилиятига эга эканини, бунга руҳий кўникма ҳосил бўлганини шу тарзда англаб етади. Лекин бахшидаги қобилиятнинг туш билан, илоҳиёт билан боғлиниш сабабларини ҳали ҳеч ким билмайди. Бахшининг фаройиб қобилияти неча асрлардан буён сирли жумбоқ бўлиб қолмоқда.

Бахшилик узоқ тарихга эга. Бу аънана ўз-ўзидан пайдо бўлмаган. Шунингдек, у четдан ҳам кириб келмаган. Шу боис мазкур аънанани теран англаб етиш учун дастлаб уни шакллантирган муҳитни ўрганиш лозим. Чунки ҳар қандай бахши муайян бир эпик муҳитда вояга етади. Бўлажак бахши тинглаганларини, кўрган-кечирганларини, ҳис этганларини, руҳиятидаги товланишларни аста-секин хотирасига жойлай боради. Кейинчалик эса уларга жило беради. Шу сабабли “бахшичилик мактаби” дейилганда уларни тарбиялаб, вояга етказадиган муайян макон эмас, балки ўз ижро усули, мавзуси, эпик репертуари билан ажралиб турувчи бахшилар назарда тутилади. Чунки бахшичиликка ўқиб-ўргатиб бўлмайди. Бу санъат — илоҳий қобилият меваси.

Қадимда кишилар эпос куйлаш орқали табиатга таъсир этиш мумкин, деб ўйлаган. Чунки бахши куйлаш жараёнида руҳлар билан мулоқотга киришган. У одамлар билан руҳлар ўртасидаги воситачи — икки дунёни туташтирувчи кўприк ҳисобланган. Шунинг учун унинг ижтимоий мавқеи жуда юксак бўлган. Ибтидий одам, сўзни илоҳий деб сангани боис, унга кишан солиб бўлмайди, деб билган. Шунинг учун у ёзувга қизиқмаган. Оғзаки ижро ёзув пайдо бўлгунга қадар мукамал даражага етган. Эҳтимол,

қадимий маросимларда такрор-такрор айтилган дуо ва илтижолар тилимиздаги фразеологик бирикмаларнинг, эпик формулаларнинг юзага келишига асос бўлгандир. Нима бўлганда ҳам, қадимда санъат ва сеҳргарлик (магия) бир-бирига қоришиб кетган. Даставвал улар бири-бирдан айри ҳолда тасаввур этилмаган. Эпик формулалардаги рамзлар, оҳанг ва қатъий тизим даставвал магик функцияни бажарган бўлса, даврлар ўтиши билан унинг ўрнини эстетик функция эгаллай бошлаган. Шунинг учун, бахшилик ҳақида сўз юритганда, бу санъатнинг шомонизм билан боғлиқ эканини назарда тутиш лозим. Эпик жараённинг фақат шомонлик аънналари яхши сақланиб қолган халқлар ҳаётида мавжуд экани бунинг яққол ифодасидир.

Масалан, бурятлар ҳали-ҳануз тунда кўркмаслик ва ёвуз руҳлардан сақланиш учун Абай Гэсэр Богдохон ҳақидаги дostonни айтади. Гувоҳларнинг маълум қилишича, қирғиз жирчиси Келдибек куйлаган дамда осмонни қора булут қоплаб, ер силкинган экан. Олонхочи Артаман куйлаганда одамлар хушидан айрилган, дарахтлар кулаб тушган. Хакаслар эса қахрамонлик кўшиги руҳларга таъсир қилади, у ерости ёвуз руҳларига етиб боради, деб уйлаган.

Одатда қадимги халқларда қурғоқчилик ва ҳарбий урушлар пайтида ҳам эпос куйланган. Чунончи, бурятлар улигерлар куйланса ов яхши бўлишига ҳалигача ишонади. Мўғулларда касал бўлганларни эпос — «Гэсэр»ни ўқиб даволайдилар. Бизнинг бахшиларимиз эса ижро пайтида ўзларига азиз-авлиёлар, эранлар кўмак бериб туришини айтади.

Сибирда шомон ижроси билан бахши ижроси ўзаро ўхшаш экани кузатилган. Олмон эпосшуноси К.Райхл шундай бир далилни келтирган: Кэт шомонидан қахрамонлик достонини куйлаб беришни илтимос қилишганда, у ўз мадҳиясини куйлай бошлаган. Бахши ижро этадиган эпик матнда ҳам, худди шомон куйлагани каби, азиз зотлар ва эранларга мурожаат қилинади.

Маълумки, шомон асосан руҳлар билан мулоқот қилган, унинг руҳи у дунёга сафар этган ёхуд турли руҳлар қиёфасига кирган. Шу боис ҳам у нариги дунёга боргани, ўлиб-тирилгани ва яна бу дунёга қайтиб келгани ҳақида куйлаган. Эпик бахшилар ижодида шунга ўхшаш ҳолатнинг бир оз бошқачароқ шаклини кўра миз. Улар ижро этган дostonлар аслида шомоннинг нариги дунёга қилган саргу-

заштини эсла-тади. “Шомонлик айтимларининг, ўз хусусиятига кўра, бахши нағмаларига ўхшаб кетиши кишини ҳайратга солади. Улар куйлаган матнлар, шубҳасизки, эпос намуна-сидир. Бироқ, а ф с у л а р бўлсинки, шомонлик кўшиклари билан

эпик ижро матнлари ҳали жиддий тадқиқ этилмаган” деб ёзган эди яна бир тадқиқотчи Б.Путилов.

Дарҳақиқат, шомон ва эпик ижрочининг макон ва замон, олам ва одам ҳақидаги тасаввурлари, бадий тасвир воситаларидаги ўхшашлик ана шундай хулоса чиқаришга асос бўлади. Эвенкларнинг “нимнгакан” деган атамаси ҳам эпик жанрни, ҳам маросимни билдиради. Малайцлардаги “паванг” атамаси ҳам шомон, табиб, маросим ижроси маъносидеда қўлланади. Аксарият эпик атамаларнинг шомонлик атамалари билан ўхшаш экани ва тилимизда “бахши” сўзининг икки маънода қўлланиши ҳам фикримизнинг далилидир. Худди бахшиликка бўлгани каби, шомонликка ҳам ҳар ким даъвогар бўлолмайди. Уни илоҳий руҳ танлайди. Шунинг учун у даставвал қаттиқ касалга чалинади. Руҳлар айтганини бажаргачгина касалдан фориг бўлади. Шомон ҳам, худди бахши каби, асбоб-анжомларини тушида олади. Шомон ҳам устозга шогирд тушади. Ундан шомонликнинг сирларини ўрганади. Кейинчалик аста-секин маросимларни ўзи бошқара бошлайди.

Ўзбек халқ оғзаки ижодида шомонлик аънналари таъсири яққол сезилиб туради. Хусусан, Алпомишнинг етти йил зиндонда ётиши, у ҳақда ўлди деган хабар тарқалиши ва унинг зиндондан қиёфасини ўзгартириб юртига қайтиши беихтиёр шомоннинг нариги дунёга қиладиган аънанавий сафарини ёдимизга солади. Қахрамон Алпнинг нариги дунёга сафаридан мақсад сеҳрли (магик) қудратга эга бўлган ҳолда қайта тугилиш, бир макомдан иккинчисига кўтарилишдир. Шу сабабли Олтой шомонларининг ҳозиргача сақланиб қолган маросимларида беҳушликнинг ўзини чавақлаш, бо-

шини кесиб ташлаш, танасини тилка-пора қилиш ҳолати учрайди. Шомоннинг бу ҳолати унинг бир мақомдан иккинчисига ўтиш борасидаги анъанавий маросим билан боғлиқ бўлиб, мохиятан куйчи руҳнинг танани тўлиқ инкор этиб, илоҳий руҳ билан бирлашишини билдиради. Танасини инкор этиб, янгидан туғилган, ҳомий руҳлар қувватини ўзида жамлай олган шомонга дунёни янгилаш ва янгидан қуриш имкони берилади.

Алпомиш Барчин кўйган шартларни бажариб, дастлабки мақомга кўтарилган бўлса, унинг мастлик, яъни рухий беҳушлик туфайли етти йил зиндонда ётиб, сўнг озод бўлиши иккинчи мақомга ўтганидан далолатдир. Биринчи синов Алпомишнинг балоғатга етганини билдирса, иккинчи мақом унинг юртга бош бўлиш, салтанатга эгалик қилиш қудратини ифода этади. Алпомишнинг зиндонда банди бўлиб, сўнг қиёфасини ўзгартириб ўз юртига қайтиши унинг нариги дунёга сафар қилганидан, қайта туғилиб, юксак мақомга эришганидан дарак беради.

Хўш, Алпомиш нега айнан Қултой қиёфасига кирди? Достоннинг ўғуз талқинида эса қаҳрамон бахши қиёфасига киради. Достоннинг деярли ҳамма нухаларида Қултой қиёфасидаги Алпомишнинг Барчин билан ўлан айтишув ҳолати бор. Лекин ўлан айтгунга қадар Алпомиш ўзини танитмайди. Аслида эса Алпомишнинг ҳамма таниб туради. Синглиси Қалдиргоч Алпомишга “Менинг кўзим ўйилмаса танидим, Полвон ақам миниб кетган чиборди” дейди. Уғли Ёдгор “Қултой бўлсанг, бундай ишлар келмас қўлингдан, Кашал кетган менинг отам бўлмагин” деса, онаси “Довушгинанг Алпомишга ўхшади, Қултойман деб, болам, мени алдама” дейди. Қозон бошида Ёдгорга зулм қилган эрининг қилигини кўриб, жаҳли чиққан ошпазнинг хотини унга дашном беради: “Элга йўлбарс оралади, баковул, эртан сендай шўрлик бундан ўтади”. Ёдгорнинг қўлида илик билан хурсанд юрганини кўриб, сабабини билган Барчин Алпомиш келганини дарров пайкайди: “Қултой бонг сенга илик беролмас, Қултой бўлиб, болам, отанг келгандир”.

Хатто Алпомишнинг камонини “Қултой”, яъни Алпомиш отганда ҳам сир ошқор бўлмайди. Токи Алпомиш Барчин билан ўлан айтишиб, уни енгмагунча у Қултой қиёфасида қолаверади. Худди шу ҳолат “Алпомиш”нинг барча нухаларида (ўғуз талқинида ҳам), Хомернинг “Одессия” достонида ҳам учрайди. Бегона юртдан хизматкорининг қиёфасида қайтиб

келган Одиссейни, худди Алпомиш каби, отаси ҳам, ўғли ҳам, хотини ҳам танийди. Аммо Одиссей хотинига ўзлари билладиган ишора — шеърый айтишув, яъни ўланни айтмагунча сир очилмайди. Хорижлик олимлар бошида Хомернинг “Одессия” достони билан “Алпомиш” достони ўртасидаги бундай ўхшашликдан гоят ҳайратга тушдилар. Лекин фольклоршуно А.Лорд Хомернинг бахши ва “Одессия”нинг халқ оғзаки ижоди намунаси эканини аниқлагач, бу масалага анча ойдинлик киритилди. Бу тадқиқотчи ўзининг “Бахши” китобида “Илиада” ва “Одессия” достонлари билан “Гилгамиш” достонидаги ўхшашлик ҳақида гапирар экан, Хомер даврида ва ундан олдинроқ ҳам юнонларга осийлар, жумладан, шумерлар кўп таъсир кўрсатганини ёзади. Фанда шумерларнинг туркий қавм экани ҳақидаги фаразлар илгари сурилмоқда. Агар “Алпомиш”, “Гилгамиш” ва “Одессия” достонлари қиёсий ўрганилса, бу масалага янада аниқлик киритилиши муқаррар.

Алпомишнинг тўйда Қултой, Бамси байракнинг эса Даллиўзон қиёфасида ўлан айтиши мазкур достонларнинг тарихан бир илдиз — шомонлик тасавурларига бориб боғланишидан дарак беради.

Халоскор руҳ қиёфасида тирилган шомон нафақат жисмоний, балки сеҳрли қудратга ҳам эга эканини намойиш этиши лозим эди. Шу боис қадимда шомон ва бахши сўзлари бир хил маънони англатган. Қўрқут ота ҳақидаги кўплаб афсоналар ҳам шундан гувоҳлик беради.

Эпосдаги мифологик-магик жиҳатлар аста-секин сўна бориб, шомон, табиб ва бахши вазифалари бир-биридан тобора фарқлана борган. Энди бахши шомондан кўра элнинг донишманди, юртнинг маслаҳатчиси ва эпик анъаналар давомчиси сифатида намоён бўла бошлаган. Биз бахшилар онгида содир бўлган бундай эврилишлар мохиятини чуқур англасаккина эпик анъана баъзи жойларда тез унутилиб, айрим жойларда ҳозирга қадар сақланиб келаётгани сабабини тушуниб етамиз. Бу эса эпоснинг, бахшининг ва, қолаверса, этноснинг ижтимоий ҳаётда тугган мавқеи ҳамда ўрни ҳақида сўзлашни тақозо этади. Зеро ижтимоий ҳаётда уларнинг мавқеи тушиши билан эпоснинг ҳам сўниш жараёни бошланди. Энди пасайишга юз тугган ва шу ҳолати билан сириш қадри ортиб бораётган халқ оғзаки ижодини илмий ўрганиш усулларига тўхталадиган бўлсак, албатта, эпик ифода ҳақида сўзлаш жоиз

бўлади. Ёзма адабиёт муайян қонуниятларга таяниб ривож топгани сингари, оғзаки ижод ҳам эпик формула деб аталувчи қоидага асосланади. Ижоднинг оғзакилиги ва аънавийлигини таъминловчи бу қонуният эпоснинг асоси ҳисобланади. Бахши дoston куйлашда ана шунга суянади. Бундай эпик қолип қонуниятини билмасдан туриб эпос моҳиятини ҳам билиш мумкин эмас.

Эпик формула ҳақида фикр юритган фольклоршунос А.Лорд “Халқ оғзаки ижоди ижро учун яратилмайди, балки ижро этилаётганда яратилади” деган муҳим хулосага келган. Ҳақиқатан ҳам, бахши куйлаётган пайтда эпос яна бир бор янгиланади, янгича мазмун, янгича оҳанг, янгича моҳият касб этади. Муайян тизим ва шаклга эга бўлган эпик формула деганда бирор бир фикрни ифодалаш учун шеърий асосда такрорланадиган сўзлар тизмини назарда тутилади. У худди танадаги суякка ўхшайди. Маълумки, суякнинг тузилиши ҳаммада бир хил. Лекин эти, оғирлиги, ранги, дунёқараши ва руҳиятига кўра, ҳамма бир-биридан фарқ қилади. Шунга ўхшаш, бахши эпик формулага таяниб, ўз “мен”ини яратади.

Эпик формула қотиб қолган тузилма эмас. У муттасил янгиланиб туривчи, ўзгарувчан формуладир. Унинг ранг-баранглиги эпик мавзуларнинг турли-туманлигидан келиб чиқади. Умуман, бахши шунчаки ижрочи эмас: у аънавийликка асосланиб, ўз санъатини яратаётган, ўзида аънавийликка ва ўзига хосликни мужассам эта олган том маънодаги ижодкордир. Бир бахши репертуаридаги эпик формулалар бошқа ижодкорларда ҳам учраса-да, ижрода у айнан бир хилда намоён бўлмайди. Боя таъкидлаганимиздек, бахшилик санъати ижро ва оғзакиликка асосланган. Бу — асар ёхуд дostonнинг оғзаки ижро этилиши дегани эмас. Исталган ёзма адабиёт намунасини ҳам оғзаки ижро этиш мумкин. Лекин гап фақат ижрода эмас, балки эпоснинг оғзаки айтилиш жараёнида юзага келишидadir.

Эпик формулаларнинг юзага келиши тил қонуниятини билан боғлиқ. Шунга асосан уларни муайян халқ бахшиларига, алоҳида мактаб ёхуд унинг бир неча вакилларига ва индивидуалликка хос бўлган учта гуруҳга ажратishi мумкин. Бу эпик формулаларда асосан қахрамоннинг таърифи (“Мени билсанг, Кунгирот элнинг тўраси...”); бирон-бир ҳаракат ёки ҳолат (“Ҳазон бўлиб боғда гуллар сўлгандир...”); макон ёхуд эпик вақт тавсифи (“Ошиқнинг фаҳмидир қоронғи кеча...”) баён этилган

нини кўраимиз. Бу формулалар ўзига хос занжир ҳосил қилиб, шеърий сатрларни яхлит дoston ҳолига келтиради. Лўнда қилиб айтганда, эпик формула бахши хотирасидаги тайёр қуйма мисралар эмас, балки уларнинг ҳар гал янгича мазмун ҳамда оҳанг билан жарағлашидир.

Биз бугунги маънавий янгиланишлар даврида халқимизнинг маънавиятга, санъат ва адабиётга асос бўлган қадимий мифологик тасаввурлари ва оғзаки ижодини яхши ўрганишимиз, таҳлил ва тадқиқ этишимиз лозим. Чунки мифологиянинг ўзига хос фалсафа эканини тушунмасдан, ундаги рамзларнинг маъномоҳиятини очиб бермасдан туриб на адабиёт, на санъатнинг сирли қонуниятларини англа бўлади. Бинобарин, миллий мумтоз адабиётимизни, дунё адабиётини тушуниш учун дастлаб ана шу қатламни ўрганишимиз зарур. Зеро дунё санъатида рўй берган ижодий ўзгаришлар асосида ана шу фалсафа турадики, Фолкнер, Борхес, Камю, Сартр, Жойс каби XX аср адабиётининг забардаст вакиллари ижоди бунинг исботидир.

Баъзан олимлар ўртасида техникавий тараққиёт даврида бахшилик санъати сақланиб қоладими, деган масала юзасидан баҳс бўлиб туради. Дарҳақиқат, эпик асарларни нашр этиш бошланиши билан бахшичилик сусайди. Баъзи тадқиқотчилар турли ижрочилар ёзма манбаларни ўқиб, репертуарини бойитаятганини айтади. Бу оғзаки ижро жараёни сўнишга юз туганидан далолатдир.

Этиборли жиҳати шундаки, бизнинг бахшиларимиздан юзлаб дostonлар ёзиб олинган. Янги юз йиллик остонасида уларнинг тўлдирилган нашрлари юзага келяпти. Бу нашрлар ва уларга дахлдор тадқиқотлар эртанги кун ўз самарасини бериши шубҳасиз.

Халқ оғзаки ижоди бамисоли эртақдаги “сим-сим” хазинага ўхшайди. Эҳтимол, янги юз йилликда бахшилик санъати сақланиб қолмас, бироқ халқ оғзаки ижодига, шу пайтга қадар яратилган унинг нодир намуналарига бўлган эътибор ҳеч қачон сусаймайди. Бу санъат яратган рамзлар, поэтик образлар энди ёзма адабиёт намуналарига тобора кўпроқ кўчиб ўтади. Шу тахлит у ўзининг иккинчи умрини яшай бошлайди ва янгиланиш жараёнини давом эттиради. Хуллас, сирли “сим-сим” хазинаси халқимизга сирли эшикларини очаверади. Хазинадан оқилона фойдаланиш эса фақат ўзимизга боғлиқ.

Саиднеъмат УМАРОВ

YO'QOLGAN QOBIRG'A

Инсоният ҳар доим такомил — комилликка интилиб келган.

Зуваласи тупроқдан қорилган одам боласи не-не кўргиликларни бошидан кечирмади дейсиз! Бир замонлар бўлдики, у тошни йўниб найза ясади ва у билан ҳайвонларни овлади. Яна бир замонлар келдики, омоч билан ернинг кўксини тирнаб, уруғ сочди. Яна бир замонлар бўлдики, темирни эритиб яроғ яратди ва уни биродарининг бўғзига санчди. Даврлар ўтиб, ёзувни кашф этди ва китоб тартиб берди. Хуллас, эзгулик ва ёвузлик ҳамisha инсоннинг ҳамроҳи бўлди.

Тарих — башарият босиб ўтган олис ва зиддиятли йўлда тўпланган тажриба, бойлик, хазина шу қадар улкан ва сеҳрлики, уни тушуниш, кўриш ва тасаввур этиш бир қарашда ғоятда мушкул. Шу боис, у ҳақда гап кетганда, чексиз коинотнинг мўъжаз зарраси кўз олдимизга келади. Чунки инсон ақли муайян нарсаларнигина англашга қодир, холос. Шу маънода, тарихнинг кичик бир қисми — кейинги юз йиллик хусусиятлари тўғрисида сўзлаш ҳам анча мушкул юмуш. Боз устига, хом сут эмган бир ожиз банданинг бу жайдари мулоҳазалари қанчалик ўринли экани ёлғиз тангрига аён. Шундай бўлса-да, тарихнинг маълум бир даврларида ортда қолган манзилларга боқиб, тин олиш, сарҳисоб қилиш ва янги режалар тузиш фойдадан холи эмас.

Поёнига етган аср халқимиз бошига беҳад кўп жабру ситамлар солди. Асрнинг

биринчи чорагида оқпошшо тобелигида тинка-мадори қуриган халқ бамисоли жаладан қочиб дўлга тутилди: даҳрий коммунистлар тазйиқига дуч келди. Коммунизм XX асрнинг энг фожиали ва жирканч балоси сифатида тарихда қолди. Инсоният бундай ёвузликни ҳали кўрмаган эди. Бу даврда ёвузлик эзгулик ниқобини юзига тортди ва унинг номидан иш кўрди. Доғули ва шайтоний киёфа касб этган ёвузлик салтанатининг кирдикорлари ҳақида кўп гапириш мумкин. Гапириш керак ҳам. Зеро инсоният ўтмишининг бу мудҳиш саҳифаси тўлатўкис ўрганилмоғи ҳамда ундан келажак учун зарур хулосалар чиқарилмоғи лозим. Бу, айниқса, биз учун жуда зарур. Чунки биз коммунизм балосини ўз бошидан ўтказган халқмиз. Унинг қабохату кўргиликлари миллатимизга анча қимматга тушди.

Мустабид тузум ўзбек халқини ҳалокат сари бошлади. Шукрки, у ўзи қазиган жарга ўзи қулади. Аср ниҳоясида бани башар большевизм балосидан халос бўлди. Халқимиз янги асрга ёруғ юз билан қадам қўйди. Шу боис энди афсусу пушаймонликдан кўра, орзулар ва уларнинг рўёби ҳақида сўзлаш ўринлироқдир. Илло, халқимизнинг “бир кам дунё” деган гапи бор. Инсоннинг бутун ва баркамол бўлиш умидида елиб-югуриши шундан. Эҳтимол, орзу деб аталган тушунча ҳам ана шу “кам”ликни тўлдириш, яъни мукамалликка эришиш йўлидаги доимий ҳаракат ифодасидир. Халқимиз нега “Орзуга айб йўқ” дея

нақл қилади? Бу — инсонни ҳаракатга ундаш фалсафаси. Бинобарин, инсонга сув ёки ҳаво қанчалик зарур бўлса, орзу ҳам шунчалик керак, у — зарурат, у — эҳтиёж. Чунки амалда инсонликка номуносиб ишларни кўп кўрган, иштирокчиси бўлган одамзод ҳар гал хаёл дарёсига бир шўнғиб, яхши ният билан олға интилса, бунинг нимаси ёмон? Аслида инсоннинг муқаррамлиги, музаффарлиги, буюклиги ва қудрати ҳам шунда-да! У хаёлдан, орзудан куч олиб, бунёдкорлик билан машғул бўлади.

Болалик — орзулар оғушидаги олам. Болалиқдаги орзуларнинг адоғи йўқ. Сирасини айтганда, болалик, ҳаёт орзулар билан беғубор, сирли ва жозибалидир. Эҳтимол, шунинг учун инсон болалиқда мукамалроқ бўлиб туюлар. У улғайгани сайин орзулари реаллашиб, ҳаётийлашиб, осмондан ерга туша бошлайди. Ҳаёт — шафқатсиз, орзуларни беаёв мажаклайди. У фариштадек бокира орзуни бир зумда қартайган кампирга айлантиради-кўяди. Буни биз аксари ҳолларда бу одамга энди ақл кирибди, дея изоҳлаймиз. Аслида, ўзингиз ўйланг, инсоннинг юксак хаёллардан воз кечиб, ҳаётнинг кундалик талаблари билан яшай бошлагани ақллилик белгисими? Аммо шу “ақл” билан ҳам нолимайгина яшаса-ку, майли эди. Бироқ аксарият одам бир кун келиб, барибир, умр суви бекорга оқди, деб надомат чекади-да! Шундай экан, ақл билан хаёл уйғун яшайдиган оқилона, реал орзу борми? Бўлса, у нима? Менимча, бу — инсонийлик. Яъни орзу ҳам, ақллилик ҳам инсонийлик доирасида бўлиши керак. Мен инсонийлик халқимизнинг ҳаёти ва турмуш тарзи асосига қурилган деб биламан.

Биргина остонани, ўзбек хонадонининг бўсағасини олайлик. Остона бизда азал-азалдан муқаддас саналган. Келинчакларнинг сахар туриб остона-дахлизларни супуриб-сидириб, сув сепиб кўйишлари, эшик-дарвозаларнинг тонгдаёқ очиб кўйилишида гап кўп. Чунки файзу барака, ризку насиба хонадонга остона ҳатлаб кириб келади. Оналаримизнинг остонада исириқ тутатиши ҳам бежиз эмас. Хонадонга қадам кўйган куёвбола ё келинчакнинг, ёки энди-гина дунёга келган янги меҳмоннинг пойқа-

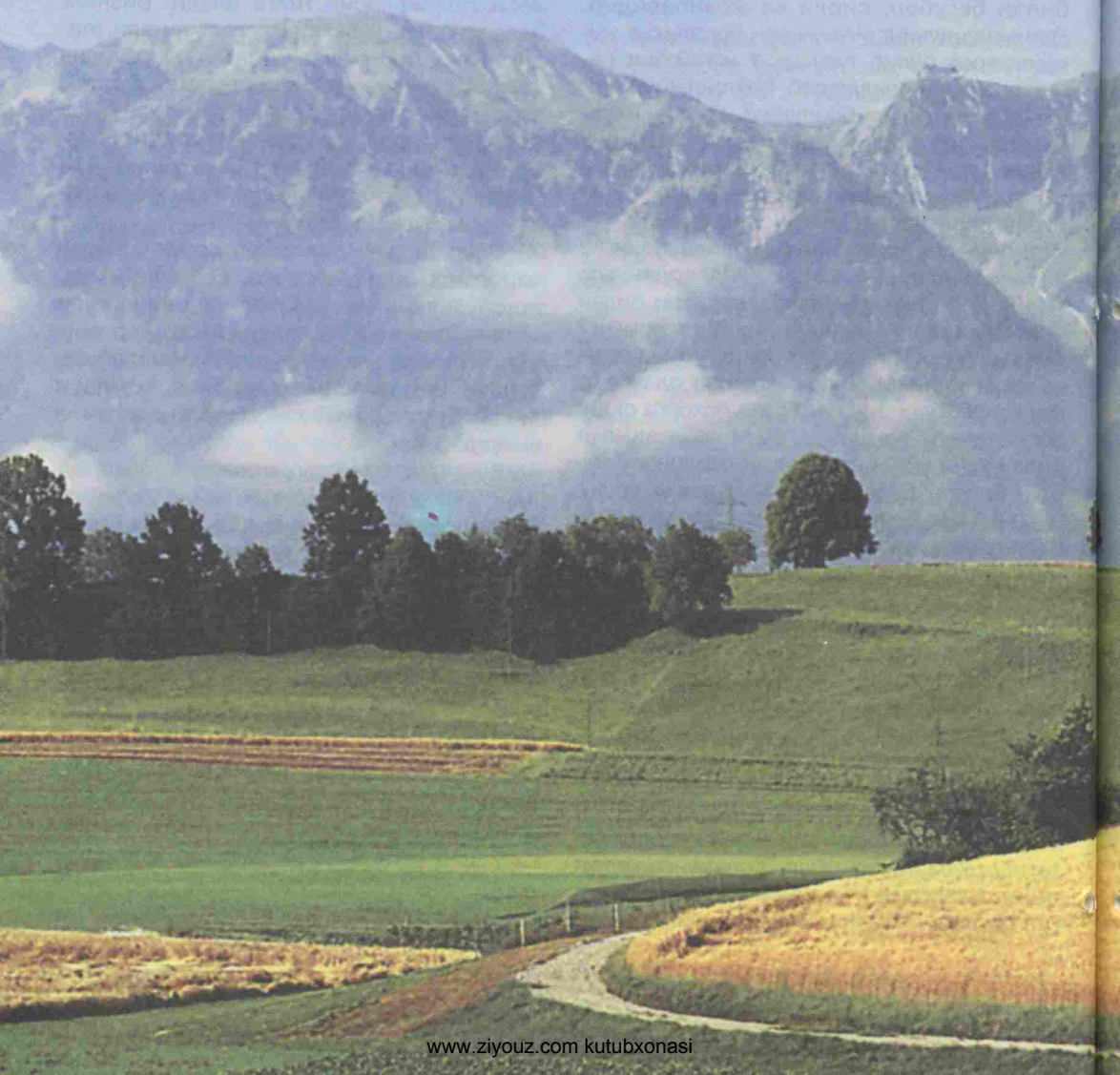
дами қутлуг келсину бало-қазолардан Ўзи асрасин деганидир бу. “Ватан остонадан бошланади” деган муборак ҳикмат ҳам бекорга айтилмаган.

Ўзбек ҳақида ким фикр юритмасин, барибир “софда”, “тўпори”, “мард”, “кўнгли очик”, “саховатли” каби таърифларни тилга олади. Бизнинг назаримизда, ўзбекнинг ўзлигини аён этадиган яна бир сифат бор. Бу — орзуманд халқ эканининг яна бир далолати. У эртаю кеч орзу билан нафас олади. Аммо ҳеч қачон бировнинг зиёнига орзу қилмайди. Яъни кўнглида қинғирлиги, ниятида шумлиги йўқ. Ўзбекнинг буюклиги шунда! У ҳеч қачон фақат ўзим бўлай демайди.

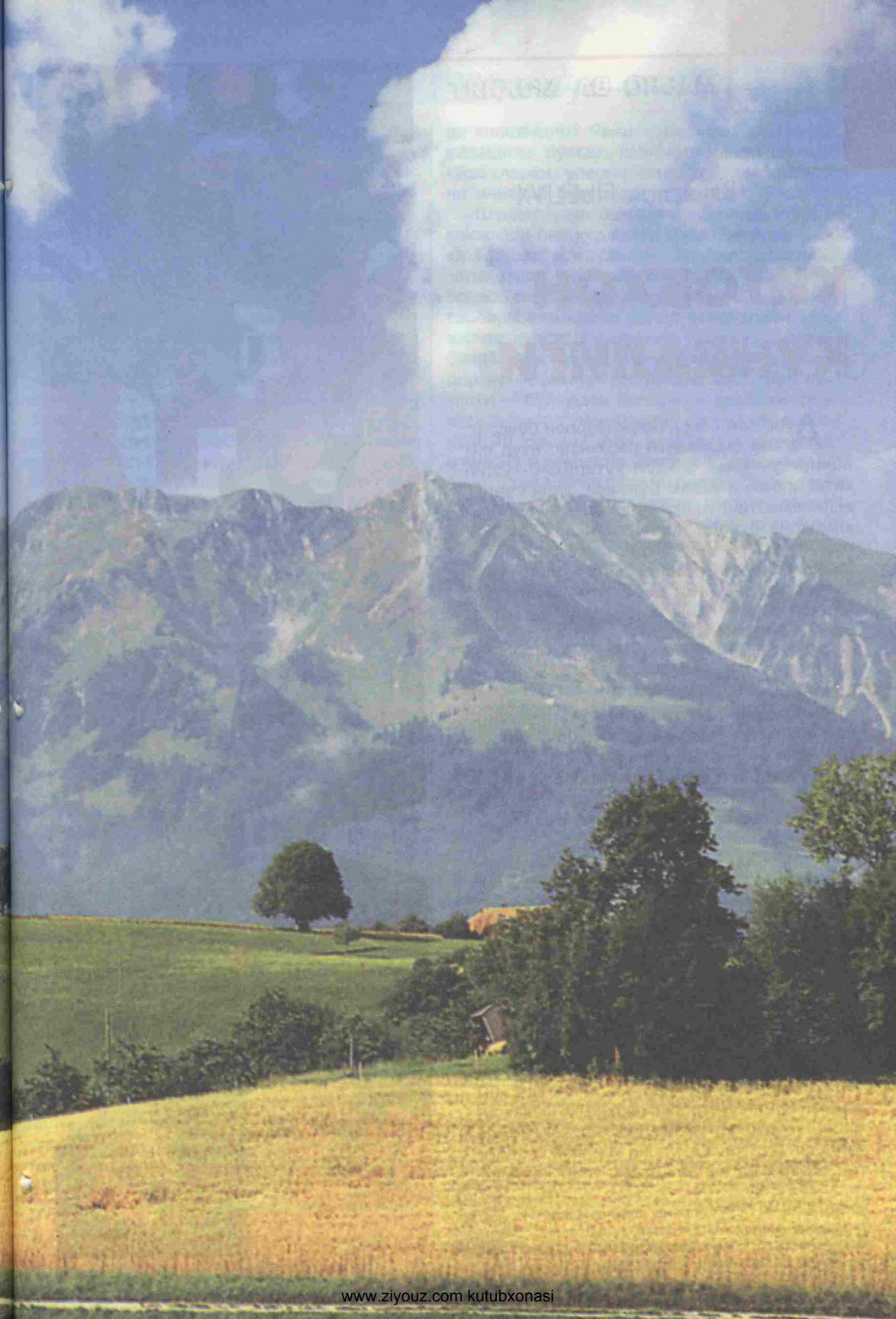
Олис ва яқин тарихимиз орзулар билан чароғон бўлди. Афсуски, соддалигимиз, ишонувчанлигимиз боис уларнинг кўпи амалга ошмай ҳам келди. Аммо асримиз сўнгида Оллоҳнинг қўллаб-қувватлаши, миллат раҳнамосининг саъй-ҳаракатлари билан буюк орзумиз — Мустақиллигимиз амалга ошди.

Бу — энг буюк саодатимиз. Бу — орзунинг ўлмаслиги, бир кун келиб барибир амалга ошагагининг яққол далолати. Мана, бугун, ўзингиз ўйланг, ой сайин, йил сайин қанчадан-қанча орзуларимиз амалга ошмоқда. Дафъатан ақл шошади. Чунки ўн-ўн беш йил бурун бу нарсаларни тасаввур ҳам қилиб бўлмас эди. Бугун санасак, адо бўлмайди улар. Бугун дуога қўл очиб, халқимнинг орзулари янада кўпайишини орзу қиламан. Чунки орзу — яшашга иштиёқ белгиси. Бу гап, эҳтимол, йўқолган қобирға ҳақидаги эски бир ривоятни эслатар? Ёки жаннатни соғинаётган осий банда тилагига ўхшаб кетар? Лекин мен ҳар хил иримларга ишонмайман. Мен фақат халқимнинг бунёдкор иродасига ишонаман, холос.

Вячеслав ПЬЕЦУХ

КИТОБХОН КУНДАЛИГИ

Агар сен бекорчихўжалардан бўлсанг, яъни биржадаги нарх-наво ёхуд пивонинг улгуржи баҳоси кўтарилиб-тушиб кетиши билан ишинг бўлмаса, унда сенинг ақл-заковатинг ташқи таъсирлар хуружидан ҳимоясиз бўлади. Мана, масалан, бундай одамнинг юрагини сиқиб, миясини зирқиратадиган ўйлар билан банд қилиб қўйишига мисол бўлган бирёқлама мулоҳазалардан бири: “Кимда-ким улуғ одамлар билан бақамти яшашдек ноёб бахтга мушарраф бўлган бўлса, биладики, уларнинг ҳаммаси телба...” Бу гапни Чезаре Ломброзо айтган.

Буни қаранг-а! Унга қолса, мутафаккирлар, олимлар, рассомлар, умуман, маънавиятнинг атоқли арбоблари, бошқача айтганда, инсоният маданиятини барпо этганларнинг барчаси — суриштириб келсангиз, шунчаки девона, руҳий хаста одамлар эканда?! Бундайларни шаҳар аҳли ҳам, қишлоқ аҳли ҳам “бир қайнови кам” дейди. Шуни ҳам айтмоқ керакки, бундан мантиқан яна бир хулоса келиб чиқади: соғлом фикрловчи, ақли расо кимсалар — ана шу шаҳар ва қишлоқ меҳнаткашларининг ўзи.

Эҳтимол, аслида ҳам шунақадир. Ахир, бизга маълум-ку — кўпгина улуғ одамлар шундай хислатлардан азият чекишганки, бу хислатлар уларни соғлом деб аташга имкон бермайди. Масалан, улар жонларини жабборга бериб меҳнат қилишга интилишган. Дейлик, Менделеев хатто тушида ҳам жадвал тузган. Пётр Чайковский-ку фақат тушида ижод қилар экан. Лев Толстой тўқсон жилддан ортиқроқ дурдона асарлар қолдирган. Саврасов зағчаларнинг учиб келиши-

Вячеслав ПЬЕЦУХ. XX асрнинг 80-йилларида рус адабиётига кириб келган таниқли адиб ва публицист. “Марказий Ермолаев уруши”, “Келажак башорати”, “Алфавит” асарлари ва бир қанча оташин мақолалар муаллифи.

ни қайта-қайта тасвирлаган. Бундан ташқари, улуғ одамлар баъзи бир ақл бовар қилмайдиган ишларни ҳам уддалашади. Масалан, Диоген шаробдан бўшаган хум ичида яшаган. Шуниси ҳам борки, Фарбда бунақа қилиқлари билан ажралиб турадиганлар унчалик кўп бўлмаса, бизда ҳар қадамда учрайди. Сумароков эрта тонгда “отиб олиш” учун теварак-атрофдаги қовоқхоналарга тунги ичкўйлаги билан чиқиб кетар экан, ҳатто елкасидаги ордентасмасини ҳам олиб қўймас экан. Чайковский Нью-Йоркда бўлганида фаррошларнинг намойишини деразадан кўриб қолиб юраги шунақа така-пука бўлибдики, кўрққанидан стол тагига кириб кетибди. Лев Толстой ярим умрини ўзини ўзи ўлдириш ўйида ўтказган. Саврасов арақ билан клюквадан бошқа нарса эмас ҳам, ичмас ҳам экан. Менделеев бўш қолган фурсатларида чамадон ясар экан. Циолковский Калуга шахрининг донгдор девонаси ҳисобланган — унинг кўзига фаришталар кўриниб тураркан. Маяковский эса ўзининг пешонасига капалаклар сувратини чизиб кўяр экан. Ана, кўрдингизми — шундоқ бўлгандан кейин, улуғ одамларни оз-моз девона демай бўладими? Баъзан эса росмана жинни ҳам девериш мумкин.

Агар шундоқ бўлса, нега кўп вақтлардан бери айни ана шу тоифадаги носоғлом одамлар инсоният маданиятини барпо этиб келади? Ахир, шундоққина улар билан шахар ва қишлоқ захматкашлари ёнма-ён меҳнат қилиб келишади-ку?! Ахир, маданият дурдоналарини бунёд этишга улар ҳақли эмасмиди? Негаки, меҳнаткаш одам ҳар ҳолда телба бўлмайди, бир мақсад йўлида режа билан иш қилади ва тақдир нима бўлишини олдиндан билиб туради. Йўқ, қаёқда дейсиз, бу соғлом муҳитда ақлни шошириб қўядиган ҳеч нарса вужудга келгани йўқ. Мабодо яратилган бўлса, давра қўшиқлари, термалар ва чиройли қутичалар яшаш услуби яратилган, холос. Шунда ҳам қутичаларни хохломача бўяш услубини Нижегород губернасининг аҳолиси бир жойга жам бўлиб топган эмас. Эҳтимолки, бу услубни ҳам халқ ичидан чиққан биронта танилмаган телба ўйлаб топган бўлса, ажаб эмас. Эҳтимолки, унинг ҳам “бир қайнови кам” бўлгандир, унинг ҳам кўзига фаришталар кўриниб тургандир ва у ҳам шаробдан бўшаган хум ўрнига бирон ит-питнинг ини-

да яшагандир? Яъни — масалан, сирасини айтадиган бўлсак, халқ қўшиқлари шунақа қўшиқларки, уларни ким тўқиб чиқарганини аниқлаб бўлмайди.

Шуниинг учун шахнинг тарихдаги ўрни масаласи бир кур қайта кўриб чиқилса чакки бўлмас эди. Майли, давлат тарихида, ҳаракатлар, урушлар ва жамоа ҳаётидаги бошқа табиий офатлар вақтида шахнинг таъсири иккиламчи бўлиб қолаверсин ёки, жилла курса, бу масала ҳозирча баҳсли бўлиб тураурсин, яъни кўхна бир жумбоқ бор-ку — эчкини кушхонага ким олиб кетяпти — бўйнидан боғланган арқонми ёхуд шу арқоннинг учини ушлаб олган етакчининг қўлими деган ўша жумбоқдай ҳозирча ечимсиз турақолсин. Бироқ маданият масаласига келадиган бўлсак, беихтиёр уни тентаклар барпо этмаганмикан ўзи деган ўйларга ҳам борасан гоҳо. Майли, улар баъзи ҳолларда росмана тентаклар бўлмаса, кўп ҳолларда чала тентаклар бўла қолсин. Ахир, соғлом фикрлайдиган, арифметика ва бошқа ҳисоб-киتابга ақли етадиган одам “Девона Василий” эҳромини қуриши мумкинмиди? Ҳатто уни маданиятли одамлар ҳам “полизчининг алжираши” деб атайди-ку?! Ёки бошини одамниқига ўхшатиб шўрбалиқнинг сувратини чизиб қўяди, бу суврат эса юз йилдан кейин ҳам кемага ўхшаб тураверайди. Ёки қонхўр ва аҳмоқ одамнинг шарафига “Қахрамонлик симфонияси” деб аталган дохиёна асарни яратармиди? Бу ҳар қанча галаба бўлмасин, ҳарчанд уринмасин, соғлом фикрловчи одам, ҳатто “анкер” механизмини ҳам ўйлаб топилга қодир эмас, ҳолбуки, уни, ҳарчанд галати бўлмасин, драматург Бомарше кашф этган. Бу одам эса қўлига илинган нарсани ўғрилаш дардига чалинган, улуғлик васвасасига учраган ва бургадан ўлгудай кўрқадиган киши эди. Ўз-ўзидан маълумки, ҳар қандай телба ҳам “Ўлик жонлар”ни ёза олмайди ёки реактив ҳаракат тамойилини кашф эта олмайди, лекин Гоголь ҳам, Циолковский ҳам ҳар жиҳатдан рисоладаги одам эмас эди.

Шундай қилиб, бизнинг борлигимизни, моҳиятимизни ташкил қиладиган маданият, яъни муайян фурсат ўтгандан сўнг забонли сут эмизувчини инсонга айлантирган маданият биз тушунган даражада руҳан соғлом бўлмаган якка-ёлғиз одамлар фао-

лиятининг ҳосиласи эмасмикан? Бироқ ундай бўлса, маданият бизнинг бутун борлигимизни, асл моҳиятимизни ташкил этса, унда тўғри, росмана, меъёрий ҳол қайсию, ғайриросмана, нотўғри, бемеъёр ҳол қайси? Эҳтимол, меъёр дегани — давлатчилик, турли ҳаракатлар, урушлар ва одамхўрликнинг бошқа шакллари дидир, балки меъёр дегани — фақат биржадаги нарх-навою пивонинг улгуржи баҳоси билан қизиқадиган, шундан бошқа нарса билан иши йўқ худбин, калтафаҳм, бачкана одамдир, маданият эса шунчаки арзимас бир гап, болалик ҳодисаси — гўдакнинг думбасидан пайдо бўладиган, вақти-соати билан ўзи сўрилиб, йўқ бўлиб кетадиган бир туғма доғдир?.. Ҳар ҳолда, нима бўлганда ҳам ғалати-да: соғлом фикрлайдиган кўпчилик меҳнат қилмоқ учун овқатланса ва овқатланиш учун ишласаю, бир ҳовуч “бир қайнови ичида”ги одамлар нима учундир на экса, на ўрса, лекин керагидан ортиқ даражада билимлар яратса ва бу билимлар қишлоқ ҳамда шаҳар аҳлига буткул кераксиз бўлса? Хўш, нега улар буни яратишади? Жавоб йўқ. Жавоб тополмагандан кейин ўйлайсан-да: хўш, нега энди бепоён коинот бағрида сайёралар айланиб ётади? Бусиз ҳам коинотнинг ўзи кенгайиб бораётган экан-ку? Улар айланадимми ёхуд коинотнинг аллақайси бир пучмоғида айланмайдими — бу на болаларнинг тугилишига, на ғалла ҳосилига таъсир қилади... Афтидан, «нега?» дейиш шарт эмас, шунинг учун бўлса керакки, Худо уларни яратиб, соатга ўхшаб мурватини бураб қўйган, шунинг учун айланиб ётаверади; яратмаслиги эса мумкин эмас эди — ижодга бўлган азалий қобилияти ёхуд, истасангиз, ижод қилмай тура олмаслик иқтидори сабабли яратган. Бинобарин, «бир қайнови кам»ларимиз ҳам сайёралар нима учун айланса, шунинг учун ижод қилишади — сайёралар айланмай, «бир қайнови камлар» эса ижод қилмай туролмайди. Шунинг учун ҳам Ҳегел уларни «жаҳон руҳининг ишонган сиймолари» деб атаган-да! Афтидан, бу қари файласуф Яратганнинг ўзи соғлом ақл доирасидан ташқарида мавжуд бўлса керак ва қай бир даражада нима яратаётганидан ўзи беҳабар бўлган деб тахмин қилган кўринади.

Ёхуд ҳамма нарса аксинчамикан: меъёр деганлари — маданиятни, яъни бизнинг асл

моҳиятимизни яратган ўша бир ҳовуч телбалармикан? Ундай бўлса, санъат зинҳор-базинҳор халқники эмас, балки тор доирадаги гўзаллик ижодкорлари ва гўзаллик истеъмолчилариникидир. Бу истеъмолчиларнинг ҳам “бир қайнови” кам бўлади. Ахир, қандай қилиб ҳам уларнинг “қайнови” жойида бўлсин — улар арзийдиган иш билан машғул бўлиш ўрнига, кўзойнақларини бурун учига қўндириб оладилар-да, ўқишга тушиб кетади.

Хулласи калом, иккидан бири: ё Афлотун ҳақ — идеал давлатда оддий халқни хижолатга солиб юрмасликлари учун шоирларнинг ҳаммасини қийратиб ҳайдаш керак, ёки Исо Масиҳнинг бизга намоён бўлгани беҳуда гап. Негаки, нафақат ижод қилиш қобилияти, балки инсонийликнинг ўзи бориб турган тентакликдир, сабабки, бу инсонийлик инсоннинг ўзига эмас, ташқарига йўналтирилган. Бекорга князь Святослав Игоревич насронийликни мазахламаган, чунки ақли расо одам назарида «ўз ғанимингни яхши кўр» деган гап, шак-шубҳа йўқки, алжирашдан ўзга нарса эмас.

Шунингдек, Исонинг ҳақиқий издошлари ҳам унча кўп бўлмагани бежиз эмасдир. Унинг издошлари қаторига ўша ўзимизнинг «бир қайнови кам»ларни қўшсак, яна билмадим. Ахир, улар доимо инсониятга ўзларида бор-йўқ нимаики бўлса, ҳаммасини беради-да, бунинг эвазига бири Сукротга ўхшаб бир пиёла заҳарга сазовор кўрилади, бири Моцартга ўхшаб умумий гўрга кўмилади, бири Прустга ўхшаб нафасқисма касалига мубтало бўлади, яна бири Пушкинга ўхшаб ўққа учади, жуда ёрлақгани жодугар хотинга йўлиқади ёхуд бутун умри хотини орттирадиган қарзларни узишга сарф бўлади. Бу қонуният шу қадар барқарорки, баъзан кўнглингда гумон туғилади — ижодий жараёнга бирон бир тескари куч аралашмасмикан, бирон бир ёвуз ниятли махлук панада туриб, дақиқа сайин «ҳов оғайни, йиғиштир ижодингни» деб кулофинга қуймаётганмикан?

Хозирги кунларда одамлар деярли ўқимай қўйган. Ўқиса ҳам чала-чулпа газета ўқийди, холос. Ҳолбуки, айни газеталарни ўқимаса ҳам бўлади. Хўш, газета нима дегани? Ўқисанг қизиқ нарсага ўхшайди-ю, лекин ҳақиқий адабиётга қиёсласанг,

маргарин билан сариеғни ёхуд фигурали учиш билан балетни қиёслагандай бўласан. Бундай қарасанг, газетани ёзиш-чизиш қўлидан келадиган, тегишли маълумоти бор, саводли, адабий тарзда фикрлашни уддалайдигандай кўринган одамлар чиқаради. Кўйингчи, умуман, газетачилик ҳунар эмас, балки тақдир...

Чинакам китоб ўқишга келсак, бу энди бутунлай бошқа гап. Айниқса, қўлингда Стівенсон, Дефо, Гоголь, Чехов асарлари бўлса, бу машғулот ҳар қандай шароитда ҳам — саноатлаштириш кезларида ҳам, тушлик вақтида ҳам, қимматбаҳо қоғозларнинг нархи тушиб кетганида ҳам, уйқуга ётиш олди-дан ҳам, саросималик йилларида ҳам ва ҳатто оч қоринга ҳам ҳамisha лаззат бахш этадиган машғулотдир. Ҳўш, ҳақиқий қироатхонлик нима? Бу — инсондаги инсонийликка нозик бир тарзда ҳамоҳанг бўлган биздаги кўз илғамас силжишларга ҳамisha нафис жавоб берувчи алланечук бир нарсадир. Кўз илғамас силжишлар эса бизни капалаклардан ва филлардан ажратиб туради. Бошқача айтганда, қироатхонлик шоду хуррамлик бахш этади. Бу — иккинчидан. Биринчидан эса, қироатхонлик илоҳий ибтидога дахлдор бўлмоқдир, чунки биз ўқишга берилган чоғимизда яратамиз, ижодкорга айланамиз. Нихоят, қироатхонлик шунинг учун бизга ижобий таъсир кўрсатадики, худди ўзимизга ўхшаган икки қулоғи, икки оёғи бор одам нақадар ёрқин ва юксак чўққиларга кўтарилиши мумкин эканини кўриб, роса ҳавас ва ҳасад қиламиз. Бир қарасанг, сўзлари ҳам ўшандай — қайнонамизга ёзадиган мактубларимиздан фарқи йўқ, аммо ҳаммаси бирлашиб бутунлай бошқача чиқади, шундай бошқачаки, гўё уларни ўқиб бирор азиз-авлиё билан ҳамсухбат бўлгандай ҳис қилсан ўзинг — гўё сен Уст-Ўрда шаҳрида таваллуд топгансану бу азиз-авлиё сенга контрадмираллик унвонини бахш этган...

Тўғри, масаланинг бошқа томони ҳам бор. Қироатхонлик — яна кишини толиқтирувчи ақлий меҳнат ҳамдир, чунки мунтазам равишда кишини хафа қиладиган турли-туман мулоҳазаларга дуч келаверасан. Улар фикрингни кўзгаб, сенга шу қадар азият етказадик, ҳатто, бирда бўлмаса, бирда «ундан кўра, ўқимай кўя қолганим яхшимиди?» деган ўйга борасан... Мана, марҳа-

мат, Виссарион Григорьевич Белинскийда кишини сергаклантирувчи бундай сўзларни учратамиз: «Шошмай туринглар, ҳали бизда ҳам чўян йўллар қурилар, ҳаво почталари пайдо бўлар, ҳали бизда ҳам фабрикалар ва мануфактуралар камолотга эришар, халқ бойликлари кўпаяр, лекин диний туйғу кучаярмикан, мана, масала қаерда! Дуррадгор бўламиз, чилангар бўламиз, фабрикачи бўламиз, лекин одам бўлармиканмиз — мана, масала нимада!»

Дарҳақиқат, бу жуда зўр масала, масала бўлганда ҳам жуда кенг, ижобий жавобни тақозо қилмайдиган масала, эҳтимолки, унинг бутунлай жавоби ҳам йўқдир. Ахир, мана, бир ярим асрдирки, бизда темир йўллар ва ҳаво йўллари мавжуд, аммо биз ҳалигача билмаймиз: ташқи шаклларнинг ривожини инсон маънавиятига тузукроқ таъсир кўрсатадими ёхуд маънавият ўзи мустақил ривожланадими, агар мустақил ривожланса, қайси йўналишда ривожланади ва умуман, ривожланадими-йўқми? Эҳтимолки, инсондаги инсонийлик ўзгармас нарсадир, негаки, Паскаль кибернетикага асос солгандан бери ўтган бир аср нариберисида ҳам готик шаҳарларда жодугарларни гулханда ёқишда давом этдилар, негаки, бугунги кунда одамзод санокли дақиқаларда курраи замин атрофидан учиб ўта олади-ю, лекин аввалгидек санокли дақиқаларда костюмингизнинг чўнтақларини қоқлаб, шипшидам ҳам қилиб кетади.

Лекин Инжилда айтилган подшо Ирод вақтида гўдақларни калтаклагандан буён Гаагадаги халқаро Трибунал вақтигача инсоният ҳар ҳолда муайян йўлни босиб ўтди. Ҳар қалай, ҳозирги кунларда готик шаҳарларда жодугарларни ёқмай кўйишган, бир замонлар ёғочдан қурилган шаҳарларда ҳам куфрона гаплари учун тилларни кесишни бас қилишган...

Бошқа гапки, бу ютуқлар илмий-техник тараққиёт муваффақиятлари билан таққослаб бўлмас даражада кичикдир. Бошқа гапки, инсоният сопол чироқлардан қора мойда ишлайдиган электрстанцияларгача жуда катта масофани босиб ўтди-ю, лекин Софоклдан миниатюралар театригача босиб ўтган масофаси унчалик катта эмас. Ўйни, инсоният вақт ўтиши билан ёмонроқ бўлиб қолмагандай кўринади, лекин у яхшироқ ҳам бўлиб қолгани йўқ-да! Масаланинг энг та-

ажжубланадиган ва энг қоронғи жойи ҳам шунда!

Аммо бу масала унчалик ажабланарли ва унчалик қоронғи кўринмаслиги ҳам мумкин — бунинг учун бир идеалистик тахминга кўниш керак бўлади. Бу тахминга кўнилса, жон бор деб тан олиш керак бўлади. Ҳа, бош мия бор, у ўз-ўзича яшайди, жон ҳам бор, у ҳам ўз-ўзича яшайди, агар маънавият бир нарса бўлса, фикрий нарса бошқа нарсадир, агар ҳаётнинг ташқи шакллари камолот йўлидаги ҳаракатнинг айнан ўзи бўлса, инсоний нарса сокинликнинг айнан ўзидир. Агар шундай деб тахмин қилсак, нима учун илмий-техник тараққиёт билан гўзаллик тушунчаси ўзаро тескари муносибликда бўлмаганда ҳам бир-бири билан аллақандай ғалати боғлиқликда экани, бу ғалати боғлиқлик худди ўлим билан автомобиль қурилиши ёхуд инквизиция билан Паскаль ўртасидаги алоқаларга ўхшаб кетиши озми-кўпми равшан бўлиб қолади. Айтаман деса, гап кўп — оламда қанақа ажойиботлар бўлмайди дейсиз! Готик шаҳарларда, масалан, бирор одам деразанинг олдига машинасини нотўғри қантариб қўйгудай бўлса, ҳар бир кампир дарҳол полицияга кўнғироқ қилади ва шу билан ўзининг фуқаролик бурчини адо этади. Бундай ўлкаларда ташқи шакллар худди янги ювилган ойнадек ярқираб туради.

Йўл-йўлакай айтиб ўтсак, бу кузатишдан битта хулоса келиб чиқади: ижтимоий-иқтисодий идеалга яқинлашгани сари инсон деганлари соддароқ, жўнроқ, бачканароқ бўла боради. Гап фақат бурч туйғуси ҳакалак отиб кетган кампирлардагина эмас, гап шундаки, кўчалари совунлаб ювиладиган фаровон готик шаҳарларда университет таҳсилани олган кимса бемалол арзимаган пулни деб бировни бўғиб қўйиши, керак бўлса, ўзи ҳам жонини бериши мумкин. Жуда ғаройиб бошқотирма эмасми бу? Бир томон кутбда мустаҳкам фуқаролик ҳуқуқлари барқарор бўлса, ҳар томонда кишининг ҳавасини келтирадиган фаровонлик бўлса-ю, иккинчи кутбда инсон маънавий махлуқ сифатида чириб-ириб бораётганини намойиш этса! Ёки аксинча: агар бир томон кутбда ваҳшиёна цензура ҳукм юритса, кетма-кет курқоқчилик бўлиб турса, ялпи ўғрилик бўлса, иккинчи томондаги кутбда эса нозик ҳаётий манфаатлар ҳукмронлик қилса! Энг муҳими

шундаки, бир нарсани тушуниб бўлмайди: нима учун бизнинг инсон сифатидаги таъриф-тавсифимиз шунақани, пешонамизга сих ҳам куймайдиган, қабоб ҳам куймайдиган тарзда яшаш ёзилмаган — албатта, бир кутбда кишининг ҳавасини кўзгайдиган фаровонлигу иккинчи кутбда нозик ҳаётий манфаатлар? Самонинг олдида бизнинг нима гуноҳимиз борки, инсон зоти қанақа дарди-бедавога чалинганки, нима учун бизнинг орамизда яхшилиқка яхшилиқ ворис бўлмайди, ёвузликка эса ёвузлик? Нима учун ҳамма нарсани ҳал қилиб берувчи ҳақиқат муқаррар тарзда ириб-чириб, бирор муассасага айланиб кетади, бировларнинг шахсий майллари бошқаларнинг ризқи рўзини таъминлайди? Нима учун Парвардигор аёлни яратар экан, унинг бола туғмоғи учун энг майда шароитларни ҳам, ҳатто бачадону тухум йўлини ҳам муҳайё этиб қўйган? Тарихий йўлнинг мақсади нечоғлиқ тушунарсиз бўлса, буни ҳам шунчалик англаб бўлмайди.

Дарҳақиқат, нима учун зарур бўлди бу йўл? Илмий-техник тараққиётни ва бу тараққиётнинг оқибати сифатида майдонга келадиган ҳар хил фаровонликларни бошга урамизмики, агар инсоннинг инсонийлиги аста-секин сўниб боришга маҳқум бўлса, агар соғлом иқтисодиёт билан санъатнинг камситилиши бир-бирига боғлиқ бўлса, демократик эркинликлар журналларнинг ададига боғлиқ бўлса?! Гап йўқ — парижлик аёллар дор теварагида ортиқ рақси само қилмай қўйишган, лекин бунинг ўрнига эндиликда энг кўп ўқиладиган китоб телефон китоби бўлиб қолди, энг гўзал мусиқани эса этакларнинг шарпасию машина сигналларининг шовқинидан эшитасиз. Ахир, олдинга нигоҳ ташласанг, турган-битгани алланечук хунук нарсалар қорайиб кўринади, холос, у томондан худди қишлоқ гўристонидан эсадигандек баданларни жунжиктирадиган совуқ шабаданнинг эпкинни келмоқда. Гогольнинг гапи эсга тушади: «Ватандошлар, даҳшат-ку!» Аста айтасизми! Даҳшат бўлганда ҳам чакана даҳшат эмас...

Бирдан бир илинж, эҳтимол, шунда бўлсаки, инсоният ҳали балоғат ёшига кирганича йўқ ва унинг яхши кунлари ҳали олдинда бўлиши мумкин. Агар инсоннинг ҳаёти билан инсоният тарихи ўртасида муайян муносабат мавжуд бўлса, улар ҳоди-

са билан шу ҳодисанинг модели ўртасида бўладиган каби нисбатга эга бўлса, агар инсониятнинг гўдаклиги ибтидоий даврга, болалиги антик даврга, ўсмирлиги ўрта асрларга ва ҳоказоларга тўғри келса, ҳали олдинда ёруғ кунлар ҳам борлигидан умид қилиш мумкин. Аниқроқ айтганда, балоғат даври келиши мумкин — унда беҳуда эҳтирослар ғойиб бўлади, юраклар юмшайди, фикр ҳаракати қадимий қадриятларда тўхтади: энг олий манфаат оила манфаати бўлиб қолади, мутлақ мақсад — саломатлик, сўнган ҳақиқат — сокинлик бўлиб қолади. Агар ҳодиса билан унинг модели ўртасидаги нисбат айнан шунақа бўлса, унда аён бўладики, инсон зотининг ривожланиши илмий-техник тафаккурнинг ҳаракатига боғлиқ эмас, мешчанлик эса умргузаронлик усули сифатида яшашга ҳақли, қонуний, ҳатто яшашмоғи керак ҳам. Мешчанликсиз инсониятнинг иши юришмайди.

Бироқ шундоқ бўлса, янада мудҳишроқ бир ҳол юзага келади, чунки биз ҳаммамиз балоғат давридан кейин қанақа давр келишини ва умуман, охири нима билан тугашини жуда яхши биламиз. Сўнгисидан аввалги босқич изланувчан фикр эгаларини қаттиқ изтиробга солади, сўнги босқични тилга олишга-ку хоҳишининг ўзи йўқ. Яъни, эҳтимолки, “яхши оламлар ичида энг яхшиси бўлмиш бу дунёда нимаики содир бўлса, яхшиликка бўлар, одамлар китоб ўқимаётган бўлса, майли, худо хайрларини берсин, эҳтимол, ўқимай кўя қолганлари ҳам тузукдир”.

Маълум бўладики, агар қўлингга бирор бир алмисоқдан қолган ўта расмий қоғоз тушиб қолсаю ҳатто шуни ўқисанг ҳам ақлинг озикланиши мумкин экан. Аслида-ку бунақа қоғозни фақат мажбурият юзасидан, маошига яраша тарзда ўқийсан — у тарашадек қотиб қолган тилда ёзилган, аскар болаларининг латифаси сингари бемаъни бўлади! Айтайлик, масалан, император Николай Павлович даври даврон сурган пайтларга доир бир қоғозни ўқияпсиз. Бу Ички ишлар вазирлигининг йўриқномаси: «Рус дворянларининг соқол қўйиб юриши Давлатпаноҳга мақбул эмас, чунки сўнги пайтларда ҳамма губернаторлардан келиб турган хабарларга қараганда, соқоллар сони жуда кўпайиб кетибди. Фарбда соқол — маълум йўсинда фикрлашнинг белгиси, даракчиси,

бизда бу гап йўқ, бироқ Давлатпаноҳ ҳисоблайдики, соқол дворянга сайлаб қўйилган амалида хизмат қилишига ҳалақит беради».

Буни ўқир экансан, хаёлингга даставвал бир фикр келади: қизик, соқол қай йўсинда зиммадаги мажбуриятларни бажаришга ҳалақит бераркан? Айтайлик, уезд дворянларининг раҳнамоси ўз вазифаларини адо этаётганида соқоли ерда судралиб оёқларини чалиштириб юборармикан? Ахир, бунинг учун соқол Пушкиннинг Черномориникидай бир неча қулоч бўлмоғи керак-ку! Бироқ бу бемаъни қоғозни ўқишдан оладиган энг асосий, энг салмоқли мулоҳазанг бундай: агар ана шу кишининг газабини кўзидиган йўриқномани ҳеч тап тортмай рус зодагонлари қўлига етказиш мумкин бўлган бўлса, бу зодагонларнинг ўзини ҳам роса худо урган экан-да... Ахир, Рюрик, Гедимин ва чингизхонларнинг шавкатли авлод-аждодлари кўрқа-писа, юракларини ҳовучлаб, овозларини кўтармай бўлса-да, бунга жавоб беришган эмас: қандай кунларга қолдик, аллақандай зоти паст романовлар ҳаддидан ошиб кетди-ку, улар миллатнинг гулларини топташдан ҳам ҳайиқишмаяпти; немисдан тарқаган бу худобехабарлар юз минг кишилиқ рус дворянларига соқол қўйиш ё қўймаслик масаласида буйруқ бериш даражасига етиб борибди, дея ранжишмайди. Сенат майдонида ҳам ҳеч ким чиққани йўқ, норозилик билдириш маъносида биронта хуфя жамият ҳам тузилгани йўқ, ҳатто бирон одамнинг хафа бўлгани тўғрисида ҳам ҳеч гап тарқалмади.

Бир томондан, бунақа ялтоқиликни тушунса бўлади: маънисиз бир намоийш учун бизда қирқ жонгача дворян нимталаб ташланган, бошлари кесилган, хусусий бир мактубни овоз чиқариб ўқигани учун Россияда осонгина отилиб кетиш мумкин, ортиқчароқ даражада қуошқондан чиқиб фикрлайдиган публицистларни “давлат жинилари” деб зълон қилишарди. Шундоқ бўлгандан кейин, ўйлашиб хафа бўласан, ўйлашиб ранжийсан, албатта. Бунинг устига бизнинг ҳукмдорларимиз бир оз бетайинроқ: гоҳ қарасанг, давлатпаноҳ «Жинни деб ҳисоблашда давом этилсин ва жинни бўлгани ваҳидан унинг устидан тиббий-полиция назорати ўрнатилсин» деб фармойиш беради, гоҳ қарасанг, ўн йиллар ўтгач, тақдир унга бир кулиб боқадияу подшо янги

фармон чиқаради: «Бошқа ҳеч нарса ёзишга журъат қилмаслик шарти билан тиббий-полиция назоратидан озод этилсин».

Бирок, бошқа томондан қараганда, рус дворяни жуда мард одам бўлган: бирорта одам қинғир қараб қўйса ёки Ҳегелнинг бирор асаридаги бирон аҳамиятсиз ибора устида тортишув туғилиб қолса, шунинг юзасидан олти қадам масофадан туриб отишишган, қиморда ютқазиб шип шийдам бўлгач, орқа-олдига қарамай, тўғри ғанимининг найзасига кўкрагини рўпара қилган. Рюрик, Гедимин ва чингизхонларнинг шавкатли аждодлари ор-номус масалаларида ҳам ғоятда андишали бўлишган, лекин подшодан хафа бўлиш улар учун имконият чегараларидан ташқарига парвоз қилиш билан баробар эди.

Агар Францияда соқол масаласидаги йўриқнома албатта навбатдаги француз инқилобини вужудга келтирса, истасанг-истамасанг, шундай хулосага келасанки, унга кўра, рус қонида уни қадимги мисрликларга ёхуд У давлатининг аҳолисига яқинлаштирадиган алланима бор. Мисрликлар билан У давлатининг раияти ҳам ҳокимиятдан табиий офатларнинг энг даҳшатлисидан кўрққандек кўрққан. Айтайлик, подшони ўлдириш бўлса, ўлдиришган — «тарихда мисоллар жуда кўп бунга», лекин зилзиладан ёки селдан хафа бўлиб бўлмаганидек ундан хафа бўлиб бўлмайди. Бунақалигининг сабаби шу бўлса керакки, У давлатида ҳам, Россия империясида ҳам ҳокимият чексиз илоҳий қудратга эга бир нарса деб қаралган, табаанинг шахси эса жисмонан ҳеч нарсадек кўрилган. Ўз навбатида, бу рухий-тарихий ҳодиса дунёни ҳис қилишимизда шундай бир барқарор нарсани туғдирганки, у бизни ҳозирга қадар ҳар бир рўпара келган кампирга «она» деб мурожаат қилишга мажбур этади. Ана шундан Николай I бўладими, Владимир II бўладими, ҳар бир «миллат отаси» одамлар тасавурида тил теккизиб бўлмайдиган обрў-этиборга эга, қарама-қарши кутбда — болаларча қарамлик туйғуси, ўзини ҳимоясиз, ночор ҳис қилиш ҳукмрон. Бу эса итоат қилиш ва унинг қаршисида зир титраш эҳтиёжини салкам унинг туйғу хислатига айлантиради. Мабодо биз норозилик билдириб қолганимизда ҳам, буни худди жинойат қилаётгандек титраб-қақшаб, дарғазаб бўлиб ёки, аксинча,

қурбонликка олиб кетилаётган қўйда, имижимида қиламиз. Бизда ҳатто намойишчиларга қарши бронетанк қўшинлари ғайрирасмий тарзда қўлланганига норозилик билдириш учун кўповлашиб Қизил Майдонга чиқилганда ҳам буни имижимида қилгандек бўламиз. Лекин шуниси ҳам борки, Россияда ҳокимият тарихан ўта даражада сурбет ва қаҳри қаттиқ, шафқатсиз бўлиб шаклланди. Агар Францияда ҳам шунақа бўлганда эди, ўз вақтида иштонини кўрсатмагани учун Декартни Гашти оролига бадарга қилганларида эди, худо билсин, оддий француз ўзини қандай тутган бўларди?

Бизнинг фуқаровий нуқсонларимиз қанчалик теран тус олгани, албатта, бошқа масала. Яъни биз шу даражада мустақил фикрламайдиган, шу даражада балоғатга етмаган одамлармизки, асосан, ташқи таъсирларга берилиб яшаймиз. Мода бобида французлардан андоза оламиз, музикани италянлардан ўзлаштирамиз, фикрларимиз немисларники, Голштин-Готторпскийлар сулоласи ҳамда ҳатто Рюрик, Гедимин ва Чингизхоннинг шавкатли аждодлари ҳам икки юз йил мобайнида бегона тилда гапириб келишди, буни мажбурий таомилга айлантиришди. Кези келганда тил тўғрисида ҳам гапириб ўтай: ҳозир қайси бир матнни олманг, топонимика бошдан-оёқ фин-угорча, отларнинг ярми туркийча, сифатлар кўпроқ роман-герман илдизларига бориб тақалади, беибо сўзлар мўғуллардан олинган; соф русча сўз ёхуд ибораларни қидирсанг, унда бунда битта-яримта «ась»га ўхшаган ундалмани учратиш қоласан. Шунинг учун ҳам сўнгги вақтларга қадар биз ажнабийлар қошида кўл қовуштириб, уларни олий мавжудотлар ўрнида кўриб, ўзимизга ўхшаган дунёдан ўтиб кетадиганми ёхуд мангу яшайдиган махлуқлар эканини ажратолмай юрган эканмиз, бунинг ҳеч қанақа ажабланарли жойи йўқ...

Фараз қилайликки, биз савдо-сотик ишларидан узокроқ халқмиз, майли, ҳечқиси йўқ. Айтайлик, дўқ-пўписаларга ҳам йўқроқмиз — буни ҳам фазилатларимиз қаторига қўшса бўлади. Бизнинг бахтсизлигимиз шундаки, кучга тенг келадиган ожизлик билан тўқнашганимизда кучимиз ожизликка айланиб қолади. Масалан, айтайлик, биз инсоний мулоқотнинг жуда нозик бир маданиятини вужудга келтирдик. Бу маданият ҳаё-

сизлик, бачканалик қаршисида, пулнинг таъйиқи қаршисида ҳимоясиз. Шунинг учун ҳам рус одами соқол ҳақидаги йўриқнома-лар бошига ёғилса, ўзини йўқотиб қўйди ва дами ичига тушиб кетади. Баайни руҳан соғлом одам каллакасарга рўпара келиб қолгандек. Бу каллакасар уни талаши, даб-дала қилиши, ҳатто йўқ қилиб юбориши мумкин, лекин фақат таҳқирлаб, масхара-ламаса, бас.

Бизнинг замонамизда ёзувчи бўлиш анча ноқулай бўлиб қолди, яъни ун-чалик ноқулай ҳам эмасдир-у, лекин ўзинг-ни нима билан машғул экани маълум бўлмаган шахар девонаси деб ҳис қиласан киши. Ҳақиқатан ҳам-да! Одамлар ер ҳай-дайди, экин экади, бир-бири билан судла-шади, курилиш қилади, ўғрилайди, сайлов-да иштирок этади, ҳаводан кўпдан-кўп пул ясайди, сен бўлсанг ҳамон аввалгидек ўзинг-ниқидан қолмайсан: «Куёш чиқди, қушлар сайради. Иванов кўзини очиб, пешонаси-ни тириштирди». Йўқ. Чиндан ҳам ёзувчи-лик қилишга одам хижолат чекади, айниқ-са, миллион ватандошинг олдида ёлғиз ўзинг бедаво ва енгилтак эканингни ўйла-санг, эзилиб кетасан.

Аммо яқин-яқинларда ҳам Россияда ёзувчи одам маҳалла миршаби — участ-ковийдан кейин иккинчи одам ҳисобланар-ди, унга худди илмий коммунизмнинг ота-ларига қуллуқ қилгандек таъзим қилишар ва хосиятли тушни ардоқлагандек уни ҳам ардоқлашарди. Лекин энг муҳими, унинг шаддод қалами остидан нимаики чиқса, ҳаммасини одамлар ютоқиб ўқирди. Ўша муборак замонларда депутатликка сайла-ниш ва ҳаводан пул ясаш қийин бўлгани бежизмиди дейсиз. Ҳолбуки, ер ҳайдаш ва ўғрилик қилиш эркин бўлган, булар оддий ҳодисалар ҳисобланган. Айтганча, ўша му-борак замонларда ҳам бадиий сўзнинг зар-урлигига шубҳа билан қараган ҳар хил қаланғи-қасанғилар учраб турган ва улар бизнинг муқаддас касбу коримизга гумон-сираб қарашган. Ва ҳатто бундан-да аввал ёзувчи авлиё Иоанндан кейин иккинчи ўринда бўлган кезларда баъзи бировлар уни эски этикчалик ҳам кўришган эмас. Мана, Александр Иванович Герцен ўзи би-лан италян инқилобчиси ўртасида бўлиб ўтган бир мунозарани эслайди. Бу одам ин-

сон ҳаётида бадииятнинг аҳамиятини бут-кул инкор этган экан ва буларнинг бари ортиқча, беҳуда эрмак, шунчаки шўхлик эканига астойдил ишонар экан. Герцен унга, жумладан, шундай деб жавоб бера-ди: «...ҳаётнинг бош оҳанги бошдан-оёқ бе-худаликлардан иборат. Рафаэль беҳуда, лу-зумсиз сувратлар чизган, Микеланжело тош кўғирчоқлар ясаш билан машғул бўлган, Данте бўлса, бирон жиддий иш билан шу-ғулланиш ўрнига шеърлар ёзган. Фақат шу-ниси борки, ана шу «бехудаликлар» бўлма-са, инсон ҳаёти ҳаёт эмас, муайян вақт мо-байнида лип этиб ўтиб кетадиган бир нарса бўлиб қоларди». Олтин сўзлар! Яъни ҳамма нарсани ҳал қилиб берувчи бебаҳо сўзлар! Гапнинг индаллосини айтганда, инсон де-ганининг ўзи нимадан бошланади: эҳтимол-ки, биринчи меҳнат куролидан эмас, оғзи-дан чиққан биринчи сўздан эмас, балки қулоғига таққан биринчи исирға ёки кўл қамишидан ясалган биринчи найдан бош-лангандир. Агар бирор махлуққа най билан исирға чиндан ҳам керак бўлмаса, фақат меҳнаткаш асаларигаю меҳнаткаш кундузга керак эмас. Асалари билан кундуз ҳам ин-сон билан баробар яратиш иқтидорига эга, ўз жинсига хос муносабатларни билади, ижтимоий жиҳатдан аниқ-тиниқ уюшган ва, умуман, одамлардан шу билан фарқ қилса керакки, одамга най керак, асаларига эса керак эмас, одам қулоғига исирға тақади, кундуз эса тақмайди.

Бошқа ўзига хос фарқлар унчалик кўзга ташланмайди, негаки, ҳатто қушлар ҳам меҳ-нат куролидан фойдаланади ва мавҳум та-факкур маймунларнинг баъзи бир турлари-га ҳам ҳосдир.

Шундай қилиб, баъзи бир «бехудалик-лар» нима учундир инсонга зарурга ўхшай-ди ва айти шу «бехудаликлар» инсонни дунёнинг бошқа махлуқларидан ажратиб ту-радиганга ўхшайди. Бинобарин, инсонийлик сирини худди ана шу «нима учундир»нинг бағ-рига сингиб кетган кўринади. Сирасини айтганда, инсонийликнинг сирини очмоқ учун «Нима учун?» деган масалани ҳал қил-моқ керак.

Балки шунинг учундирки, меҳнаткаш аса-ларининг назарида одамнинг ўзи беҳуда-ликдир. Модомики, унинг манфаатлари яшаб қолиш ва зотини давом эттириш та-мойили чегараларидан анча ташқарига чи-

қар экан, модомики, исирға билан найни еб бўлмас экан, бинобарин, аравага бешинчи гилдирак нечоғлиқ ёт бўлса, у ҳам органик ҳаётга шунчалик бегонадир. Ҳамма гап айни шундаки, инсон фақат расмангина тўғридан-тўғри сут эмизувчига бориб тақалади, моҳиятан қараганда эса у — жаҳон айвонининг устига қурилган алланечук шоирона устқурилма, табиатнинг завқ-шавқидан бунёд бўлган нурафшон мавжудот. Табиат эса ҳали ҳам кучининг тўлиб-тошгани сабабидан ўзини ўзи танишга беҳуда уришиб ётибди. Хўш, у нечук ўз-ўзини танисин? У, жумладан, буни инсоннинг ақл-заковати ёрдамида амалга оширади. Ақл-заковат эса, табиатни билишга ҳаракат қилар экан, ўзини исирға ва найга сошлаб кўради, тусмол ва тахминлар тарзида ҳар хил мифларни тўқийди, ҳеч кимга кераги йўқ сувратлар чизади, тош қўғирчоқлар йўнади ва бировнинг қорнини тўйғазмайдиган шеърлар ёзади. Шуниси борки, инсон ўзини жаҳон айвони устига қурилган шоирона устқурма деб ҳис қилишда давом этар экан, у қўғирчоқлар ва шеърлар билан шуғулланишини бас қилмайди. Унинг жаҳон айвони устига қурилган шоирона устқурмалиги бир вақтнинг ўзида ҳам коинот уйғунлигини бузади, ҳам уни жуда муҳим ақлий бўғин сифатида изга солади. Негаки у фақат ақл маҳсулотлари орқалигина ўзининг табиатдан ташқари бўлган моҳиятини танийди ва ўзининг Яратгандан келиб чиққанини англайди. Шундай қилиб, бадиий маданият яна бир кўшимча жаҳон динидир — мусавийлик, буддавийлик, насронийлик, маъжусийлик ва ислом ҳақиқатга қанча яқин турса, бадиий маданият ҳам бу динларга нисбатан ҳақиқатдан узоқ турмайди. Инсоният эса ишонч ва имонсиз яшай олмайди. Ягона моҳиятли Учликка ишониладими ёки эҳтиёжига қараб тақсимлашга ишонч бўладими — барибир, ишонилса, бас.

Албатта, бизнинг ҳар биримиз ҳам ўзимизни шоирона «ортиқча» кимса деб ҳис қилавермаймиз, кўпчилик, ҳар ҳолда, озми-кўпми физиологик намуналар асосида яшайди. Бу шунинг далолатики, ё одамларнинг ҳаммаси ҳам одам эмас — йўқ, одамликка одам-у, фақат нисбатан одам, тўқис эмас ёки одам кундуздан фақат микдорий жиҳатдангина фарқ қилади, холос. Ҳар ҳолда, масаланинг моҳияти кўпроқ шун-

даки, ҳамма одам ҳам одам бўлавермаслиги тўғри бўлса керак, негаки энг бемаза дайди ҳам, ҳар ҳолда, кундуздан тубдан фарқ қилади. Рост, бундай бўлса, бадастур инсон деганимиз — паровоз ёнилги ва сувсиз юролмагани каби Листнинг рапсодияларисиз туролмайди. На- чора, майли, шундаёқ бўлақолсин — инсон нафақат икки оёқ узра юради, дона-дона қилиб сўзлай олади, тоғ-тоғ ўтин ёради, автомобиль ҳайдай олади; балки инсон дегани қуюшқонга сиғмайдиган шундай бир гўзал мавжудотки, ҳаммиша ўзини танишга беҳуда унаб ётади.

Ундай бўладиган бўлса, ёзувчи бўлар-бўлмас нарсалар билан шуғулланади, деб бўлмайди, балки, сайловларда бирор мансабга сайланадиган ва ҳаводан пул ясадиган жанобларни бўлар-бўлмас, бетайин ишлар билан шуғулланади, деса бўлар. Ёзувчи эса энг инсоний, ҳаддан ташқари муҳим иш билан шуғулланади — у замондошлари ва авлодлардаги шундай бир нозик қатламни сақлаб туришга кўмаклашадими, бу қатлам ўз навбатида қалбнинг маърифатга интилишини таъминлайди. Албатта, нохўрлардан ғаллакорларга теран таъзимлар ва олқишлар бўлсин. Лекин ғаллакорлар хафа бўлмасин-у, бироқ от ҳам ем ейди, ҳатто у ҳам ер ҳайдайди, эҳтимолки, ҳозирги ғайрати ичига сиғмаган баъзи ёшлар тўқиётган қўшиқлар отларга ҳам манзур бўлаётгандир.

Шундай қилиб, бизнинг замонимизда ёзувчи бўлиш қийин иш, чунки кўпроқ қуюшқонга сиғмайдиган гўзал мавжудот сифатидаги инсоннинг даври ўтиб кетди ва кўпроқ нохўр сифатидаги инсоннинг даври келди.

Ҳозирги кунларда жиддий қироатхонликдан анча-мунча путур кетиб қолгани важдан ёзувчи доимо ўз-ўзини такрорлашга, бир марта айтилган қимматли фикрини яна бир неча мартада кўз-кўз қилишга мажбур бўляпти. Унинг назарида шундай туюладики, у бўлмаса, инсон онги тўлақонли бўлмай қолади, у мудом ўз китобхонларининг юрагига етиб боришни орзу қилади — етиб борса, дунёда уйғун бир тартиб ўз-ўзидан қарор топадигандек. Масалан, шундай бир фикр жуда ҳам муҳим туюлади: модомики, ҳеч нарса узил-кесил равшан эмас экан, ҳар эҳтимолга қарши, нариги дунё бор деб,

хамма қилган савоб ва гуноҳ ишларинг рўзи маҳшарда тарозуга тушади, деган ўй билан яшамок керак.

Бу фикр яна шунинг учун муҳимки, вафот этгандан кейинги мавжудлик унчалик эҳтимолдан узоқ эмас, ҳатто уни эҳтимол деб билса бўлади, ҳатто баъзан шундай туюладики, бошқача бўлмоғи ҳам мумкин эмас. Ҳар ҳолда, кўпгина бадиий ақл эгалари нариги дунё нафасини олдиндан туйганлари бежиз эмас. Масалан, Юрий Карлович анча-мунча ўртамиёна ёзувчи ва материалист бўлганига қарамай, кундалигига бундай деб ёзган экан: “Ҳар ҳолда, мутлақо аминманки, мен ўлмайман. Шундоққина ёнгинамда жуда кўплар — ёшлар ҳам, менинг тенгдошларим ҳам вафот этишаётганига қарамай, ўзим ҳам кексайиб қолган бўлсам-да, бир лаҳза бўлса-да, миямга «мен ўламан» деган фикр келмайди. Балки мен ўлмасман! Балки буларнинг бари — яшаш билан ҳам, қазо қилиш билан ҳам боғлиқ нарсалар фақат менинг ҳаёлотимда мавжуддир. Эҳтимол, мен давомли ва интиҳосиздирман. Эҳтимол, мен коинотдирман”. Эҳтимол. Сирасини айтганда, одамзоднинг турган-битгани мўъжиза. Худди Лазарнинг ўлиб тирилганига ўхшаш мўъжиза. Бошқа ҳамма мўъжизалар унинг қаршисида хира тортади. Агар инсон самовий жисмларни яратишга қодир бўлса, агар бу жисмлар биз томондан яратилмаган ва биз учун яратилмаган бошқа самовий жисмлар сингари умумфазовий йўналишларда ҳаракат қилиб турган бўлса, нечук инсон вафот этиш биланок бутунлай ғойиб бўлиб кетсин?.. Агар инсон тонгги сабо ёхуд «махаон» капалаги сингари гўзалликни барпо этишга қодир бўлса-ю, нечук у ғайритабиий, табиатдан юқорида турувчи бир мавжудот бўлмасин? Бинобарин, инсонда шундай бир қудрат яширинки, ундан ҳамма нарсани кутса бўлади. Шу жумладан, жисмонан йўқ бўлиб кетгандан кейин руҳан қайта тирилмоқни ҳам.

Аммо энг муҳими шундаки, бу дунёдаги ҳаётда битта хусусият бор — у ёқимли тарзда ақлларни сергаклантириб туради. Айни бизнинг ҳаётимиз шундай ташкил қилинган ва шундай йўналтирилганки, гўё у қандайдир йўсинда давом этишга маҳкумдай, гўё бу жараён мангудай, ҳеч қачон тўхтаб қолмайдигандай туюлади. Кун кетидан кун келади, йил кетидан йил келади, ниятларимиз,

орзуларимиз бирон муддат билан чегараланган эмас; фазода жисмонан кўчиб юришлар-чи? “Шундоққина ёнингда вафот этишаётганига қарамай”. Юрагинг сезиб турадики, ҳамisha шундай бўлади. Бекорга рус киши киноя қиладими: “Ўлим ўз йўлига, сен томингни ёпишдан қолма!” Эҳтимол, биз қазо ҳақида ўйлаганимизда тил билан айтиб бўлмайдиган даҳшатлардан шунинг учун ҳам изтироб чекармизки, у айна табиатга зиддир, бизнинг инсон ҳақидаги тасаввурларимизга тўғри келмас ва яшаш мантиқига хилофдир. Модомики, инсон мангу яшашга жад қилгандай тарзда ҳаёт кечира экан, унда қазо деганлари оддий одамнинг тасаввурдаги нарсадан бутунлай фарқ қилувчи нарса бўлмоғи керак. Шунинг учун ҳам Юрий Карлович Олешанинг “Ҳар ҳолда, мутлақо аминманки, мен ўлмайман” деган сўзларини хайрихоҳлик билан ўқисак керак-да!

Маълумки, Олеша 1960 йилнинг майида, тун ярмидан оққанда худди уйкуга кетгандай қазо қилди. Балки у 1960 йилнинг майида вафот этмагандир — бу бизга қоронғи. Ҳар нима бўлганда ҳам, сирасини айтганда, у нима йўқотди? Йўқотган бўлса, бор-йўғи 14235 та субҳи сабони ва 14235 марта қуёш ботишидаги шафақни йўқотди, холос. Бошқа ҳеч нарса йўқотгани йўқ. Унинг вафотидан бери ўтган ўттиз тўққиз йил мобайнида Россия учинчи жаҳон урушининг дошқозонига тушиб қолишига сал қолди. Новочеркасскада намоёйишга чиққан шаҳар аҳли отилди, бутуниттифоқ тахтада кал каллаварамнинг ўрнини жингалаксоч каллаварам эгаллади. Ўн тўртта ёзувчини зиндонбанд қилишди, қамалган диссидентларнинг-ку сон-саного бўлмади, Афғон уруши бошланиб, тамом бўлди, ноининг нархи беш ярим баравар ортиб кетди, юракларни така-пука қиладиган бир қанча ҳалокатлар рўй берди, юқоридан демократик эркинликлар берилди (бизда бу эркинликлардан ҳалокатлироқ бир нарса бўлса, у ҳам телевидение орқали юқадиган вабодир), кўчаларда бир замонлардаги каби тиланчилар пайдо бўлди. Яна айтадиган бўлсак, бу вақт мобайнида яхудийларга хорижга кетишга ихтиёр берилди ва гарчи маданий савиямиз анча тушиб кетган бўлса-да, хонадонимиз кенгайиброқ қолди. Ана, кўрдингизми, 14235 та субҳи сабою 14235 та оқшомги шафақдан бўлак

афсусланадиган ҳеч вақо йўқ. Яъни, баъзан хаёлингдан бир фикр кечади: ўлим ўзига хос бир неъмат эмасмикан, чунки мангу яшаш зерикарли ва оғир. Аммо шунга қарамай, ҳар эҳтимолга қарши, гўё нариги дунё ва рўзи махшар чиндан-да мавжуддай яшамоқ керак.

Бизда Лениннинг асарлари босилмаган замонларда (анча вақтгача — нақд ўн еттинчи йилга қадар унинг асарлари босилган эмас), рус киши бемалол хорижга йўл олиши, олти тийинга тушлик қилиши, ҳар бир муюлишда ўзига яхши матодан тикилган шим сотиб олиши мумкин эди. Улуғ февралнинг ютуқлари шарофати билан Лениннинг асарларини чиқара бошлаганларидан кейин бир йил ҳам ўтар-ўтмас, фамилиянг жарангдорроқ бўлса, бемалол отилиб кетишинг ҳеч гап бўлмай қолди, мамлакатда атиги иккита газета қолди, савдосотиқдан ҳамма нарса ғойиб бўлди.

Ўз-ўзидан аёнки, тарихни публицистлар яратмайди, лекин тарихни публицистлар ҳам яратади, бинобарин, матбуот эркинлиги, агар ҳамма жойда бўлмаса ҳамки, лоақал, Россияда ва жуда нари борганда муайян ижтимоий-сиёсий шароитларда турган битгани галва! Дарҳақиқат, уни бошга урадимиз одам, ахир, Чеховни ҳар қандай тузум шароитида, ҳатто Тутмос III замонида ҳам нашр қилиш мумкин бўлган ва сўз эркинлигидан жуда осонлик билан шу эркинликнинг ўзини бўғиб ташлаш учун фойдаланиш мумкин бўлса, унинг нима кераги бор?.. Ниҳоят, бу борадаги эркинлик адабиёт идорасининг корчалонларига, “ёз-ёз” касалига чалинган вос-восларга, нима иш билан ўзини банд қилишни билмайдиган фаол сўзамолларга чиндан-да зарур.

Хуллас калом, матбуот эркинлиги ғоятда нозик нарса, у газета-китоб маҳсулотларини истеъмол қилувчилар ва қалам заҳматкашларининг бошига нималар олиб келишини аввалдан айтиб бериб бўлмайди. Мана, яна Августнинг шарофати билан бизда сўз эркинлиги қайтадан тантана қилганида ёзувчи ақллар фармонбардоридан кактус ўстирувчи ҳаваскор ёки қахрабо ишқибозига ўхшаш ғаройиб сиймога айланиб қолди. Китобхон ҳам қўққисдан бутунлай ўзгариб кетди — у бирдан аллақаяққа ғойиб бўлиб қолди, бутунлай қашшоқлашиб

кетдими, кирилиб кетдими ёхуд маданий мўлжалларини ўзгартирдимиз — билиб бўлмайди. Ҳолбуки, яқин-яқинларда ҳам большевиклар давру даврон сураётган кезларда, цензура қамчисини қарсиллатиб турганида ҳикояга биттадан ортиқ ярамасни киритиб бўлмаган шароитда бизда фақат жарроҳнинг пичоғи остидан чиққан оғир хасталару эмизикли чақалоқларгина китоб ўқимас эди, холос. Эндиликда бошқача аҳвол, негаки энди мусиқани халқ буюрадиган бўлиб қолди.

Александр Сергеевич Пушкин бу масалада ҳам тўхталган эди. “Подшога қарамми, халққа қарамми — барибир эмасми аслида бизга?” деб ёзган эди у “Пиндемонтидан” деган шеърида. Менимча, ҳаммаси ҳам барибир эмас. Гарчи кимга қарам бўлиш чиндан-да барибир бўлиши ҳам мумкин, негаки подшо шу дақиқадаги давлат манфаатидан келиб чиқиб ёзувчига фармонбардорлик қилади, халқ эса ёзувчининг зўрроқ ёзишини, тушунарли нарсалар ҳақида ёзишини, авом тилида қалам тебратишини истайди. Яъни, яна ўша Пушкиннинг ўзи айтган гапга қайтамиз — “Ҳеч кимга ҳисобот бермасам дейман, кўнглимнинг майлига бўйсунганим яхши” — бошқача айтганда ҳеч кимга қарам бўлмаслик керак.

Ҳамма гап шундаки, ёзувчи аслида ҳеч кимга қарам эмас. Тўғрироғи, у ҳақиқатан ҳам эркин эмас, бироқ уни ўзига қарам қилиб олган бирдан бир гўзал хасталик истеъдод деб аталган нарсадир. Истеъдоднинг эса табиати сирли бўлгани учун ёзувчи Олий Қудратга қарам деса ҳам бўлаверади. Бу қарамлик шу даражада мустаҳкам ва шу даражада мажбурийки, у ўзи истаган тақдирда ҳам, ҳарчанд ўзини ҳар томонга урмасин, бирон воқеа муносабати билан ҳамд-санолар ёхуд “даҳшатли ишлар” ва зирининг шаънига мадҳия ёза олмайди. Шунинг учун ҳам бадиий истеъдод билан матбуот эркинлиги бир-бири билан кесишмайдиган чизиклар сингари ҳар хил текисликларда яшайди ва худди Лейбниц билан Гуттентот каби бутунлай бошқа-бошқа нарсалардир. Агар адабиётнинг бировга қарамлиги бўлса, бу шундаки, адабий маҳсулотни эгасига етказиш чиндан ҳам ташқи кучларга боғлиқ; гоҳ “халқ”қа “аҳмоқ жаноб”-ни тақдим этмоқ, гоҳ “подшо”га рўпара қилмоқ Белинскийга ҳам маъқул келмайди...

Иккинчи томондан, одамзод ҳар хил наслар тарзидаги фош қилишлар, беҳаё термалар тўпламлари, турли шахвоний романлар ва шунга ўхшаш бошқа бемаъниликларга қўли етадиган бўлиб қолгач, на назокатлироқ, на донороқ бўлади. Мана, биз сирли “Доктор Живаго”ни ҳам ўқиб чиқдик, ёмон оқибатларга олиб келиши мумкин бўлган “Гулаг архипелаги”ни ҳам “хатм” қилдик, лекин бундан бахтимизга бахт қўшилиб қолгани йўқ. Авваллари Бахт қанчалик танқис бўлган бўлса, ҳозир ҳам ўша-ўша.

Кези келганда айтмоқ лозимки, биз авваллари олди-ортимизга қарамай ютоқиб китоб ўқиган бўлсак, бунинг боиси шуки, телевизорда кўрадиган ҳеч вақо йўқ эди, фақат тантанали мажлислару балет кўрсатиларди, холос. Бироқ биз яна шунинг учун ҳам толмас китобхонлар бўлган эдикки, узлуксиз равишда жонажон адабиётимиздан аллақандай улғу сирларни очиб беришини кутардик. Амалда маълум бўлдики, бизда нафақат ҳеч ким янги “Монадалогия”ни ёзиб қойил қилиб қўйган, балки айтадиган сирнинг ўзи ҳам йўқ экан. Одамхўр большевиклар эса ҳатто ҳеч нарсани халқдан яширишгани ҳам йўқ, “қўлингдан келганини қил” деган маънода иш тутиб, тап тортмай ҳамма ошини кўчада ичаверган. Ҳар ҳолда, нима деганингизда ҳам, бу бизнинг рус адабиёти деганимиз кўп гаройиб сирли кудратга эга-да — ҳатто Ернинг Куёш атрофидаги ҳаракатига ўзининг бемаъни, аҳмоқона тузатишларини кирита олган большевиклар ҳам бадиий адабиётни бекор қилишга чоғлари келмади, лекин негадир ҳозирги эркесварлар давронида бу адабиёт ўз-ўзидан симирлиб йўқ бўлиб кетди.

Шундай қилиб, озми-кўпми бу ишни назорат қилиб турмаса бўлмайдиган кўринади. Энг муҳими — улғу маданиятнинг ҳаётмамоти “халқ”нинг, яъни мешчан ва овсарларнинг дидига боғлиқ бўлиб қолишига йўл қўйиш мумкин эмас. Бундан ташқари, яна бир масалага эътибор бермоқ даркор — рус кишиси матбуот сўзига ҳаддан ташқари ишонувчанлик билан муносабатда бўлади. Масалан, матбуотда “Бутун дунё йўқсиллари, бирлашингиз!” деган хитобни ўқийдию ўта жиддий бир киёфада бирлашишга киришади, лекин зинҳор-базинҳор нима учун бирлашмоқ керак, қай тарзда ва нима мақсадда бирлашади, деганга ўхшаш нозик жи-

ҳатларни суриштириб ҳам ўтирмайди. Ана, олиб қаранг, Оврупода анчадан бери ҳеч қандай цензура йўқ, негаки у ерда одамлар кўпдан бери китоб ўқишни йиғиштириб қўйган, негаки у ерда кироатхонлик суткалик истеъмол рўйхатига кирмайди. Бизда эса аллақайси Вера Павлованинг тўртта тушини ёзиб олиб эълон қилсанг бас, давлат чок-чокидан сўкилиб кетади.

Исжил яратган Матфей Исо алайҳиссаломнинг “Сизлар айтилган гапни эшитдинглар: кўзга кўз, тишга тиш дейилди. Мен эса сизларга бошқа гапни айтаман: ёвузликка қаршилик қилманглар. Кимда-ким сенинг ўнғ юзингга бир шапалоқ урса, сен унга бошқа юзингни тут”, деган сўзларини ёзиб олгандан бери икки минг йил ўтди. Лекин одамлар ҳали ҳам ёвузликка қаршилик кўрсатиб келишади...

Афсусу надоматлар бўлсин! Гап, албатта, ривоятларда айтилганидек, ёвузлик ёвузликни кўриб чумак уришида эмас ва гап ёвузлик бирор қаршиликка рўпара келганда шашти пасайиб, бўшашиб қолишида ҳам эмас, чинакамига олганда, баъзан ёвузлик тўғридан-тўғри ижобий самаралар ҳам беради ва бундай пайтларда ёвузликка қаршилик кўрсатиш ўзингга зиён келтиради. Исо алайҳиссаломнинг буюк назаркардалиги шундаки, у ҳамма ёвузликни ҳам ёвузлик деб билмаган ва ақлимизнинг қосирлиги учун биз сабаблар ва оқибатларнинг ўта мураккаб тарзда чалқиб кетганини идрок эта олмаганимиз важдан бошимизга тушган ҳар қандай кулфатга чидамоқдан ўзга иложимиз йўқ.

Бу халос этувчи ҳолат шунинг учун ҳам гоёта самарали кўринадики, биринчи бўлиб ёвузликка қаршилик кўрсатмаган кудрат Худонинг ўзи бўлган. Одам Ота билан Момо Ҳавво мангу фароғатдан воз кечиб, эркинликни танлаб олишганда, Парвардигор уларни тўрт томонинг қибла деб, бутунлай жавобларини бериб юборади. Афтидан, у бунга кўпда ачинган ҳам эмас, чунки у олдиндан кўриб билганки, агар Одам Ота билан Момо Ҳавво биринчи бўлиб гуноҳкорлик йўлига кирмаганида Афинадаги Ларфенон ҳам қурилмаган бўларди, Моцартнинг қирқинчи симфонияси ҳам яратилмасди, француз қомуслари ҳам ва ниҳоят энг оддий алифбо китоби ҳам бунёд бўлмасди.

Ёки бошқа бир мисолни олайлик: Яратган Эгам жимжилогининг бир ҳаракати билан қонли Қрим урушига йўл қўймаслиги мумкин эди-ку! Агар у бу уруш оқибатида крепостной ҳуқуқ емирилишини, темир йўл қурилиши ҳамманинг фикри-зикрини эгаллаб олишини, либерал ислохотлар майдонга келишини, “Севастополь ҳикоялари” яратилишини ва банкка қўйилган сармояларнинг қиммати пасайиб кетишини аниқ билганида, албатта, Қрим урушига йўл қўймас эди.

Биз эса, ҳатто, жигилдонимиз қайнашини ҳам олдиндан айтиб беролмаймиз, ҳар нимамиз бўлса бордир-у, лекин назаркардалиқ бизга буткул ёт нарса. Ундай бўлса, лоақал бир нарсани эътиборга олайлик — Даниель Дефо ўзининг буюк асари “Робинзон Крузо”ни қон қўйилиш натижасида мияси вақтинча айниб қолганида яратган. Шундоқ экан, мия айнишининг оқибатлари нечоғлиқ ҳуш бўлмоғи мумкинлигини назарда тутиб, ўнг лунжигга тарсаки туширган одамга чап лунжини тутиб берган зот жуда доно иш қилган бўлмайдими?

Шундай қилиб, бу дунёда яхшилик ва ёмонлик шу даражада бир-бири билан чапишиб кетганки, энг яхши ниятлар билан бошланган иш миллий фожиага айланиб кетиши ҳеч гап эмас ва, аксинча, миллий фожиа ишлаб чиқариш меҳнатини ўстириши мумкин. Ҳар ҳолда, учинчи рус инқилобининг тажрибаси шундан гувоҳлик берадики, ғоя билан унинг оқибати бир-биридан осмон билан ерча фарқ қилиши мумкин. Ғояга қарасангиз, холисанилло айтганда, жуда ҳам ажойиб: шундай бир ижтимоий тузумни барпо этмоқ керакки, бу тузумда руҳан қашшоқ, кўзёши тўқадиган мўмин ва ювош, ҳақиқатни қўмсовчи, яъни моҳият-эътибори билан ноқобил ва ожиз одам, озмоз бўлса-да, ҳаёт кечирсин. Аммо идеал ғоя моддий масала билан реакцияга киришганда турли-туман ёт шарт-шароитлар ўзини кўрсата бошлайди ва ишнинг боришидан аён бўладики, бу ишнинг ҳаммаси номақбул белгилар касб этмоқда. Масалан, маълум бўладики, хўжалиқ механизми ноқобил ва заиф одамга мўлжалланган бўлса, охир-пировардида муваффақиятсизликка учраши муқаррар экан. Масалан, маълум бўладики, фаровонликка жон койитиб эришмоқ мумкин экан, бу фаровонлик фақат тар-

бия кўрган захматкаш одамга, серғайрат фуқарога берилар экан, уни юқоридан тушириб бўлмас экан. Шундоқ бўлса керак, Александр Иванович Эртель ҳам бундай деб ёзди: “Социализмми? Сен нима деб ўйлайсан — социализм деганлари қишлоқ йўлларининг икки четига олчалар ўтказилган ва бу олчаларни нест-нобуд қилмай парваришлай оладиган халқлардагина бўлмасмикан?” Ўз навбатида Василий Алексеевич Слепцов жуда нозик бир маслаҳат беради: “Эҳром қуришдан аввал шунинг ташвишини қилиб қўйки, ганиминг эҳромининг отхонага айлантормасин!” Ахир, қачон айтилган эди бу гаплар? Жавоб тайин: отам замонларида.

Шундай қилиб, ғоялар — ўз йўлига, уларнинг оқибати — ўз йўлига. Ҳатто бундай: социализм чиндан ҳам инсониятнинг порлоқ келажаги, лекин бу келаётган сешанба куни юзага чиқмайди ва бизда рўй бермайди. Агар Ернинг умумий тортиш қонунига ҳилоф равишда, нима қилиб бўлса-да, махсулот тақсимотининг ижтимоий усули мажбуран жорий қилинадиган бўлса, билки, ялпи отишмалар ва турмазо зиндонларни четлаб ўтиб бўлмай қолади. Ёвузликка қарши кураш натижасида Россия ана шу кулфатларга дучор бўлди-да! Ахир, Исо алайҳиссалом бизга бекорга таълим бериб, ёвузликка қаршилик кўрсатмасликка ундаган эдимиз? Ахир, учига чиққан аҳмоққа ҳам аёнки — товуқни бўяган тухум туғишга мажбур қилиб бўлмайди, бунинг учун унинг ичак-чавоғини ағдар-тўнтар қилмоқ керак.

Шуниси қизиқки, ижтимоий ёвузликка қарши курашган билан одамларимизнинг ичида телбалари йўқ эди. Улар ҳатто тенгасанга ёки овсарлар ҳам эмас эди. Аксинча, улар фидокорлик борасида салкам авлиё одамлар эди. Лекин, шунга қарамай, холисанилло баҳо берганда, улар ёвуз ва овсар одамлар бўлиб чиқади. Нечук ёвуз бўлмасин, нечук овсар бўлмасин — аср бошидаги инсонпарварлик кайфиятидаги эрксевар зиёлилар ўнгида ҳам, тушида ҳам мутлақ адолат ҳукмронлик қиладиган жамият барпо этишни ўйлашган-да, оқибатида IV Римга эга бўлишган. Инсонпарварлик кайфиятидаги эрксевар зиёлилар кейинчалик яна бир ўзларини кўрсатишди — олтамишчи-етмишчи йилларнинг курашчилари ўнгида ҳам, тушларида ҳам сўз эркинлигига эришмоқ чораларини кўрдилар ва ўз мақ-

садларига эришдилар ҳам, бироқ бунинг натижасида сўз эркинлиги эмас, балки ваҳшиёна ўйинлар ва талончилик салтанати барпо бўлди. Ҳозирги кунларда инсонпарварлик кайфиятидаги эрксевар зиёлилар большевистик йўналишни тутган ҳолда яна бош кўтармоқда — улар яна ўша ноқобил ва ожизларни ҳимоя қилиб жон куйдирмоқда. Афтидан, бу машмаша бизда ҳеч қачон таом бўладиганга ўхшамайди.

Манови гапга бир қаранг: Фарбда ҳам одамлар икки оёғида юради, лекин кўпдан бери у ерда ижтимоий ёвузликка қарши ашаддий кураш олиб борилаётгани кузатилмайди. Лекин, шунга қарамай, одамлар бемалол яшаб юрибди, ҳамманинг куни ўтиб турибди. Қизиг-а? Ҳатто уларнинг шаҳарлари популляцияда, қишлоқлари эса шаҳарга ўхшайди.

Россиянинг энг катта кулфати шундаки, бизда шеър ёзишни билмайдиган шоирларнинг уруғи кўпайиб кетган. Яъни, фақат шу маънода шоирларки, улар худди ёш Гоголь каби ўзларининг бошқача эканини ғирашира ҳис қилади, зиммаларида алланечук залворли юк борлигини тусмолайди, шуҳрат қозонишни жон-жаҳдлари билан истайди, лекин шеър ёзишни билмайди — улар бу қобилиятдан маҳрум. Айни ана шунақа шоирлардан ҳар хил диний фидокорлар, турли-туман эътирозчилар, инқилобчилар, маърифатчилар, сайёҳлар етишади. Ноқобиллар ва ожизлар ҳисобидан давлат орттиришга устаси фаранг корчалонлар ҳам айни шулар ичидан чиқади.

Бу тоифа шоирлар тўғрисида алоҳида мақола ёзса бўлади. Ўз-ўзича олганда, улар бориб турган даражада ёвузликнинг тажасуми, негаки улар энг оғир етти айбнинг бири — мутакаббирлик билан иш юритади, уларнинг фаолияти негизда таъмагирлик ётади, у миллий бойлигимиз теварагида виждонсизларча ҳар хил найранглар қилади ва меҳнаткаш одамнинг ҳалол меҳнат қилиб топган пулини ўғрилайди. Бундай шўхликлар учун нимталаса ҳам камдай кўринади, лекин бундай қилинмайди, чунки ёвузликнинг ана шундай бетизгин ўйини оқибатида руҳан соғлом халқлар кўпдан бери ўзларида маҳсулот мўл-кўллигига эришган, ҳукуматларини порадан холи қилиб олишган, ишсизлик бўйича шунақа ёрдам пули берадиган бўлишганки, бу пулга бизда Крон-

штатни сотиб олса бўлади. Уларнинг турмушида бундан бошқа неъматлар ҳам кўп. Уларнинг бари бирлашиб, бизнинг шалағи чиқиб кетган онгимиздаги “социализм” деган ардоқли сўзни ташкил қилади. Уларнинг бу қилмишларида биронта ҳам зўрма-зўракилик ёхуд ҳеч қандай ғайритабиийлик йўқ. Ҳаммаси бошланғич алгебра, аниқ ҳисоб-китобга асосланган. Бу алгебрадан биз биладиганимиз иккита манфий нарсанинг қўшиливи мусбат нарса беради деган қоида, холос. Қачонки, таъмагирлик қиёфасидаги ёвузлик “чекишга танаффус” қиёфасидаги ёвузлик билан реакцияга киришса, биз маҳсулотларнинг мўл-кўллигига эришамиз ва бизда ҳам ишсизлик бўйича шунақа кўлланма бўладики, унга, истасанг, Кронштатни сотиб олсанг бўлади. Аксинча, инсонпарварлик кайфияти ва эрксевар зиёлилар қиёфасидаги эзгулик “чекишга танаффус” қиёфасидаги ёвузлик билан реакцияга киришса, унда деразга тутилидиган пардалар учун ақл бовар қилмайдиган навбатлар юзага келади. Аммо ана шу зарарли алгебрага ҳам чидаш керак бўлади, чунки чала банд бўлиш одамда хаёлпарастликни ривожлантиради, шунингдек, чала банд бўлишдан рус кишининг мўъжизавий бир ҳислати — қилбининг кўтаринки оҳанглари тугилади.

Йигирманчи йилларнинг бошида Андрей Белий хорижга бориб бир чигилини ёзиб келмоқ учун большевиклардан ижозат олади. Бир неча муддат у Олмонияда яшайди, чигили ёзилади, кейин юртига бундай деб хат йўллайди: “Оврупо маданияти деган нарсани рус кишилари тўқиб чиқарган. Фарбда цивилизация бор, лекин биз тушунган маънодаги Фарб маданияти йўқ; бундай маданият энди тугилиб келаётган шаклда фақат Россияда бор”.

Ҳалати сўзлар! Яъни биринчи навбатда бир нарсага эътибор берайлик: ҳар ҳолда, ғалати-да — Фарбий Оврупонинг улуғ маданияти бор эди, энди, қарасак, тўсатдан ғойиб бўлиб қолибди. Қаерга ғойиб бўла қолди? Наҳотки, Гартман Фон Ауздан тортиб Камюгача бўлган ижодкорлар авлоди томонидан барпо этилган жуда катта маънавий мерос бугунги овруполикнинг туриш-турмушида ҳеч қанча акс этмаса? Модомики, Шартр ибодатхонаси ва Аврелийга

қўйилган ҳайкал ҳамон ўз жойида турган экан, унда, афтидан, Андрей Белийнинг фикрича ҳам, холисанилло қараганда ҳам, аҳвол мана бундай бўлса керак: мерос ўз йўлига меросу маданият нафақат тўқиб чиқариладиган ёхуд бирон материалда мужассам этиладиган нарса; маданият яна инсон даҳосининг еб бўлмайдиган маҳсулотларига бўлган эҳтиёж меъри хамдир.

Бундан яна бир эътиборталаб масала келиб чиқади: агар умумбашарий қимматга эга бўлган бирон сатр шеърини дунёга бермаган готтентотлар — Африкадаги қабила эртаю кеч фақат Гоголь билан Шекспирни “хатм” қилишдан бошқа ҳеч нарса қилмаганида ҳам уларни курраи заминдаги энг маданиятли қавм деб атамоқ керак бўларди. Бошқа томондан, французлар дунёга буюқ Паскални беришган, лекин шунга қарамай, метрода Пассекдан Этуал майдонида кетаётган, “Овлоқда яшовчига мактублар”ни ўқиб бораётган французни тасаввур қилиш қийин.

Россияда эса бунақа ҳоллар ҳар қадамда учрайди. Ҳатто, бизда метрони алоқа воситаси эмас, балки ер ости қироатхонаси деса ҳам бўлади. Қолаверса, биз дунёга энг нафис инжа адабиётни берганмиз, ҳар ҳолда, сўнги пайтларга қадар бизда ламапарастлар ибодат ногорасига сигингандай, одамлар китобга сигинишарди. Тасаввур тўлиқ бўлиши учун бу қаторга руслар ўртасида ичкиликбозлик ва ўз-ўзини таҳлил қилиш билан баравар тарқалган заминсиз романтизмни, маъхум манфаатлар ва чин юракдан мулоқотга иштиёқни ҳам тиркаб қўймоқ керак. Бундан учинчи эътиборталаб жиҳат келиб чиқади: агар Овруро маданиятини маънавий билимларнинг устунлиги сифатида қабул қилсак, агар биз адабиёт томонидан қаттиқ тарбия кўрганмизми, натижада одам беҳосдан бирор ёмон иш қилиб қўйса, ўз-ўзига, албатта, Павел Корчагин зинҳор-базинҳор бундай қилмаган бўлур эди, дейишимизни инобатга олсак, унда Овруро маданиятининг маркази алланечук кишибилмас тарзда Россияга кўчиб ўтганини тан олиш лозим бўлади.

Тўғри, тараққиёт масаласи бизда анча чатоқ, шу даражада чатоқки, бизда фақат фалажларгина пора олмайди ва либерал кайфиятлар бизда бемаза қовуннинг уруғидек жуда кенг тарқалган. Бизда аҳён-аҳёнда ўзининг оёғи тагига қараб акса уриб ту-

ришлар ҳам бўлади. Ана шу оддий сабаб тўфайли қадим-қадимлардан бери Фарбий Овруро бизнинг тасаввурларимизда алланечук афсонавий Атлантида бўлиб гавдаланган, уни аъмоллар жамулжам бўлган маскан, олий билимлар, нозик феълү атвор ва хушмуомалалик салтанати деб ҳисоблаб келганмиз. Бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас эди-да, ахир, у ерда деҳқонлар ҳар якшанба газета ўқишади, Сервантес билан Мольернинг фарқига боришади, бизда эса шахмат ўйнаш ман қилинган ва майда жодугарлик учун калланг кетади... Нечук бошқача бўлсин, ахир, у ердан бизга муттасил равишда янги гоёлар, янги фасонлар, янги эрмаклар ва бошқа ҳар хил ёқимтой майдачуйдалар келиб туради... Шунинг учун ҳам биз ўзимизнинг славянча анойилигимизга бориб ўйлаймизки, Фарбий Овруроода оёғининг тагига қараб акса уриш одати бўлмаса, унда у ерда бош кўтармай Спинозани ўқиша керак ва эртадан кечгача қора Дегнинг аҳамияти тўғрисида баҳслашишдан бўшамаслик мумкин.

Фарбий Овруро маданиятини айни руслар тўқиб чиқарган, деган гапда жон бор, негаки Фарбий Овруро кўпдан бери яхши парвариш кўрган бинойидек ораста бир қитъага айланган. У ерда серғайрат мехнаткашлар ва режали истеъмолчилар яшайди. Уларни чинакамига ҳаяжонга солса, фақат солиқ масаласидан баҳс қиладиган ҳикоялару таомномалар ҳаяжонга сололади. Афтидан, замонлар ўтиши билан ижодкор авлодлари томонидан барпо этилган жуда катта маънавий мерос алланечук тарзда тамаддунга айланиб қолган. Нима учун шундай бўлганини аниқлаш анча мушкул, эҳтимол, шунинг учундирки, маданият ҳаммага ҳам паноҳ бераверадиган маскан эмас, шунинг учун мажбурий тарбиянинг мақсади эмас, воситаси, халос. Восита бўлганда ҳам шундай тоифадаги одамни тарбиялаш воситасики, у на ирода, на яхшилик ва на ёмонликни биладиган табиатга бемалол сингишиб кетиши мумкин. Айни ана шу тоифадаги инсон жаҳон айвони учун хатарли бўлмаганидан, ажаб эмаски, тарихий жараённинг вазифаси Одам Ота билан Момо Ҳаввони ҳали илк марта гуноҳга қўл уриб улгурмаган даврдаги ҳолатларига қайтариш бўлса, негаки у пайтларда улар ҳали Шайтондан азият чекиб улгурмаган эди. Агар

шундай бўлса, унда ташқаридан мажбуран юктирилган бир маданият аламазда пролетарийни қонунга риоя қиладиган харидор инсонга айлантириб қўйишга қодирдир. Бундай харидор инсоннинг Гартманфон Ауэ ва Камю билан мутлако иши бўлмайди. Бундай ҳолда маданият қалбларда жарроҳлик амалларини ўтказмоқ учун сирли қурол бўлиб қолади, тамаддун эса ирсий хотирадан ирода яхшилик ва ёмонлик тушунчаларини ўчириб ташловчи генетик код олдида таъзимда турувчи кодексга айланиб қолади. Шундай қилиб, Гёте фақат бир масалада — келгусида яшайдиган немис кўча ҳаракат қоидаларига сидқидилдан риоя қиладими-йўқми ва белгиланган соатларда итини сайр қилдириб келади-йўқми деган масалада қайғурган эди.

Бироқ, гапнинг индаллосини айтганда, инсон шунинг учун ҳам инсонки, у табиатдан юксакроқ турмоғи лозим, агар шундай бўлса, маданият унинг моҳиятига айланади. Агар у минг йиллар мобайнида тановул қилишга ярамайдиган ва унга бефойда, бегона нарсалар тизимини кунт билан ишлаб чиққан бўлса, у инсондир ва бу инсон маданий инсондир. Бундай ҳолларда маданият тугаган нуқтада инсоннинг ўзи ҳам тугайди.

Маданият ҳеч қачон тамом бўлмайди, дея умид қилгинг келади киши. Айниқса, биз руслар бундан астойдил умидвор бўлмоғимиз керак, чунки бизнинг бошқа умидвор бўладиган жойимиз йўқ.

Қайси амалларимиз учун биз бу “шараф”га ноил бўлдик? Яъни, нима сабабдан бу сўнги ва ҳал қилувчи жанг айна бизнинг юртимизда содир бўлди? Бунинг сабаби жуда жўн: биз ирқ маданиятига Оврупо халқларидан кейинроқ келиб қўшилдик. Шунинг учун улар бу маданиятнинг самараларини кўраётган бўлсалар, бизда жараён давом этмоқда. Бундан ташқари, биз бутун бир аср мобайнида турган-битгани сунъий бир жамиятда яшадик. Унда ҳамма нарса — иқтисод ҳам, манфаатлар ҳам, парламентаризм ҳам, афкор омма ҳам, ахлоқий тушунчалар ҳам, ҳатто қонуннинг ўзи ҳам сунъий эди. Шунинг учун ҳам биз бошимизни кўтармай кироатхонлик қила бошладик ва ўчоқ бошларида гап сотишлар, даҳанаки жанглр билан шуғулландик, ҳолбуки, биз шунақа ишлар билан андармон бўлиб ётганимизда Оврупода маданият аста-секин та-

маддунга айланиш жараёнини бошдан кечирди ва охир-пировардида харидор инсон биринчи қаторга чиқди. Лекин, сирасини айтганда, бу ўринда яна ҳаммаси ҳам тушунарли эмас. Яъни, иккидан бири: эҳтимол, объектив қонуният шунақадирки, инсон муқаррар тарзда жўнлашиб, харидор ҳолига тушмоғи керакдир ёки “боши берк кўчадан қутулмоқ воситаси сифатида яшасин сунъий жамият!” дея ҳайқирмоғи лозимдир. Чиндан ҳам, янги Россиянинг сўхтаси совуқ башараси шу даражада кўримсизки, ҳар ҳолда, маданият учун қайси бири ҳаётбахшроқ — очиқ бозорли демократик эркинликларми ёхуд табиий-тарихий йўлни четлаб ўтган маъқулми деган масала устида ўйланар экансан, бошингни қашлайвериб ҳамма ёғини тимдалаб ташлайсан. Афтидан, униси ҳам, буниси ҳам чатоққа ўхшайди — иқтисодиёт гўзаллик тушунчасига бўйсунгани ҳам ёмон, гўзаллик ҳақидаги тушунча иқтисодиётдан келиб чиқса ҳам бўлмайди.

Маданият яна қўшимча юк, бўйинтурук бўлса, бу ҳам бошқа гап, чунки маданиятга мажбуран даҳлдор қилинган озчилик одамлар дардига ҳаддан ташқари бевосита, айтиш мумкинки, адабий тарзда муносабатда бўлади. Лютернинг “Моддалар”идан Оврупода ислоҳот даври бошланиб кетган эди. Француз қомусчилари яқобинчилар даҳшатини майдонга келтирди. Григорович билан Тургенев бизда террорнинг қўлини ечиб берди. Тўғри, кейинчалик Фарбий Оврупо “қуйилиб”, ўзини босиб олди — Маркс асарлари ҳаммаси бўлиб роппа-роса бир юзу ўн тўрт кишининг миясини гангитибди, холос. Бироқ маданият тамаддунга айланишни сира истамаган Россияда “Капитал”га ишқибозлик шунақа зилзилаларни майдонга келтирдик, уни ҳаёлга келтиришнинг ўзи машаққат! Бу ўринда, албатта, кўнглинган бир фикр кечади: кел, қўй, ўша инсон даҳосининг ҳазм қилишга ярамайдиган асарларини, ўша асарлар билан ўлчанадиган эҳтиёж меъёрини ҳам жин урсин, чунки маданият дегани доим ҳаяжон, жунбуш экан, тамаддун эса хотиржамлик экан.

Лекин биз қандай қилиб шундай бир тузум ўрнатаски, унда сиз ҳам қуймаса, кабоб ҳам, кўча ҳаракати қоидаларига риоя ҳам қилинса, маданият ҳам омон бўлса? Эҳтимолки, худди ана шу жойда бизнинг

миллий гоямиз яшириниб ётар, рус кишининг зиммасидаги юксак мажбурият балки шу ўринда инкишоф этар?.. У яна бир мўъжизани яратмоққа — маънавият билан фуқароликни бир-бирига қовуштирмоққа, ирқ эстетикасини бизнинг ташқи мавжудлигимиз неъматлари билан бирлаштирмоққа ўзида куч топар. Бу вазифа унчалик ҳам хомхаёл бўлиб туюлмайдими менга — ахир, Россиянинг мўъжизалар мамлакати экани ҳаммага маълум-ку! Ахир, аста айтасизми — биз Овруподаги давлатлар ичида шундайидирмизки, бизда ҳамон ёзувчи — ақлидан адашган телба эмас, балки ёзувчидир, китобхон эса ўзини нима билан банд қилишини билмайдиган бекорчихўжа эмас, балки китобхондир.

Хамма китоб ўқийдиган бўлса, бу меъриёрий ҳодиса эмас. Ҳамма китобхон бўлмоғи мумкин эмас. Ҳамма кўзбойлагич, дорбоз, башоратчи, рассом, сеҳргар, фидойи, ихтирочи, хонанда, коллекционер, тадбиркор, оқ чумолилар бўйича мутахассис бўлмаганидек, ҳамма китобхон бўлолмайди. Ўзига хос тарзда ўқиш иштиёқи ва китобхонлик истеъдоди ҳаммага ҳам насиб этавермайди, шунинг учун у табиатда ўғрилик қилишга мойилликдан кўра кўпроқ, лекин ичиб, яхши газак қилиш иштиёқидан анчагина камроқ учрайди. Боз устига, китобхон дегани анча шум махлуқ бўлади, тамаддунинг неъматларидан кўра, умрини узайтиришдан кўра, ўзи тўғрисида юқори фикрга эга бўлишдан кўра инсониятнинг энг яхши ақл эгалари билан мулоқотда бўлиш бахтини ҳар нарсадан ортиқроқ кўради. Бошқа томондан қараганда, китобхон ўзига хос тарзда шаддод, қўрқмас жонзотдир, чунки инсониятнинг энг яхши ақл эгалари билан мулоқот қилиш шунақа укубатли кашфиётларга олиб келиши мумкинки, бу кашфиётлар тўғрисида Екклезиаст шундай деган эди: “Билимнинг кўплиги қайғуни кўпайтиради”. Шунинг учун ҳам баъзида “Кел, қўй китобингни, ундан кўра оқ чумоли бўйича мутахассис бўлганим афзал” деб ўйга толасан.

Масалан, Иван Алексеевичнинг хотираларини охиригача ўқиб чиқсанг, бутун вужудинг жимирлаб кетади, негаки унинг хотираларида қайси бир ёзувчини олма, ҳаммаси ё телба бўлган, ёки жила бўлмас, қай бир даражада “бир қайнови кам”

бўлган. Масалан, Левитов ошналаридан бирортасиникида тунаб қолса, эртасига ётган жойига “белги” қўйиб чиқар экан. Куприн хотинининг устидан атир қўйиб, ёқиб юборар экан; Кузьмин ўзини қартайган фоҳишага ўхшатиб пардоз-андоз қилар экан; Зинаида Гиппиус асарларига бекорга эркаклар номи билан имзо чекмас экан, Николай Успенский ҳаддан ташқари разил бир одам бўлган экан; Софья Андреевнанинг сўзларига қараганда, Толстой гирт жинни бўлган экан, фақат истеъдоди туфайли унинг жиннилиги унча сезилмас экан... Ахир, бу саналганлар миллатнинг энг яхши вакиллари-ку! Унинг моҳиятини ташкил қилувчи идеал ходимлари-ку! Ундоқ бўлса, кўпинча хашаки манфаатлар иштиёқидан умр кечирадиган, камдан-кам ҳолларда ўзини Буюк Қудратнинг узвий қисми деб англаш даражасига кўтариладиган оддий одамлар қандоқ бўлмоғи керак?

Бизда оддий одамлар бўямаса, юзларинигина бўяшмайди, холос. Бошқа масалаларда улар профессор Ганнушкиннинг йўриғи бўйича ҳам ажралиб туришади. Байрамларда улар анови захриқотилдан роса тўйиб ичиб олишади-да, бегим кунлари эпачага келмоқ учун роса тиришиб-кучанишади, кейин бир амаллаб ўзларига келиб олишади ва яна кучайиб тиришишга киришади, улар майда-чуйда келишмовчиликлар туфайли бир-бирларини ўлгудай ёмон кўришади ва агар уларга биродаркушлик муқаддас бурч эканини ҳижжалаб тушунтириб берсангиз, бир-бирини ўлдиришга ҳам қобил. Бошқача қилиб айтганда, оддий одамга нисбатан идеал хизмат қилувчи одам нечоғлиқ телба бўлса, оддий одам ҳам табиатга муносабати жиҳатидан шу даражада телба бўлиб чиқади.

Бинобарин, аҳвол бундай: инсон ўзига хос бир тарзда ғайритабиий мавжудотдир ва шунинг учун ғайритабиий мавжудотки, на жонли табиатда, на жонсиз табиатда учрайдиган бир қанча ғаройиб сифатларга эга. Масалан, инсон гўзалликка алланечук тушуниб бўлмайдиган эҳтиёж сезади ва биронта ҳам сопол хурмачани қолдирмай, ҳар бирига нафис шакл бериб, имкони борича жимжимдор қилиб безайди. Нечук у шундай қиларкин? Бунинг сабаби шунда бўлса керакки, инсонга тикка юриш ва ижобий меҳнат қилиш қобилияти берилгани каби,

гўзалликка эҳтиёж ҳам унинг табиатига азалдан сингдирилган. Ёки бошқа бир мисолни олайлик. Одамзод ўзининг яланғочлигидан уялади. Дунёдаги бирон мавжудот — капалаклардан тортиб итгача ҳеч қайсиси яланғочлигидан уялмайди, инсон эса уялади. Бунинг устига устак, у табиий ҳожатларини ҳам бошқаларнинг кўз ўнгида қаноатлантормайди. Ҳолбуки, дунёнинг бошқа жонзотларида — капалаклардан тортиб итларгача табиий ҳожатларини қондириш оддий ва табиий нарса. Нима учун шундоқ бўлсайкин? Афтидан, бунинг асосий сабаби шу бўлса керакки, одам ўзида аллақандай сирли бир гўзаллик тажассумини кўради ва ўзининг биологик хоссалари бу гўзалликка сира ҳам тўғри келмаслигини ҳис қилади. У бу ўриндаги зиддиятнинг сабаби нима эканини англаб етмаслиги ҳам мумкин, лекин бундан қатъий назар, уни биқинидаги санчикдай ҳис қилаверади. Шундоқ бўлганидан кейин, бир ит бўлса, у гўзалликка муштоқлигини намоён этса, табиий эҳтиёжларини жамоа ҳожатхоналарида қондирса, яланғочлигидан уялса, бундай ит тўғрисида нима деган бўлардик? Биз айтган бўлардикки, бу ғирт жинни ит фақат итдан тарқамаган бўлса керак.

Моддиюнчи бунга эътироз билдириб шундай дерди: ҳа энди, инсоннинг жамики ғайритабиий хислатлари ижтимоий ривожланишнинг оқибатидан ўзга нарса эмас, одамзод икки миллион йилдан бери ўзининг қабиладошлари орасида тентираб юрибди ва бунинг оқибатида одамларга кўрсатиб симёғочнинг тагини ҳўлаб қўйишдан истихола қилади. Биз ўз навбатида моддиюнчига эътироз билдирамиз: хўш, қани, айнан қандай ижтимоий ҳолатлар инсонни шундай бир аҳволга келтирадими, у бир ёққа жўнаб кетишидан аввал эшикни ортидан

зичлаб ёпади, нима учун ўзига ўхшаган бошқа бир одамга мақбара қураётган экан, унинг мақсадга мувофиқ бўлишидан кўра кўпроқ чиройли бўлишини ўйлайди. Нега энди у аёлларнинг олдида баъзи сўзларни ишлатишдан хижолат чекади? Ниҳоят, нима учун у баъзи фавқулодда ҳолатларда бадий истеъдодга суяниб иш юритади? Ҳолбуки, бу истеъдодни на ичиб бўлади, на еб бўлади. Афтидан, инсон шунинг учун ҳам ўзидаги сут эмизувчини ошкор қилишга истихола қилса керакки, шунинг учун ҳам ўзини лоақал телба сут эмизувчи деб ҳис қилса керакки, моҳиятидаги дуваракликни англаб турса керак, ўзини она табиат фарзанди деб билса керак-у, лекин туғилишида Олий Қудрат ҳам бир четда қолмаганини сезиб турса керак.

Табиат ҳодисалари билан қиёслаганда, одамзод шу даражада мажруҳки, Яратганнинг инсонга боқий умр ато қилгани аён бўлади, ишонч ўз-ўзидан билимга айланиб қолади, билим эса ўзи тўғрисидаги уйғун тушунчага айланади. Ҳар ҳолда, даҳрий бўлиш жуда ғалати гап — йўл белгиларига ишонмай туриб машина ҳайдагандай гап. Эҳтимолки, маданиятнинг ажралмас бир қисмини “эҳтимол” деган сўз англатган нарса деб тушунсак, даҳрийликни ҳатто маданиятсизлик деб атаса ҳам бўлади.

Бинобарин, бизда ҳамманинг ҳам қиротхон эмаслиги ҳатто анча-мунча яхши иш — бу билан кўп машмашалардан қутқариб ҳам қолади. Масалан, “Мен бор-йўғи фикрловчи жониворман, менга нима-я!” деган ишонч билан мутлақо бепарво юраверади ёки ўқий-ўқий бир жойга етганда ўйланиб қолади: чиндан-да, қандай қилиб ўз нияларинг ва қилмишларинг учун жавоб бермасликнинг йўли бор экан?

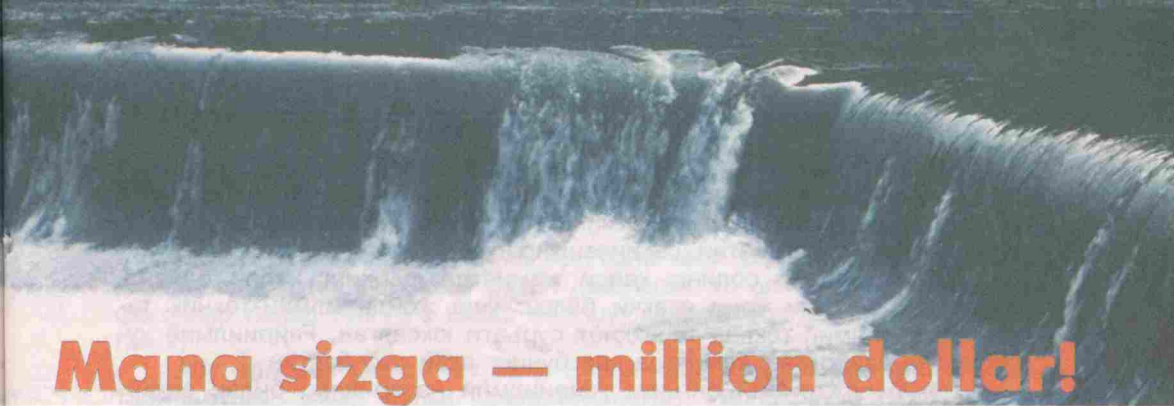
Озод ОБИД таржимаси

“Октябрь” журналининг 2000 йил 7-сонидан олиб таржима қилинди ва жузъий қисқартиришлар билан чоп этилмоқда.

М о ' j i z а т и ?

XX асрда фан-техниканинг оламшумул ютуқлари туфайли инсоният ҳаёти тубдан ўзгариб кетди. Ҳозир одамзоднинг яшаш тарзини юз йил аввалгига қиёслаб ҳам бўлмайди. Мураккаб ва ақл бовар қилмас асбоб-ускуналар билан жиҳозланган илмий лабораторияларни-ку қўятурайлик, бугун оддий рўзғор буюми ҳисобланган параболик антенна, “уяли” телефон, компьютер, телевизор, телефон каби ихтироларнинг ҳар бири ажабтовур мўъжизалардир. Бироқ фан ва техника ютуқлари мажозий маънодагина мўъжиза, аслида эса улар аниқ илмий хулосаларга асосланади ҳамда ҳар ким ушбу ғаройиботларни ўрганиши, ишлаш сирининг тагига етиши мумкин. Шу нуқтаи назардан қараганда, уларни мўъжиза дейиш унчалик ҳам тўғри эмас. Фикримизни исботлаш учун мисолга мурожаат этамиз.

Бугун тайёра оддий транспорт воситасига айланиб қолган — тонналаб юк ортган “пўлат қуш”да парвоз қилаётган йўловчи “Мўъжиза-я!” деб ҳайратланишни ҳаёлига ҳам келтирмайди. Аслини суриштирсангиз, ростдан-да бунинг ажабланадиган жойи йўқ. Чунки тайёра механика, жисмлар қаршилиги каби фанлар ҳисоб-китоблари асосида лойиҳалаштирилади, ясалади ва бошқарилади. Аммо ана шу тайёрага тўшалган гиламга эса ҳеч ким эътибор ҳам бермайди. Тасаввур қилинг, оддий гилам устидаги одамлар билан ўзидан-ўзи уча бошласа!.. Бундай “учар гилам” оми учун ҳам, олим учун ҳам ҳақиқий мўъжиза бўлур эди. Бугун гилам эртақлардаги каби учиши мумкинлигига ишонадиган одам топилмаса керак. Лекин инсон мўъжизалар ўйлаб топишга ишқибоз: номаълум учувчи объектлар, қор одам, Лох-Несс алвастиси, ўзга сайёраликлар... Булар, таъбир жоиз бўлса, кўзга кўринадиган мўъжизалар. Шунингдек, ҳиссий таъсир кўрсатишга мўлжалланган “мўъжиза”лар ҳам бисёр: маълум масофадан туриб бировнинг фикрини ўқиш (телепатия), руҳлар (отахону онахонлар) билан мулоқот (спиритуализм, оккульт), ирода кучи билан буюмларни ҳаракатга келтириш (телекинез)... Бу гапларга эслироқ одам қўл силкиб қўйиши мумкин, бироқ кўричагу ошқозон яраларини тиг теккизмай, “сеҳрли” бармоқлар билан даволовчи “жарроҳ”лик ҳодисаси ҳақиқий мўъжиза эмасми?! Фолбинлик-ку оддий амалга айланиб, янгидан-янги кўринишлари урчиб боряпти: кафтга қараб тақдирни айтиб бериш (хиromanтия), қартанинг қора холига қараб башорат қилиш ва ҳоказо. Об-ҳаво билан шуғулланувчи идора маълумотларига гумонсираб, фолбиннинг башорати рост чиқишига эса шак-шубҳасиз ишонадиган ва буни қасам ичиб тасдиқлашга тайёр одамларни ҳар қадамда учратиш мумкин. Айниқса, мунажжимлик (астрология) бошқа қушларнинг уясини тортиб оладиган каккунинг боласи

Mana sizga — million dollar!

сингари, астрономияни ижтимоий тафаккурдан сиқиб чиқармоқда.

Албатта, бу гапларни эшитиб, “Хўш, нима бўпти?” дея айримларнинг энсаси қотса ҳам ажаб эмас. Бундай олиб қараганда, ростдан-да ташвишга ҳожат йўқдек туюлади. Қолаверса, газеталар ҳам нимадир ёзиши керак-ку! Одамларда мўъжизага эҳтиёж бор экан, у қай бир шаклда қондирилади. Бу — бозор иқтисодиётининг энг оддий қонуни. Масалан, тамакининг зарар эканини ҳамма билади, аммо кашандалар сони кўпайса кўпайдики, камайгани йўқ.

Таассуфки, бу каби “мантиқ”ни кундалик турмушда кўп учратиш мумкин. Вояга етмаган ўғлига атайлаб тамаки чекишни ўргатган отани учратиш қийиндир, лекин чекувчилик одати билан фарзандида чекишга ҳавас уйғотишини у айб санамайди. Ҳолбуки, мактаб ёшида чекишга ўрганиш боланинг ақлий қобилияти ривожланишига салбий таъсир кўрсатиши фанда аллақачон исботланган. Фақат бу таъсир занг темирни емирганидай аста-секин кечгани учун пайқалмайди, холос.

Гап инсоннинг ақлли мавжудотлигига келиб тақалар экан, шуни таъкидлаш жоизки, ҳар хил ғайриилмий мўъжизаларга берилиш таълим-тарбия тизимининг самарасизлигини кўрсатувчи мезон бўла олади. Масалан, бугун ёши нечада бўлишидан қатъи назар, ҳар бир одам мактабда бир йил астрономия фанини ўқиган. Аммо шунга қарамай, қанчадан-қанча киши “самовий башоратлар” — гороскопга ружу қўяётган экан, демак, астрономия дарсларининг самараси бўлмаётган экан-да? Ахир, Ер — оламнинг меҳвари, унинг атрофида еттита сайёра айланади, уларнинг иккитаси — Ой билан Қуёш, одам туғилган пайтда сайёраларнинг буржлардаги (зодиак ҳосил қилувчи 12та юлдуз туркумидаги) ҳолати эса унинг тақдирини белгилайди, деган ғайриилмий тасаввур астрономия дарсида ўқитилмаса, у ҳолда қаёқдан пайдо бўлади? Чунки Ой бор-йўғи Ернинг йўлдоши, Қуёш — улкан юлдуз, сайёралар сони еттита эмас, тўққизта; бундан ташқари, мазкур тизимда яна сон-саноксиз жисмлар мавжуд. Юлдуз туркуми, хусусан, бурж деган тушунча ҳам шартли; икки бурж ўртасида табиий чегара йўқ — бир туркумга киритилган икки юлдуз кузатувчига яқин кўрингани билан, аслида, улар орасидаги масофа қарама-қарши бурждаги икки юлдузга нисбатан узокроқ бўлиши мумкин. Ниҳоят, сайёраларнинг ҳаракати ҳам, табиати ҳам қайси буржда айланаётганига боғлиқ эмас.

Хуллас, “самовий башорат” — гороскопга эътиқод қўйиш момақалди роққа “Худо” деб сизгинишдай гап. Астрономия эса энг аниқ фанлардан бири. Масалан, у келгуси минг йил ичида рўй берадиган қуёш тутилишларини дақиқасигача аниқ ҳисоблаб бера олади! Шундай экан,

астрономия фанининг ўқитилиш самараси астрология олдида ожиз бўлиб қоляпти, деган иштибоҳ туғилиши табиий-да, ахир! Агар шубҳа ҳақиқатга айланса, бу илмий-техник тафаккурга халал беради, демак, охир-оқибат, тараққиётни секинлаштиради.

Тарихга назар солинг: қайси жамиятда фаннинг қадри баланд, ижтимоий онгдаги ўрни етакчи бўлса, ўша жойда илмий-техник тафаккур ва илмий-техник тараққиёт суръати юксалган. Ғайриилмий хурофотлар авж олган жамиятда эса бунинг акси рўй берган.

Демак, ижтимоий оннинг ғайриилмий назариялар билан заҳарланишига қарши курашиш ва билимни фаол тарғиб этиш зарур. Чунки ғайриилмий “таълимот”лар, ўз ҳолига қўйиб берилса, чирмовикдай кўпайиб, ҳаммаёкни босиб кетаверади. Дарвоқе, халқимиз тараққиётга интилиш ўрнига хурофотга ботган даврнинг аччиқ ҳосилини ўтган асрларда татиб кўрган, уни енгиб ўтишга уринган маърифатпарварлар анча-мунча тўсиқларга дуч келган.

Афсуски, ҳозирги кунда ҳам ғайриилмий “назария”лар билан курашиш осон эмас. Уларнинг таги пуч бўлгани билан мўъжизага мойиллик сабабли одамлар Ньютон қонунидай аниқ далилларга қулоқ солмайди-ю, Кашпировский, Чумак, Жуна, Глоба, Ури Геллер каби дунёга машхур сеҳр усталарининг маҳаллий сафдошлари томон оғиб кетаверади.

Ғайриилмий шов-шувлар жамият тараққиётига халақит беришидан ташқари бошқа яна бир салбий хусусиятга эга. Ким учундир “жамият тараққиёти” деган тушунча мавҳум бир гап бўлиб туюлар, эҳтимол. Ахир, цирк артистларидан фарқли равишда экстрасенслар бекордан-бекор, одамлар кўнглини овлаш учун фаолият кўрсатмайди, асосий мақсад — уларни лақиллатиб ҳамёнини қоқиш. Кишиларда мўъжизага мойиллик, айниқса, табобат бобида кучли. Чунки ғайриилмий ҳодисаларга ишонувчи киши бетоб бўлса, боз устига, аввалроқ қандайдир “мўъжиза”лар билан тўқнашган ёки уларнинг “кучи” қулогига чалинган бўлса, ўша “мўъжиза” туфайли дардидан фориг бўлгиси келади. Талаб бор жойда эса таклиф ҳам бор! Қарабсизки, ҳеч қандай оғриқ ёки азоб бермасдан “даволовчи табиб”лар ёмғирдан кейинги кўзиқориндай потирлаб кўпаяди. Уларнинг сўзларига ишонсангиз, эҳ-ҳэ, кўлидан нималар келмайди дейсиз! Табиийки, “муолажа” текин эмас, у мўмай даромад келтиради. Зеро, бемор нафақат “ўт-ўлан” ё “куф-суф” учун, балки оддий ширин сўз учун ҳам бор-йўғини аямайди.

Бу ўринда бир қанча савол туғилиши табиий.

Биринчиси, даволагандан кейин ҳақини олади-да, бу — ҳалол даромад, шифокорлар ҳам бекорга қарамайди-ку, деган мулоҳаза. Бу мутлақ ноўрин мулоҳаза. Гап шифокорнинг олий маълумотли мутахассис эканидагина эмас. У ўз мижози учун масъулдир. Агар у даволаш усулини нотўғри қўлласса, мижозининг саломатлигига путур етказса, қонун олдида жавоб беради. Ҳатто жинойий жавобгарликка тортилиши ҳам мумкин. Ҳеч бўлмаганда, ҳамкасблари орасида обрўси тўкилади. “Табиб” эса на ташхиси, на қўллаган усули ва на тайинланган дори-дармони учун масъуллик ҳис этади. Бундай “табиб”га учраган бемор қандайдир сабаб (кўпинча ўзидан-ўзи ёки тасодикий таъсир) туфайли ўзини яхши ҳис эта бошласа, бу дарҳол овозга қилинади, бордию “даво”нинг нафи тегмаса, ҳеч ким пулини қистаб бормай-

ди. Мабодо “мўъжизакор табиб”нинг муолажаси дардни оғирлаштиради, ҳатто ажални тезлаштиради, бу ҳол “Оллоҳнинг иродаси”га йўйиладди, холос.

Иккинчи савол — Ибн Сино, Ар-Розий каби улуғ ҳақимлар ўт-ўланлардан тайёрланган дорилар билан даволаган, то олий маълумотли шифокорлар пайдо бўлгунга қадар ана шу “ҳалқ табобати” услуби қўлланган-ку?

Абу Али ибн Сино, Абу Бакр Розий каби аждодларимиз шунчаки табиб бўлган эмас, балки Гален (Жолинус), Гиппократ (Букрот) каби ўзларидан аввал ўтган олимлар асарларини пухта ўрганган, амалда синаб кўриб, такомиллаштирган, кўпдан-кўп маълумотлар билан бойитиб, тиббиёт фанини ривожлантирган. Улар қўллаган амалиёт натижалари кўплаб рисоаларда баён қилингани боис исталган киши танишиб, синаб, текшириб кўриши мумкин бўлган. Бу илмий меросдан бугунги “табиб”лар қай даражада хабардорлиги бизга номаълум, аммо замонавий тиббиёт ана шу меросни ўрганиб бугунги даражага етиб келган.

Шуни ҳам унутмаслик керакки, тиббиёт бир жойда қотиб қолган фан эмас. Бир мисол. Ҳазрат Навоий инсульт (сакта) аломатлари сезилган ҳолатда, юришдан қайтган Хусайн Бойқорога пешвоз чиқиш учун отланиб, йўлда ҳушидан кетган. Ўша замоннинг табиблари бор-йўғи қон олишдан бошқа амалга ярамаган. Устига-устак, ўша заҳоти муолажа қилиш ўрнига беморни пойтахтга тахтиравонда олиб боришган ва бу билан ҳазратнинг аҳволи баттар оғирлашган. Шу бир касаллик мисолида ҳозирги тиббиёт билан “ҳалқ табобати”нинг фарқли жиҳатларини аниқлаш мумкин.

Учинчи савол — ҳозирги дори-дармонлар ҳам барибир ўт-ўланлардан тайёрланади-ку, кимёвий моддалардан тайёрланган дориларга нисбатан буларнинг инсон танасига зарари камроқ эканини ҳатто олимлар тан олмаяптиларми?

Ҳа, ҳар бир ўсимлик ўзига хос кимёвий тажрибахона, унинг таркибида кўплаб ҳаракатчан моддалар мавжуд. Лекин бу моддалар ичида шифобахши ҳам, зарарлиси ҳам, таъсири бирдан сезилмайдигани ҳам сероб. Қайси ўсимликдаги қайси модда инсон организмга қандай таъсир кўрсатиши, бу — исбот талаб этадиган ва исботланиши осон бўлмаган жараён. У мураккаб асбоб-ускуна ва услублар билан узоқ муддатга чўзиладиган тадқиқотларни тақозо этади. Доришуносликнинг вазифаси ана шу тадқиқотлар асосида фойдали моддаларни зарарлиларидан ажратиб, дори-дармон тайёрлашдан иборат. “Ҳалқ табобати” мутахассисларида бундай имконият деярли мавжуд эмас. Шунингдек, уларга амалиёт натижалари ҳам ҳеч қачон статистик тадқиқот объекти сифатида, яъни неча фоиз ҳолда наф берган бермагани махсус ўрганилмаган.

Бошқа бир савол — инсон танаси, руҳияти ниҳоятда нозик экани, унинг сир-асрорларига ҳозирча замонавий фан ҳали тўлиқ етиб бормагани, аксинча, кўзикиш, кинна (суқ) каби ғайритабиий ҳолатлар, Куёш ҳаракати ва Ер магнит майдонидаги ўзгаришлар, сунъий йўлдош учирилиши, ҳаво босими каби омиллар танага сезиларли таъсир этиши тан олинади-ку? Бундай сабаблар орасида ҳозирча фан аниқлай олмаган, аммо оддий одамларга нисбатан қобилияти кучлироқ бўлган экстра-сенслар таъсир ўтказа биладиганлари бўлиши мумкин эмасми?

Бундай савол ҳозирги фаннинг тараққиёт даражасидан яхши хабардор бўлмаган кишидагина туғилиши мумкин. Қаттиқ жисмлардаги атом зарралари фотосуратга туширила бошлаганига ўн йилдан ошди. Борди-ю, ҳали фан тағига етмаган жараёнлар мавжуд бўлиши мумкин деб фараз қилинган тақдирда ҳам “чалаолимлар” бу ҳолни суиистеъ-мол қилиб, мўмай даромад манбаига айлантириб олишларига асос бермайди. Хусусан, бундай ҳодисалар илмий тадқиқот объекти бўлиши мумкин-у, аммо кўр-кўрона даволаш амалиётини оқламайди.

Хўп, мўъжизавий қобилиятга эга кишиларнинг борлигини тан олмасангиз, йўқлигини исботлай оласизми?

Бу савол кўпчиликнинг бошини қотириб келмоқда. АҚШлик та-ниқли кўзбўйлағич Жеймс Рэнди фан ютуқларига асосланган кўплаб ўйинлар ўйлаб топган, сўнг уларнинг сирини очиб, илм-фанни тарғиб қилишга катта ҳисса қўшган. Жеймс Рэнди телевидениеда шу мавзу-га бағишланган кўрсатув олиб боради. У “мўъжиза”лар ҳақида кўрса-тув тайёрлар экан, ғайритабиий қобилиятга эга бўлган кишилар билан қизиқади. Унга ана шундай кишиларни кўрсатувга таклиф этиш гоёси тинчлик бермайди. Лекин кўп марта қайтарилган даъватга қарамай, мўъжиза соҳиблари негадир Рэнди кўрсатувига ошиқмайди. Бундан таажубланган телешовчи ким ғайритабиий қобилият ёки мўъжи-за намойиш этса, ўн минг доллар миқдорда мукофот беришини эълон қилади. Барибир, талабгор чиқавермайди. Беллашувга қизиққан бир қанча ташкилот ва шахслар ҳам Рэнди мукофотига маблағ қўша бош-лайди. Шу тариқа “Жеймс Рэндининг маърифий жамғармаси” (ЖРЭЖ) ташкил этилади. Ҳозир бу жамғарманинг мукофот миқдори бир мил-лион доллардан ошиб кетган! Мукофотнинг жорий пайтдаги маблағи (у йилдан-йилга ўсиб бормоқда) ва беллашув шартлари ҳақидаги аниқ маълумотни куйида келтирилган жамғарма адресига мурожаат этиб ёки Интернет орқали билиш мумкин: Рэнди бу улкан даромад талабгорларига оғзаки даъват билан чекланмай, мукофот бериш маж-буриятини икки томонлама шартнома тарзида расмийлаштириш учун ҳужжат ҳам эълон қилган. Мана, унинг мазмуни:

Кимда-ким (якка шахс ёки гуруҳ) кузатиш мумкин бўладиган шарт-шароитларда исталган турдаги экстрасенсларга хос (экстрасенсор), ғайри-табиий ёки ғайриоддий (паранормал) қобилият намойиш этса, мен, Жэймс Рэнди унга жамғарма орқали бир миллион АҚШ доллари миқдоридаги маб-лағни тўлашни ўз зиммамга оламан. Мазкур қобилият намойиши куйидаги қоидаларга мувофиқ ўтказилиши лозим:

1. Даъвогар олдиндан ўзининг қандай қобилият ёки қудратини намо-йиш этмоқчилигини, шартларини (вақти, жойи ва бошқа тафсилотларни) ҳамда ўйин натижаси қачон ижобий ёхуд салбий деб баҳоланишини баён этиши ва жаноб Рэнди билан мувофиқлаштириб олиши керак.

2. Фақат ушбу ҳужжатда баён этилган ва олдиндан ўзаро келишиб олинган шаклдаги намойишгина ҳақиқий деб ҳисобланади.

3. Синов пайтида йиғиладиган ҳар қандай турдаги маълумотларнинг барчасидан (сурат, аудио ва видеотасма) жаноб Рэнди ўз хоҳиши билан исталган йўсинда фойдаланишига даъвогар розилик билдиради.

4. Синовлар режаси шундай тарзда ишлаб чиқиладики, натижани баҳо-лаш учун ҳакамлик жараёнига ҳожат бўлмайди. Натижа исталган кузатувчи га ўз-ўзидан равшан бўлмоғи, улар манфаатдор томонлар синов жараёни бошланмасдан олдин бирга ишлаб чиқиб, келишиб оладиган қоидалар бўйича

баҳоланмоғи лозим. Синов жараёнининг бирор унсури барча манфаатдор томонларнинг ўзаро келишилган аниқ розилигисиз ўзгартирилиши мумкин эмас.

5. Агар кўрсатиладиган намойиш масофа ва вақтни тақозо этса, даъвогар ўзининг мурожаатида баён қилинган қобилиятни дастлаб жамғарма томонидан тайинланадиган вакиллар олдида норасмий тарзда намойиш этиб кўрсатиш таклиф этилиши мумкин. Бу дастлабки текширув ҳақиқатан ҳам даъвогар ўзи ваъда қилган қобилиятни намойиш этишга қодирлиги ёки аксинчалигини аниқлашга кўмаклашиши лозим.

6. Даъвогарнинг бориш-келиши, яшаши ва бошқа эҳтиёжларига тўланадиган харажатлар унинг ўзи томонидан қопланади.

7. Даъвогар беллашувга аҳд қилар экан, жаноб Рэндини ёки жамғармани мавжуд тартибдан фойдаланиб судга бериш ҳуқуқидан ўз ихтиёри билан воз кечади. Бу қоида жароҳат олиш, бахтсиз ҳодиса ва бошқа жисмоний ёки ахлоқий, молиявий ёки касбий зарар кўриш ҳолатларига алоқадордир. Унинг мукофот тақдим этилишига мутлақо таъсири йўқ (яъни, даъвогарнинг намойиши қайд этилган қобилият мавжудлигини исботласа, у ҳолда ваъда қилинган мукофотни ундириш учун судга мурожаат этиши мумкин).

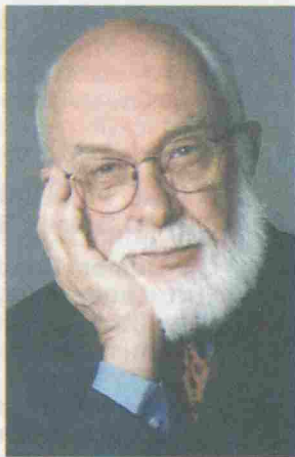
8. Расмий синов жараёнлари бошлангунича жаноб Рэнди мукофотнинг ўзи ваъда қилган улушига (ўн минг доллар) тенг чекни даъвогар томонидан танланган вакилга сақлаб туриш учун топширади. Даъвогар ўз қобилиятини муваффақият билан намойиш этган тақдирда бу чек дарҳол сақлаб турувчи вакил томонидан даъвогарга тақдим этилади, жамғарма эса кўшимча мукофот белгилаган 266 та ташкилот ва шахс кафилларига ўзлари ваъда қилган маблағни даъвогарга тўлаш лозимлиги ҳақида хабар беради. Шунингдек, жамғарма бир ҳафта ичида ваъда қилинган (бир миллион бир юзу ўн икки минг доллар) мукофотни тўлашни ва маблағни кафиллардан ундириб олишни ўз зиммасига олади. Бу даъвогарга келишилган маблағни тўлиқ миқдорда тўлашни осонлаштиради.

9. Кимда-ким ушбу ҳужжатнинг нусхасини сўраб жамғармага мурожаат этса ва ўз адреси ёзилган конверт жўнатса, у бепул юборилади.

10. Ушбу таклиф бирон бир шахс, агентлик ёки ташкилот топшириғи билан эмас, балки жамғарма томонидан мустақил тарзда илгари сурилмоқда, аммо бошқа шахс ва ташкилотларнинг келиб тушган аризаларни кўриб чиқишга жалб қилиниши истисно этилмайди. Бошқа шахс ва ташкилотлар муайян шартларга амал қилган ҳолда мукофот маблағига ўз улушларини қўшишлари мумкин. Синовларни амалга ошириш ва ўтказиш Жеймс Рэнди ёки жамғарма томонидан таъминланади.

11. Ушбу даъват дунёдаги одамларнинг жинси, ирқи, маълумоти ва ҳоказолардан қатъи назар, ҳаммага тегишлидир ҳамда то бирор киши мукофотни олмагунча ёки Жеймс Рэнди вафот этмагунча амалда бўлади. Рэндининг васиятида белгилаб қўйилганки, унинг вафотидан сўнг мукофот учун ажратилган маблағ жамғарма номига ўтказилади ва истифода этишга жамғарма вакил қилинади. Жеймс Рэнди вафотидан кейин мукофот бериш мажбуриятини ўн йилгача амалда сақлаб туриш ваколати жамғармага топширилади. Шу муддатдан сўнг жамғарма маблағдан ўз билганича фойдаланиши мумкин.

12. Ҳар бир даъвогар у даъво қилган қобилиятни намойиш этгани ёхуд

этмагани аниқланадиган аломатлар билан аввалдан рози бўлиши лозим.

13. Ушбу ҳужжатни имзолаб, уни нотариусда тасдиқлатган ва жамғармага йўллаган даъвогар шу йўсин юқорида баён қилинган барча қоидаларга розилигини ифода этган бўлади.

Жеймс Рэнди,

**Жеймс Рэндининг маърифий жамғармаси топширигига биноан
(201 С.Э.Дэви Бульвар, Форт-Лодердейл, Флорида, 33316-1815, АҚШ)**

**c/o James Randi Educational Foundation, 201 S.E. Davie Boulevard,
Fort Lauderdale, FL 33316-1815, USA. [http://www.randi.org/jref/
index.html](http://www.randi.org/jref/index.html)**

Огоҳлантириш

Бир неча даъвогар синовларни бажара олмай ўзини жуда ноқулай аҳволга туширганини ҳисобга олишни сўрайман. Мукофотни олишга даъвогарлик қилишдан аввал, намойиш этишга даъво қилинаётган қобилиятингизни мустақил тарзда, фанда қабул қилинган “икки томонлама текшир” услубидаги (яъни, бировнинг тажрибаси деб қараб) тажриба ўтказишнинг барча қоидаларига амал қилган ҳолда бир неча бор синаб кўришни тавсия этаман. Бу маслаҳат ҳозирдаёқ менинг ҳам, кўплаб даъвогарларнинг ҳам талай вақт ва ҳаракатини тежади, чунки бундай тажрибаларда даъво қилинган қобилият аслида фақат тасаввурдагина мавжуд туюлгани маълум бўлди. Марҳамат қилиб, ўзингизни ўзингиз мустақил синаб текширинг ва бундай эҳтиёткорлик чорасини эътибордан соқит қилманг.

Жеймс Рэнди

Жаноб Рэндининг жасоратига қойил қолмай илож йўқ. Зеро, га-зета саҳифалари ва телевизор экранларида турли тоифа қобилият соҳиблари мунтазам равишда тарғиб этилади. Бундай “қобилиятли” кишилар республикамизда ҳам вақти-вақти билан “бош кўтариб” туради. Кўп жойларда махсус уюшмалар, клублар, ҳатто академиялар ҳам очилиб, содда одамларни лақиллатиш билан машғул. Баъзан уларнинг “қобилияти”га туппа-тузук олимлар ҳам ишониб, тегирмонига сув қуйиши айниқса ачинарли. Масалан, ўтган асрнинг 90-йиллари бошида афғонистонлик шундай бир “қобилият соҳиби” анча-мунча ҳамюртларимизни чув тушириб кетган.

Ҳозир у қаерда? Бошқа мўъжизабозлар-чи? Бир шов-шувдан сўнг қаерга гумдон бўлишади?

Айнан шу ҳолат — ғайриоддий мўъжизакорлар ҳақида бир шов-шув кўтарилиб, бирдан унлари ўчиб кетиши уларнинг таги пуч эканига далилдир. Одатда улар бир-икки нафар ховлиқмароқ журналист ёрдамида “кароматлари”ни матбуот орқали оммалаштиришга ҳам муваффақ бўлишади. Муайян вақт ўтгач эса, “қобилият” панд бера бошлайди ёки миси чиқади. Шундан сўнг мижозларнинг ҳам, матбуотнинг ҳам қизиқиши сусаяди.

АҚШлик кўзбойлагич бундай мўъжизакорлар билан баҳслашишнинг ажойиб усулини топган: **Марҳамат, қобилиятингиз бўлса, ишонувчан ва оми одамларни эмас, мени ишонтиринг, бутун дунё олдида холис исботланг!** Эҳтимол, жаноб Рэнди ғайриоддий қобилиятга эга кишилар бўлиши мумкинлигига самимий тарзда ишонар, бундай кишини топишга умиди зўр бўлса ҳам ажаб эмас. Чунки топ-

ган тақдирда, ўн минг доллар миқдорида чиқимга тушса ҳам, бунинг орқасидан бир неча баробар кўп даромад кўриши тайин. Яъни, у ўз олдига жамики мўъжизакорликка даъвогарни фош қилиш мақсадини қўймаган. Холбуки, илму фаннинг ҳозирги тараққиёт даражасидан хабардор ҳар бир маълумотли киши бундай қобилиятлилар йўқлигини ҳам, ўшандай қобилиятнинг бўлмаслигини ҳам яхши билади. Улар учун бу каби ҳодисаларга ишониш абадий двигателъ яшашга уриниш каби беҳуда ишдир.

Жаноб Рэнди ва ҳамфикрларининг миллион доллардан ортиқ мукофоти унинг вафотидан сўнг ҳам эгасини топмайди. Кимда-ким бунга эътироз билдирса, марҳамат, Жеймс Рэндига мурожаат қилиб, қобилиятини намойиш этсин! Биз эса бу ҳақда ахборот бериб қўйиш баробарида ғайриилмий “мўъжизалар”нинг моҳияти ҳақида огоҳлантириш борасидаги бурчимизни муайян даражада адо этдик. Ушбу мулоҳазалар кимгадир тушунчасини тўғрилаб олишга кўмак берар, кимдир эса ишонган нарсасидан қолмас. Бу энди ҳар кимнинг ўзига ҳавола.

Илова

Тиббиёт тараққиёти

Кулоқ оғриғи билан мурожаат қилган беморга табиб тавсияси:

4000 йил аввал. “Мана сенга гиёҳ — чайна, оғриғингни қолдиради”.

2000 йил аввал. “Куруқ гиёҳдан наф йўқ. Мана бу дамламани ич, кўрмагандай бўлиб кетасан”.

1000 йил аввал. “Дамлама — жаҳолат давридан қолган бидъат. Ибодат қил, шифо топасан”.

200 йил аввал. “Дуо билан даволаш — хурофотнинг ўзи, зулук сол — дардингни олади”.

100 йил аввал. “Зулук солиш — телбанинг иши. Мана, сенга таблетка — ичсанг, тузаласан”.

10 йил аввал. “Таблетка? Ҳаётдан орқада қолиб кетибсан. Нурга туш — ҳам таъсири зўр, ҳам ошқозонингни бузмайди”.

Учинчи минг йилликда. “Антибиотик — зарар, нур — хавфли. Мана, гиёҳ — оғриғингни қолдиради”.

(“New Scientist” журнали ҳазили асосида тайёрланди.)

Қиссаси ҳақиқатӣ ва ҳақиқатҳои ҳақиқатӣ

Қиссаси ҳақиқатӣ ва ҳақиқатҳои ҳақиқатӣ

Қиссаси ҳақиқатӣ ва ҳақиқатҳои ҳақиқатӣ

Қиссаси ҳақиқатӣ ва ҳақиқатҳои ҳақиқатӣ

Қиссаси ҳақиқатӣ ва ҳақиқатҳои ҳақиқатӣ

Қиссаси ҳақиқатӣ ва ҳақиқатҳои ҳақиқатӣ

Қиссаси ҳақиқатӣ ва ҳақиқатҳои ҳақиқатӣ

Қиссаси ҳақиқатӣ ва ҳақиқатҳои ҳақиқатӣ

Қиссаси ҳақиқатӣ ва ҳақиқатҳои ҳақиқатӣ

Қиссаси ҳақиқатӣ ва ҳақиқатҳои ҳақиқатӣ

Қиссаси ҳақиқатӣ ва ҳақиқатҳои ҳақиқатӣ

Қиссаси ҳақиқатӣ ва ҳақиқатҳои ҳақиқатӣ

Қиссаси ҳақиқатӣ ва ҳақиқатҳои ҳақиқатӣ

Қиссаси ҳақиқатӣ ва ҳақиқатҳои ҳақиқатӣ

Қиссаси ҳақиқатӣ ва ҳақиқатҳои ҳақиқатӣ

Қиссаси ҳақиқатӣ ва ҳақиқатҳои ҳақиқатӣ

Қиссаси ҳақиқатӣ ва ҳақиқатҳои ҳақиқатӣ

Қиссаси ҳақиқатӣ ва ҳақиқатҳои ҳақиқатӣ

Қиссаси ҳақиқатӣ ва ҳақиқатҳои ҳақиқатӣ

Қиссаси ҳақиқатӣ ва ҳақиқатҳои ҳақиқатӣ

Қиссаси ҳақиқатӣ ва ҳақиқатҳои ҳақиқатӣ

турли мақола ва тадқиқотлар пайдо бўлди. Ай-
никса, Абдуқаҳор Иброҳимов, Хайриддин Сул-
тон ва Нарзулла Жўраевларнинг "Ватан туйғуси"
китобида, тарихшунос Амириддин Бердимуродов-
нинг кўплаб мақолаларида бу буюк инсон ҳақида
хикоя қилинган.

Катта тўра (1848 — 1909 йилларда яшаб ўтган)
Бухоро амири Саид Музаффарнинг тўнғич ўгли
бўлиб, болалигиданоқ тахт валиаҳди деб эълон
қилинган эди. Валиаҳд аънавий қароргоҳи —
Карманда беклик лавозимида турган кезлар чор
қўшинлари амирлик ҳудудида бостириб кела бош-
лайди. Амир тўрани салтанат фаҳри, тоғу тахт
оройиши бўлмиш Самарқанд шаҳри мудофааси-
га масъул қилиб юбориш учун шошилиш равиш-
да Кармандан чакиртириб олади. Шаҳар ҳимоя-
си Абдулмалик тўра бошчилигидаги ҳарбийлар-
га топширилади. Лекин Самарқанд ҳокими Ше-
рали Иноқнинг жохиллиги ва калтабинлиги ту-
файли улар ўртасидаги муносабат кескинлаша-
ди. Амир диний айирмачи, мазҳабпараст Шера-
ли Иноқнинг гапига кириб, тўранинг ватанпар-
варлик шижоатини ҳокимиятга интилиш деб ту-
шунади ва уни Гузорга жўнатиб юборади.

Чор Россияси қўшинлари тажовузи кучайга-
ни сари халқнинг уларга нисбатан қаршилиги
ҳам авж ола бошлади. Амир эса ўз атрофида
ҳақиқий курашчиларни бирлаштира олмади, ак-
синча, аксарият ҳолларда уларнинг бирлашиши-
га тўсқинлик қилди. Давлат мустақиллигини сақ-
лаб қолиш учун фидойилик кўрсатганларни душ-
ман деб билди. Амирдан умид йўқлигини тушун-
ган ватанпарвар кучлар охир-оқибатда унинг ўгли
Абдулмалик тўра атрофида бирлаша бошлади. Аб-
дулмалик тўрани Хева хонлигида кутиб олган та-
рихчи ва шоир Огаҳий унинг инсонийлик хислат-
лари хусусида, жумладан, шундай деб ёзган: "Аб-
дулмалик тўрага отасининг ўрис билан мусолаҳа
қилиб, мUTOBEAT кўрсизгони маъқул тушмай, хиз-
матидаги аҳли сипоҳ-
нинг умаросин ва
ҳамул атрофидаги жа-
меи элот ва билод-
нинг ақобир ва кадҳу-
досин хизматида ун-
даб, отасининг ҳар
ойда ўн икки минг
тилло моҳона муқар-
рар қилиб, аҳли илм-
ни қатлиом этиб, ко-
фирга тобе бўлганин
шиқоят тариқаси била
баён этти. Ҳамма ит-
тифоқ била Абдулма-
лик тўрага дедилар-

ким, бизлар ҳам отангиздан безормиз... Энди сиз бизларга бош бўлиб, олдимизга тушинг, то аввал бориб отангиз била урушоли... Бухоро шахрини мусаххар қилмоқ, андин сўнг сизни подшоҳ қилиб, ўрис куффорнинг қасдига юриш қилурмиз..." ("Ўзбекистон халқлари тарихи". Иккинчи жилд. "Фан", 1993 йил, 114-бет). Унинг саркардалик фаолияти, жасорати ва мардлигига ҳатто босқинчи рус генераллари Кауфман, Терентьев, Абрамов, Карганов, Арандаренко ва бошқалар эсдаликларида тан бериб ёзган. Чунончи, Туркистон генерал-губернатори фон Кауфман уни "...орқасидан халқ эргашадиган ёш амир" деб таърифлаган бўлса, Абдулмалик тўрага қарши ҳарбий ҳаракатларга бош бўлган Зарафшон округининг бошлиғи, генерал-майор Абрамов шундай деган: "Бухоро тахтига қонуний даъвогар ва амирнинг ягона ҳамда жиддий душмани... Амир ўғлининг халқ орасида машҳурлиги русларга қарши доимий тарғиботи ва отасининг мусулмончиликка хиёнати орқасидандир. Агарда шундай кимса тахтга ўтириб қолгудек бўлса, шак-шубҳасиз, у отаси томонидан имзоланган шартномаларни тан олмайди, ундан ташқари, ўз таъсирини бизнинг ерларимизга ҳам ёйиши турган гап. Шунинг учун ҳам мен кўлдан келгунча Бухорода ҳокимият алмашинувиға қаршилик қиламан" (ЎзР МДА, 3927-иш, 151-155-варақлар).

Уша даврдаги сиёсий воқеаларнинг гувоҳи ҳамда иштирокчиси бўлган рус зобитларидан Каттақўрғон уездининг бошлиғи, полковник Карганов "Бухоро аҳлининг барчаси катта ўғил томонидадир" деса, капитан Гребенкин «Халқ ўғил томонидадир... Барча катта ўғилнинг ҳукмдор бўлишини хоҳляпти» деб ёзган ("ЎзР МДА, 5-иш, 2-варақ; 3-иш, 17-варақ). Бир қатор ҳарбий-тарихий китоблар муаллифи, таниқли рус генерали М.Терентьев эса "Россия и Англия в Средней Азии" китобида рус ҳарбий маъмуриятининг унга нисбатан муносабатини очик баён этиб, шундай ёзган: "Биз учун (бу ўринда рус ҳарбий маъмурияти назарда тутилган — **А.О.**) шиддатли ва машҳур мутаассиб Катта тўрадан кўра, ҳеч ким суймайдиган заиф Музаффар афзалдир".

Хуллас, Абдулмалик тўра, отасидан фарқли ўлароқ, мамлакат мустақилли-

ги ва халқ озодлигини ҳар нарсадан азиз деб билган. У ўз атрофиға дадил ва жанговар беклар, уруғ бошлиқлари, оқсоқолларни бирлаштиришга муваффақ бўлган. Таниқли ва обрўли шахслардан Шаҳрисабз беги Бобобек, Китоб беги Жўрабек, манғит бекларидан бўлмиш Худоёр тўқсоба, Ибодуллабек тўқсоба, қозоқ озодлик ҳаракатининг таниқли намояндаси Содиқ тўра, Хатирчи ва Нуротада озодлик курашиға бошчилик қилган Назар, Хисор, Шеробод, Денов, Кўлоб ҳокимлари, туркманларнинг эрсари ҳабиласи, Зарафшон тожиклари, сарой, хитой, қипчоқ қабилалари ҳамда қорақалпоқ вакиллари уни озодлик курашида ўз йўлбошчиси деб билди.

Ватан туйғуси, юрт озодлиғи ҳисси барчани ҳамжихатликка даъват этар эди. 1868 йилнинг баҳоридан бошлаб тўранинг қароргоҳи бўлмиш Фузур беклиғиға ҳурлик тарафдорлари ҳар томондан ёғилиб кела бошлайди. Абдулмалик тўра катта кўшин билан рус босқинчиларига қарши бош кўтарган Самарқанд шахри аҳолисиға ёрдамға келади. Амир эса ўз давлати оғир аҳволда турганиға қарамай, тўранинг кўшини ичида игво ва бўҳтон тарқатиш, уни ичдан емиришға ҳаракат қилади. Бунинг натижасида тўра Самарқанддан чекинишға мажбур бўлади. Шубҳасизки, бундай пайтда душман кўли голиб келиб, амирлик мағлубиятға учрайди. 1868 йил 23 июнда Бухоро амирлиғи ва Россия империяси ўртасида сулҳ шартномасиға кўра, амирлик қарам ўлкаға айланиб қолади.

Абдулмалик тўра бошчилиғидаги миллий озодлик ҳаракати ана шу сулҳ тузилганидан сўнг янада кучаяди. Чунки бу — мамлакатни тамомила асоратға соладиган, миллий давлатчилик асосларини парчалайдиган, зўравонлик ва камситишға асосланган сулҳ эди. Бу вақтда омманинг норозилик ҳаракатлари кучайиб, амирнинг обрўси пасайиб, Абдулмалик тўранинг нуфузи ортиб кетган эди. Амир фақат тож-тахтни ўйлаб, тўрани ўзининг ҳақиқий душмани деб биларди. Ҳолбуки, Катта тўра давлат мустақиллигини сақлаб қолишни ўзининг бош мақсади деб ҳисоблар эди. У отасидан тожу тахтни тортиб олишни хаёлиға ҳам келтирмаслигини неча бор

айтган. Хусусан, 1868 йилнинг баҳорида қароргоҳи — Ғузор беклигида шундай баёнот берган (*Мирза Абдулазим Сомий. Тарихи салотини манғития. Москва, ИВЛ. 1962 йил, 82-83 бетлар. Абдулмалик тўра ҳаётига оид тарихий далиллар бундан кейин ҳам ушбу манба асосида келтирилади — А.О.*). Амир қандай қилиб бўлмасин, ўглини сиёсат майдонидан четлатиш, уни тахтдан маҳрум этиш ҳақида қаттиқ бош қотира бошлайди. У ўглини маҳв этиш мақсадида Ғузор яқинига келиб тўхтади. Лекин Абдулмалик тўрани қўлга тушириш режаси амалга ошмайди. Тўрага хайрихоҳ бўлган беклар уни амир чангалидан сақлаб қолади. Тўранинг қўлдан чиқиб кетиши амирни ниҳоятда ғазаблантиради. У Китоб беги Жўрабек, Шаҳрисабз беги Бобобекка Абдулмалик тўрани тўтиб беришни сўраб мурожаат қилади. Беклар унинг илтимосини рад этиб, шундай жавоб берган: “Тўра — жаноби олийларининг тўнғич ўғли ва ҳукмдоримиз фарзандидир. У бу ишларни амиримизга хайрихоҳ бўлган, давлат заволига йўл қўймаслик мақсадида, дин байроғини кўтаришга бел боғлаган баъзи олижаноб кишилар даъвати билан қилмоқда. Мабодо, ишлар юришиб кетгудек бўлса, бу жаноби олийларининг обрў-эътиборини оширғусидир. Таасуфки, айрим ғаразли кимсалар тўранинг бу интилишини — исён, шижоатини — ғалаён деб, сиз жаноби олийларининг раъйини қайтаришга, орага адоват солишга ҳаракат қилмоқда... Энди тўра ўзини қутқариш учун бизнинг ҳудудда мақом топибдур. Одабийлик ва ориятни сақлаш ваҳҳидин меҳмоннинг оёқ-қўлини боғлаб, муҳолифга топшириш ярамайди”.

Амир ўғлига қарши курашаётган бир пайтда пойтахт яқинида тўранинг иттифоқчиси Содиқ ўз гуруҳи билан пайдо бўлиб, Кармана ва Хатирчини эгаллайди. Содиқ тўра Абдулмаликка ўз садоқатини билдириб, фақат уни олий ҳукмдор сифатида тан олажагини билдиради. Косон, Қарши, Ғузор каби бекликларда Абдулмалик яна ўз ҳокимиятини тиклайди. Амирнинг қўплаб ғаламисликлари, Самарқанд ғалаёни вақтида тўра қўшини ичида тарқатган иғволари кўпчиликка ошкор бўлиб қолган эди. Шу

боис Абдулмалик тўра ва унинг тарафдорлари, барча ватанпарвар кучлар амирдан буткул юз ўгиради. Чунки энди амирнинг ҳокимиятини тан олиш истилочиларга бўйин эгиш билан баробар эди.

Баъзи манбаларнинг гувоҳлик беришича, Шаҳрисабз Оқсаройида Абдулмаликни Бухоро амири деб эълон қилдилар. У Қарши шаҳрини ўзига марказ қилиб олиб, атрофига ватанпарвар кучларни тўплай бошлайди. Бекликлар уни тан олиб, иноятномалар юборади. Амирнинг бир қанча ҳокимлари — Мирқосим парвоначи, Абдурахмонхўжа садр, Абдухалилбий ва бошқалар унга асир тушади. Саройдаги амалдор ва ҳарбий бошлиқлардан ҳам унга итоат этиш хусусида мактублар кела бошлайди. Амирнинг энг ишонган кўп йиллик қадрдони Баҳодирбек парвоначи, тўрага махфий ёрдам берган Йўлдошбек эшикбоши ҳам Абдулмалик томонига ўтиб кетади. Ҳатто Бухоро бош мироби бўлмиш Мулла Холмурод ҳам унинг қароргоҳига қочиб ўтади. Амирнинг, тарихчи Сомий таъбири билан айтганда, “ёлғиз Оллоҳдан бошқа суянчиги қолмаган эди, зеро барча юрак-юрақдан тўрага интилаётган эди”.

Абдулмалик тўра 1868 йил июль-август ойларида амирлик ҳудудидаги халқ тан олган ягона курашчи раҳбарга айланади. Бир вақтлар Самарқандда алоҳида хонлик барпо этиш борасида генерал-губернатор Кауфман билан музокаралар олиб борган амирнинг жияни Саид Абдуллаҳон ҳам тўра қўшинига келиб қўшилади. Вазиятнинг бу қадар кескинлашиб кетгани амирлик чегараларида турган чор маъмуриятини ҳам ташвишга сола бошлайди. Чунки тўра ҳаракатининг таъсири руслар қўл остида бўлган ерларда ҳам акс садо бераётган эди. Сентябрь ойига келиб эса Абдулмаликнинг тез орада пойтахтни эгаллаши аён бўлиб қолади. Зарафшон округи штабс-капитани Гребенкин имзоси билан 1868 йил сентябрда ушбу округ бошлиғи, генерал Абрамовга жўнатилган хабарнома шундан дарак беради: “...амир жуда танг аҳволда, бир томондан, у Нурота, Хатирчини олган Содиқ, бошқа бир томондан, ўгли ва Жўрабек тарафидан сиқувга олиб қўйилган. Кат-

тақўрғон, Самарқанд, Панжикент ва алоҳида хитой қишлоқларига (хитой-қипчоқ уруғлари яшайдиган қишлоқлар назарда тутилмоқда — А.О.) хитобномалар жўнатилмоқда. Унда Худо ва Муҳаммад номидан мусулмонлар амирни ағдариб ташлаши, русларга қарши ҳар томондан туриб курашиб, уларни шаҳар, қалъалардан ҳайдаб чиқариш, мусулмон ерларининг озод қилиниши тўғрисида мурожаатлар баён этилган...” Бу хабарни Гребенкин “...қишлоқларнинг кўплаб аҳолиси гуруҳ-гуруҳ бўлиб Шаҳрисабз томонга кетяпти” деган сўзлар билан яқунлайди. (ЎзР МДА, 3^а-иш, 42-50-варақлар.)

Амирлик билан чегарадош Каттақўрғон уездининг бошлиғи полковник Карганов эса бу хусусда шундай хавотирга тушган: “Амирнинг катта ўғлининг обрўси, қудрати кундан-кунга ўсиб боряпти. Хавф амирнинг ўзигача етиб келди. Амирнинг ўлдирилиши, унинг қочгани хусусида миш мишлар тарқалди, амир ҳокимиятининг обрўси буткул тушиб кетди. Тўра ўз атрофига кўпроқ русларга қарши кайфиятдаги кишиларни йиғиб оляпти, унинг тарафдорлари жуда кучайиб, таъсири ҳатто Каттақўрғонга ҳам тарқалмоқда. Амирга қарши кучлар тобора кучайиб, ҳар томондан кириб келмоқда. Қарши — катта ўғил томонидан, Чоржўй — туркманлар, Кармана — Содик тўдаси, Хатирчи ва Нурота — Назар томонидан эгалланди” (ЎзР МДА, 5-иш, 12-13-варақлар).

Хуллас, жойларда чор аскарлари томонидан босиб олинган ерларни қайтариб олиш, истилочиларни мамлакатдан ҳайдаб чиқариш, сулҳни бекор этиш, ношуд амирни ҳокимиятдан олиб ташлашга доир норозилик ҳаракатлари жуда кучайиб кетади. Бутун амирлик озодлик кураши домига тортилган эди. Амирнинг аҳволи ниҳоятда танг бўлиб қолади. Тўра тарафдорлари ҳар соатда ҳокимиятни тортиб олиши мумкин эди. Амир яқин амалдорларидан бири Шукурбой иноқ ва бошқаларни ёнига чорлаб, маслаҳат сўрайди. Маслаҳат натижаси шу бўлдики, амир ўз кучи билан ҳеч нарсага эришолмаслигига кўзи етади, генерал-губернатордан ҳарбий ёрдам сўрашга қарор қилади. Зикр этилганидек, рус ҳарбий маъмуриятини Абдулмалик тўра-

нинг озодлик ҳаракати жиддий таҳликага солиб қўйган эди. Чунки бу ҳаракат, энг аввало, чор истилочиларига қарши қаратилган эди. Амир мурожаатидан сўнг Зарафшон округи бошлиғи, генерал Абрамов рус ҳарбийларини Жомга йўға бошлайди. У ватанпарварларнинг қароргоҳи бўлмиш Қарши шаҳрига ҳужум қилмоқчи эди. Генерал-губернатор Кауфманга “Вақтни чўзмасдан ҳаракат қилиш керак, агар шундай қилинмаса, ғалаёнлар янада авж олиши мумкин” дея мурожаат қилган эди. (ЎзР МДА, 3927-иш, 150-151-варақлар.)

Карманани эгаллаган Содик, Хатирчидаги Назар, унга қўшилган Оллоёр қоровулбеги, Абдулғаффорбеклар бошлиқ кучлар дадиллик билан рус қўшинига қарши курашга отланади. Тўранинг кўрсатмаси билан туркманларнинг эрсари қабиласи аскарлари доимий равишда амирлик чегараларига ҳужум қилиб туради. Рус ҳарбийлари ўйлаган режа амалга ошмайди. Улар тўрани эмас, балки тўра уларни қуршовга солиб қўя бошлайди.

Инглиз-рус муносабатлари кескинлашиб турган бир вақтда амирлик ҳудудига очикдан-очик бостириб кириш ташқи сиёсат майдонида Россияни яна беобрў қилиб қўйиши турган гап эди. Петербургдаги расмий доиралар бундан буён амирликка қарши ҳарбий юришлар қилиш мумкин эмас, деб эътироф этарди. Бухородаги вазият кескинлашуви чоризм манфаатларига зид эканини таъкидлаб, генерал-губернатор Кауфман ҳарбий вазир Милютинга юборган хабарномасида, жумладан, шундай деб ёзган эди: “...ҳалқ оммасининг ҳозирги вақтдаги ғалаёнларида ёш амирнинг Бухоро тахтига ўтириши албатта биз билан қайта уруш бўлишига олиб келиб, мулкларимиз учун катта хавф туғдиради” (ЎзР МДА, 38-иш, 46-варақ).

Генерал Абрамов қўшини ва амир юборган Ёқуб қушбеги бошчилигидаги отряд билан Қарши томон отланади. Абдулмалик душман бостириб келаётганини эшитиб, курашга жиддий тайёргарлик кўра бошлайди ва умумий ҳарбий қақриқ эълон қилади. Қашқадарё бўйидаги Чортоқ деган жойда истеҳкомлар барпо қилиниб, Абрамов билан жангга ҳозирлик кўради. 1868 йил

21 октябрдаги жанг чор қўшинлари фойдасига ҳал бўлади. Султон Содик, Жўрабек, Бобобек ва бошқалар Қарши остонасидаги жангда саркардалик маҳоратини яна бир бор намоен этади. Ҳарбий тайёргарликнинг юқорилиги, техник жиҳатдан устунлик жангнинг руслар фойдасига ҳал бўлишига имкон яратди. 1868 йил 23 октябрда Қаршидаги кўзғолончилар тор-мор этилади ва Абрамов шахарни эгаллайди. Қарши шахри забт этилишидан илгарироқ аксарият аҳоли рус ҳарбийлари ва амир қасосидан чўчиб, уни тарк этишга улгурган эди. Кўзғолончилар қаттиқ жазоланиб, уй-жойлар ва шахар бозори таланади. Абрамов Қаршини Ёқуб кушбеги кўлига топширади ва ўзи Самарқандга жўнаб кетади. Қаршига келган амир Музаффар эса Абдулмалик тўра оиласини асирга олади. Кўзғолончиларга алоқадор бўлган шахслар қаттиқ жазоланиб, рус зобит ва аскарларига совға-саломлар улашилади. Абдулмалик тўра ўз кишиларининг жонини таҳликада сақлаб турмаслик мақсадида барчасига жавоб бериб юборади. Унинг ёнида фақат энг садоқатли 200 нафар киши қолади, холос. Бундан кейинги ҳаракатлари самарасиз бўлишини сезиб, у ватанни тарк этишга қарор қилади.

Лекин тез орада қаршилик ҳаракати Шаҳрисабз ва Китобга кўчади. Жўрабек ва Бобобек бошчилигидаги курашлар ҳам аёвсиз бостирилади. Кўқон хони Худоёрхон, Хева хони Муҳаммад Раҳимхонларга юрт озодлиги йўлида биргалашиб курашиш хусусидаги Абдулмалик тўранинг мурожаатлари натижа бермайди. Шундан сўнг Абдулмалик тўра бирмунча вақт Қашқар ҳоқими Ёқуббек ҳузурда хизмат қилади. Ёқуббек унга катта иззат-икром кўрсатиб, ўзига куёв қилиб олади ва 40 минг кишилик қўшинга лашкарбоши этиб тайинлайди. Тўра Қашқарда то 1877 йилга қадар истиқомат қилади. Шу вақтда у Ёқуббекнинг ёрда-

мида Туркия ва Англия билан муносабат ўрнатади. Қашқарда инглиз элчиси Форсайт билан ҳам учрашади. Ёқуббек давлати Хитой томонидан ишғол қилинганидан сўнг Абдулмалик тўра иттифоқчи излаб бир қанча мусулмон мамлакатларига йўл олади. Охир-оқибатда Буюк Британия тасарруфидаги Ҳиндистонда кўним топади. Абдулмалик тўра кучли давлатларнинг ёрдами ва ҳимоясига муҳтож эди. Албатта, Англиянинг ҳам бу борада ўзига яраша ғаразли ниятлари бор бўлиб, аввало, ўз манфаатларини ўйлаши турган гап эди.

1885 йили, амир Музаффарнинг ўлими арафасида у яна бир бор Бухорода ҳокимиятни қўлга киритишга уриниб кўради. Бу мисала юзасидан ёрдам сўраб Буюк Британияга мурожаат қилади. 1886 йилнинг май ойида эса Калькуттада бир қанча туркистонлик муҳолиф кучлар вакиллари сафида инглиз кироличасининг махсус элчиси билан музокаралар ҳам олиб боради. Шунингдек, ўша пайтда, афғон амири Абдурахмон ҳам Абдулмалик тўрага хайрихошлигини билдиради.

Туркистондаги чор маъмурияти тўра ҳокимиятни эгаллашдан қаттиқ ташвишланар эди. Шунинг учун тўранинг чет элдаги фаолияти ва амирликда унга хайрихоҳ бўлган шахслар устидан қаттиқ назорат ўрнатилади. Чор маъмурияти ғалаён кучаймаслиги учун амирнинг бошқа бир ўғли — Абдулахадхонни тезлик билан тахтга ўтқзади. Лекин, сиёсий ва бошқа сабабларга кўра, Абдулмалик тўра хориждан амалий ёрдам ололмайди. Шундан кейин ватан ишқида ўртаниб, хорижда муқим яшаб қолади. 1909 йили 61 ёшда Пешоварда вафот этади.

Абдулмалик тўра ўз даврининг фарзанди, мураккаб сиёсий курашлар иштирокчиси эди. Унинг ватан озодлиги йўлидаги қаҳрамонликлари мустақиллик учун курашлар тарихининг энг ёрқин саҳифаларидан биридир.

Mintaqaviy barqarorlik omillari

Ўзбекистоннинг йирик хорижий иқтисодий инфратузилмалар билан ўзаро ҳамкорлик алоқаларини йўлга қўйиши республиканинг иқтисодий тараққиётида муҳим аҳамиятга эга бўлиб, Ватанимизнинг жаҳон ҳамжамиятидаги нуфузи ва обрў-эътибори янада ортишига хизмат қилади. Мамлакатимизда ишлаб чиқарилган маҳсулотларни жаҳон бозорига олиб чиқиш иқтисодиётимизни мустаҳкамлабгина қолмай, унинг халқаро майдонда янада собитқадамлик билан сиёсат юритишига ҳам замин яратади. Шу маънода Ўзбекистоннинг Форс кўрфази давлатлари билан ўзаро муносабатларини ривожлантириш борасидаги сиёсатидан кўзда тутилган мақсад — дунёнинг энергетик хомашё захираларига бой энг йирик минтақаси ҳисобланган қудратли молиявий марказлар билан янада мустаҳкам алоқа ўрнатиш, халқаро денгиз йўлларига чиқиш учун стратегик жиҳатдан қулай имкониятга эга бўлишдан иборатдир. Мазкур минтақа давлатлари тарихи, маданияти, сиёсий-ижтимоий тараққиётига хос хусусиятлар ҳамда уларда ҳозирда кечаётган сиёсий жараёнларни илмий ўрганиш, таҳлилий маълумотлар тайёрлаш ўзаро муносабатларимиз йўналишини белгилашда бекиёс аҳамият касб этади. Шу жиҳатдан минтақада кейинги ўн йилликлар мобайнида кечган сиёсий-ижтимоий жараёнлар, турли хил тангликлар, минтақа мамлакатларининг хавфсизлик ва мудофаа тизимини мустаҳкамлаш борасидаги ташқи сиёсатининг муҳим жиҳатларига қисқача тўхталиб ўтмоқчимиз.

Форс кўрфази давлатларининг асосий экспорт манбаи — нефтдан оладиган даромади ўтган асрнинг 80-йилларида сезиларли даражада ошди. Йирик иқтисодий даромадлар асосий эътиборни биринчи галда қуролланишга қаратган Ироқ ва Эрон Ислом Жумҳурияти учун улкан имкониятлар яратди. Эроннинг қўшни араб давлатларига нисбатан ўша пайтдаги таҳдидли сиёсати, хусусан, Ислом инқилоби ғояларини тарғиб этиши нафақат Форс кўрфази минтақасида, балки халқаро майдонда ҳам кескинликка сабаб бўлди. Қолаверса, Эрон диний

раҳбарияти тарғиб этган ислом инқилоби ғоялари монархия тузумига асосланган араб давлатларида норозиликни кучайтирди. Шу тариқа минтақавий хавфсизлик Форс кўрфази атрофида жойлашган араб давлатлари учун долзарб масалага айланиб борди. Президентимиз Ислом Каримов таъкидлаганидек, «Ҳар бир минтақада хавфсизликни таъминлаш муаммолари муайян моҳиятга эга. Шунингдек, ҳар бир минтақанинг ўз хусусиятлари, ўз таҳдид манбалари ва хавфсизликни сақлаш омиллари бор». Ҳақиқатан ҳам, 80-йиллар бошида Форс кўрфазида Эрон инқилоби ғояларининг кенг тарғиб этила бошлаши, расмий Техроннинг Ироқ, Бирлашган Араб Амирликлари ва Баҳрайнга нисбатан ҳудудий даъволари минтақавий хавфсизликка таҳдид солди. Бунинг натижасида Форс кўрфазидаги барқарорликдан манфаатдор бўлган йирик сиёсий кучлар Техрон сиёсатида кескин қарши чиқа бошлади. Эрон ҳам қараб турмади — АҚШ ва Буюк Британиянинг Форс кўрфазидаги минтақавий муносабатларга аралашувини қоралади. Тарихий маълумотлар шуни кўрсатадики, АҚШ ва унга хайрихоҳ бўлган Фарб давлатлари ўзларининг стратегик манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида ҳудудий можаролар сабаб кескинлашиб бораётган Эрон — Ироқ муносабатларидан моҳирлик билан фойдаланди. Тарихчи Жон Дюк Антони саккиз йил давом этган Эрон — Ироқ уруши тафсилотларини таҳлил этиб, шундай ёзган эди: «Ироқ раҳбариятининг Эронга қарши уруш очишига Фарб давлатларининг Эронга қарши олиб бораётган сиёсатини қўллаб тургани Саддам Хусайнга туртки бўлди. Ваҳоланки, айнан ўша даврда Форс кўрфази минтақасидаги сиёсий, ҳарбий муҳит Эрон ва Ироқнинг кенг миқёсда уруш олиб боришига тайёр эмаслигини кўрсатар эди».

АҚШ Эроннинг минтақада ўз мавқеини ҳар томонлама мустаҳкамлашга интилишини чеклашга ҳаракат қилди. Жумладан, Фарб давлатлари Эронни террорчи гуруҳларни халқаро миқёсда қўллаб-қувватлашда айблаганга зўр берди. АҚШ ва Фарб давлатларининг Ливандаги ваколатхоналарига қарши террорчилик ҳужум-

лари, Суриядаги сиёсий тартибсизликлар, Кувейт ва Бахрайнда хорижий дипломатик хизмат ходимларига қарши уюштирган суиқасдларда Эроннинг қўли борлигини исботлашга қайта-қайта уринишлар бўлди.

Эрон — Ироқ уруши даврида АҚШ, Буюк Британия, Франция, Италия ва собиқ Шўролар Иттифоқи Яқин Шарқ давлатлари, хусусан, Форс кўрфази атрофида жойлашган мамлакатларга қурол-яроғ сотишни авж олдирди. Минтақавий хавфсизликни таъминлаш борасидаги музокараларда араб давлатларининг иштирокига эришиш мақсадига халқаро муносабатларда етакчи ўрин тутган давлатлар катта миқдорда маблағ ажратди. Форс кўрфази ва Яқин Шарқ минтақаси барқарорлигидан манфаатдор давлатлар ўртасидаги тинчлик битимларини имзолаган ёки унга воситачилик қилган араб давлатларига 1,5-2 миллиард АҚШ доллари, жумладан, Яқин Шарқда исроил-араб муаммоларини ҳал этишда ўз овозига эга бўлган Сурия Араб Республикасига 2 миллиард доллар ваъда қилинди. Эрон инқилоби, афгон можароси, Эрон — Ироқ уруши, 1990 йилда Форс кўрфазида вужудга келган иқтисодий танглик жаҳон сиёсатида глобал кучлар мавқеининг мустаҳкамланишида қўл келди. Шунингдек, социалистик ва капиталистик кучлар мувозанатининг ўзгариши Яқин Шарқ борасидаги стратегиянинг ўзгаришига сабаб бўлди. Собиқ Иттифоқнинг парчаланиб кетиши Яқин Шарқ ва Форс кўрфази минтақаларидаги хавфсизлик масалаларида АҚШ нуфузининг ортишига имкон яратди.

1990 йилда Форс кўрфазидаги танглик янада кескинлашган, АҚШ минтақавий стратегияга глобал тус берди. Айнан шундан сўнг АҚШ Форс кўрфазидаги тангликка барҳам бериш, Ироқнинг Кувейтга нисбатан тажовузини тўхтатиш, Форс кўрфази араб давлатлари ҳамкорлик кенгашига (ФКАДХК) аъзо мамлакатлар хавфсизлигини сақлаш қудратига эга бўлган давлат сифатида майдонга чиқди.

Ушбу тангликдан сўнг Форс кўрфазидаги монархия тузумлари АҚШ ва Буюк Британия билан мудофаа шартномаларини имзолади. Бу ҳол кўрфаз мамлакатлари сиёсатини расмий Вашингтон ва Лондоннинг минтақавий стратегиясининг таркибий қисмига айлантирди. Инглиз мутахассислари Кувейт, Саудия Арабистони, Бирлашган Араб Амирликлари ва Оммон ҳарбийларини разведка маълумотлари билан таништириш, ўзаро кучлар ҳимоясини ташкил этиш, денгиз йўлларини миналардан тозалаш каби ишларга тайёрлади.

Эрон — Ироқ уруши Форс кўрфази араб давлатлари ҳамкорлик кенгашининг (ФКАДХК) ташкил топишига муайян даражада сабаб бўлган

бўлса, Ироқнинг Кувейтни босиб олиши ана шу кенгашга аъзо давлатлар ўртасидаги алоқаларни кучайтирди. Саудия Арабистони қирли Фахд ибн Абдул Азиз "Ироқ қўшини давлат ҳудудини босиб олиши билан ФКАДХКга аъзо давлатлар ўртасидаги ҳамкорликни мустаҳкамлади", деб бежиз таъкидламаган эди.

XX асрнинг охириги йилларида Фарбдаги ҳукмрон доираларда АҚШнинг Яқин Шарқ сиёсатидаги мавқеининг ошиши бу ердаги қарама-қарши кучлар ўртасида мунозараларнинг бошланишига сабаб бўлди. Бу даврда Эрон ва ФКАДХК давлатлари ўртасидаги зиддият Форс кўрфази хавфсизлигига таҳдид соловчи омил бўлиб қолаётган эди. ФКАДХКнинг 1999 йил март ойидаги фавқулудда йиғилишида Эроннинг БАА ҳудудлари яқинида ўтказаетган ҳарбий машқлари минтақа мудофаасига хавф туғдириши таъкидланиб, Фарб давлатларидан мавжуд вазиятни ўрганиб, таҳлил этиш сўралди. БАА ва Эрон ўртасида Катта ва Кичик Томб ороллари билан боғлиқ ҳудудий муаммолар ҳануз ўз ечимини топмаган. Бу масалани ҳал этиш халқаро арбитражга топширилган бўлсада, Эрон унинг қарорини барибир тан олмаслигини олдиндан эълон қилган. Шунга қарамадан Эроннинг нафақат минтақа миқёсида, балки жаҳон ҳамжамиятида ҳам Форс кўрфази билан боғлиқ умумий стратегияда муҳим ўрин эгаллашини ҳамма эътироф этади. Жумладан, АҚШнинг Оммон султонлигидаги элчиси Давид Данфорд бу масала хусусида шундай деган эди: "Оммонликлар Эроннинг кўп сонли аҳолиси ва иқтисодий ҳамда ҳарбий салоҳиятини эътиборга олиб, унинг минтақавий стратегияни шакллантиришдаги муҳим ўрнини тан олади. Минтақавий хавфсизликни таъминлашда Эронни ҳамкорликка қақирмай туриб, келажакдаги стратегик режалар ҳақида ўйлаб ҳам бўлмайди". Президентимиз Ислоҳ Каримов Форс кўрфази орқали денгиз йўлларига чиқиш ҳақида гап кетганда, энг аввало, Эрон билан ўзаро ҳамкорликни ривожлантириш муҳим аҳамиятга эга эканини таъкидлаган эди. Сиёсий жараёнларнинг бориши шунга кўрсатмоқдаки, Эрон Жумҳурияти президенти Муҳаммад Хотамий минтақавий сиёсатда бугун янгича йўл тутмоқда. 1999 йилдан бошлаб Форс кўрфази атрофидаги араб давлатлари ва Эрон ўртасидаги муносабатлар ижобий тус олди. Эрон президентининг ўз кўшнилари билан минтақавий хавфсизлик ва мудофаа масалаларида ҳамкорлик қилишга тайёрлиги, сиёсий ва иқтисодий алоқаларни ривожлантиришга интилаётгани Саудия Арабистони бошчилигидаги ФКАДХК давлатларига маъқул тушмоқда. Сиёсий шарҳловчилар ана шу вазиятни назарда тутиб, Форс

кўрфазида минтақавий барқарорлик вужудга келади, дея эътироф этмоқда.

Ўзбекистон Форс кўрфази давлатлари билан амалий ҳамкорликни йўлга қўяр экан, ушбу минтақада хавфсизлик ва юксак иқтисодий тараққиёт ҳукм суришидан манфаатдор эканини ҳамиша таъкидлаб келмоқда. Президент Ислом Каримов мамлакатимизнинг бу борадаги сиёсатига тўхталиб, "Ўзбекистон республикамиз билан чегарадош мамлакатлардаги ҳарбий-сиёсий можароларни тинч йўллар билан ҳал қилишга ва уларнинг олдини олишга қаратилган ҳар қандай ҳаракатларни, амалий қадамларни қўллаб-қувватлаб келди ва бундан буён ҳам қўллаб-қувватлайверади" деган эди.

Ўзбекистон XXI асрга қадам қўйди. Республикаимизнинг истиқболи, барқарор сиёсий-иқтисодий ва ижтимоий тараққиёти йўлида янги юз йилликда улкан режаларни амалга ошириш кўзланмоқда. Форс кўрфази давлатлари янги асрда ҳам жаҳоннинг энергетик захираларга энг бой минтақаси ва қудратли молиявий марказ бўлиб қолаверар экан, мамлакатимизнинг улар билан ўзаро ҳамкорлик алоқаларини янада ривожлантириши ана шу режаларимизнинг амалга ошишида муҳим омил бўлиши шубҳасиз.

Сарваржон ҒАҒУРОВ,

Тошкент давлат Шарқшунослик институтининг тадқиқотчиси

О'зликни anglash ilmi

Маънавий маданиятнинг асосий ва кенг қамровли қисми бўлган фалсафа илми уч-уч ярим минг йиллик ёзма тарихга эга. Ўрта Осиёда эса унинг илдизлари зардуштийлик динининг муқаддас китоби бўлган "Авесто"га бориб тақалади. Бундай далиллар фалсафа илми одамзоднинг ўзи ва атроф-муҳитдаги нарса-ҳодисалар хусусида фикр юрита бошлаган замонлардаёқ пайдо бўлганини исботлайди. Шу боисдан уни ҳозир фалсафий тафаккур деб аташ расм бўлган. Албатта, тафаккур ўз-ўзидан пайдо бўлиб қолмаган, балки назарий ва амалий муаммоларни ҳал этиш жараёнида аста-секинлик билан шаклланган.

Тафаккур ғоят мураккаб ижтимоий-тарихий ва фалсафий-манتيқий ҳодиса бўлиб, уни кўплаб фанлар тадқиқ этади. У инсон фаолиятининг шакли сифатида босқичма-босқич ривожланиб, нисбий мустақилликка эга бўлиб борган. Тарихий ҳодиса сифатида у билимларнинг авлоддан авлодга мерос сифатида ўтиб боришини тақозо этган ҳамда нутқ воситалари орқали қайд этиш (ёзиш) имконияти тўғилганда муайян шаклга кира бошлаган. Бинобарин, тафаккур тил билан бевосита боғлиқдир. Шу боисдан кинининг ёзиш ва нотиклик салоҳияти кучли бўлса, унинг фикрлаш доираси ҳам кенг қамровли бўлган. Тил ва адабиётшунослик илмида амал қилинадиган "Тил қашшоқлиги — фикрлаш қобилияти ночорлигининг ифодасидир", деган мантиқий хулоса ана шу асосга таянади.

Фалсафий тафаккур оддий мулоҳаза ва юзак фикрлардан иборат бўлган жузъий масалалар билан шуғулланмайди, балки уларнинг ҳал этилиши учун амал қилинадиган қонун, тамойил ҳамда таълимотларни илмий асосда иш-

лаб чиқади. Шу маънода фалсафа илми инсон ақлининг бамисоли йўл кўрсатувчи юлдузидир. Фалсафанинг яна бир хусусияти шундаки, у тараққиёт жараёнини, тарихнависликдан фарқли ўлароқ, вақт билан ҳисобламайди. У жараён меъёрини микдор нисбатлари, миқёси ва унинг оқибатлари билан ўлчайди. Масалан, юртимизнинг истиқлолга эришганига кўп бўлгани йўқ. Лекин ижтимоий тараққиёт сари юз тутган халқимиз ана шу қисқа даврда асрга татигулик иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ва маънавий бунёдкорлик йўлини босиб ўтди.

Умуман олганда, фалсафани ўрганиш ҳар бир инсонни ҳар қандай қийинчиликларни енгиш ёки бартараф этиш учун ғайрат-шижоат кўрсатишга ҳамда ижтимоий, сиёсий фаолиятда фаолликка ундайди. Уни пухта ўрганган киши курашчан, ғайратли ва фаол шахс бўлиб етишади. Шунингдек, у инсонни нутқ маданияти ва нотиклик санъати каби фазилатларни эгаллашга ўргатади. Фалсафа тарихи шуни кўрсатадики, аксарият файласуфлар нотик ва гапга чечан бўлишган. Бир сўз билан айтганда, фалсафа мавжуд олам, яъни табиат, жамият, инсон ўртасидаги муносабатларнинг моҳияти, моддий ва маънавий тараққиётнинг умумий қонуниятларини илмий таҳлил қиладиган умумлаштирувчи фандир. Шу маънода у тафаккур эркинлиги ва куч-қудратининг ифодаси ҳисобланади. Хуллас, фалсафа фанини ўрганиш инсоннинг ўзлигини ўрганиш демакдир.

Абдурахмон ОРТИҚОВ,

*фалсафа фанлари доктори,
профессор*

Tomirlarda jo'sh urgan tuyg'u

Миллий мафкура халқимизнинг тафаккури, маънавий-маданий мероси, турмуш тарзи, тили, тарихи ва динига оид гоё ҳамда қарашлар тизими ҳисобланади. Ҳеч бир миллат мафкурасиз яшай олмайди. Мафкурасини йўқотган халқ ўзлигини ҳам унутади. Президентимиз “Мафкура бўлмаса, одам, жамият, давлат ўз йўлини йўқотиши муқаррар”, деб бежиз айтмаган.

Миллат, Ватан ғурури ва туйғуси доимо кишиларни меҳр-оқибат, адолат, иймон-этиқод ва жасоратга ундаб келган. Олмон файласуфи Ҳегел “Маърифатли халқларнинг ҳақиқий жасорати уларнинг Ватан йўлида қурбон бўлишга тайёр эканликларида акс этишидир”, деб тўғри таъкидлаган.

Миллий ғурур ва Ватан туйғуси бизда халқимизнинг беғуборлиги, жасорати, сабр-бардоши, хушмуомаласи, иймон-этиқоди ва руҳий поклиги билан қўшилиб кетган. Айниқса, Амир Темур, Бобур, Нажмиддин Кубро, Муқанна, Маҳмуд Торобий ва Жалолиддин Мангуберди каби миллат ва Ватанни деб хузур-ҳаловатдан воз кечган, эл-юрт дарди, халқ бахт-саодати йўлида жонларини аямаган ҳамюртларимизнинг ҳаётида биз учун ибрат ҳамда намуналар бисёр. Азал-азалдан ўзбек халқи сабрли, меҳнаткаш, меҳр-оқибатли бўлиб келган.

Баъзан нуруний ва оқсоқол кишилар оғзидан “орияти кучли йигит” деган таърифни эшитиб қоламиз. Шу сўзнинг маъносида ҳам бутун халқ шаънига қўллаш мумкин бўлган тунчалар ифодаланган. Ўзбек халқи киндик қони тўкилган жойни муқаддас санайди. Айрим сабаблар ёки тақдир тақозосига кўра бирон-бир ўзбек ўзга юртларга бориб қолгудек бўлса, у, албатта, юртини соғиниб кўмсайди ва тезроқ ота-онаси ҳамда биродарлари ёнига етиб олишга ошиқади.

Хорижда эл-юртидан жудолик азобини тортган бир тўқсон ёшли нуруний мўйсафид қария “Ватанда туриб, икки ракъат намоз ўқиш, ўзим туғилган тупроққа бошни кўйиб сажда қилиш менга насиб этармикан”, деган орзуси амалга ошмаслигига ақли етганидан сўнг жон таслим этиш олдидан “Мени бир баланд жойга дафн этинглarki, Ватанимдан эсан шабада қабримга келиб турса”, — деб васият қилган экан.

Ватанни бирон нарсага алмашиб бўлармикан? Инсон мангу уйкуда ором олаётган аж-

долларининг мозорини алмашса бўладиган не бор? Агар шундай одам топилса, уни инсон дейиш мумкинми?

Мустақилликдан илгари хорижда “Ватанинг қаер?” дейишса, Ўзбекистон деб жавоб бериш имконига эга эмас эдик.

Эсимда, Москванинг кўрсатмасига мувофиқ Бухоро технология институтига ташриф буюрган вакил институт партия кўмитаси биносида осиб қўйилган Алишер Навоийнинг чиройли расмига кўзи тушиб, “Бу ким?” деб сўраганда, бизлар “У ўзбекларнинг Пушкини, ўзбек адабиётининг улкан даҳоси, гўзал ўзбек тилининг асосчиси” деб таништиришимизни охиригача эшитмасдан, “Бу мулла-ку, унинг бошида салласи бор-ку, нега партия кўмитаси хонасида мулланинг расмини осиб қўйдинглар? Бу ерда дохий, сиёсий бюро аъзоларидан бошқа бирон кишининг расми бўлмаслики керак!” деб дўқ-пўпса қилди. Институт кутубхонасидаги Ибн Сино, Беруний, Улуғбек, Форобийларнинг расмларини кўриб, баттар жазаваси тутди. “Ҳамма жойларни муллаларнинг расмлари билан тўлдирибсизлар. Ҳаммасини дарҳол олиб қўйинглр” деб буйруқ берди. Шундан кейин институтнинг умумий партия мажлисида қатнашиб, нега мажлис ҳайъатига биронта ўзга миллат вакилини сайламадинглар, деб дарғазаб бўлди.

Мустақиллик туфайли ўзбекчилик, миллат-севарлик, миллатпарварлик, миллий ғурур, миллий туйғу каби бир қанча олижаноб туншчалар сўз бойлигимизга қайтадан киритилиб, муносиб ўрнини топди.

Ўзбекистон дунёни, дунё Ўзбекистонни қайтадан кашф этди. Ер юзида Ўзбекистон, ўзбек деган номлар баралла айтиладиган бўлди. Хар биримизда озод мамлакатнинг озод фарзанди сифатида муқаддас Ватан туйғуси ва ғурури шаклланди.

Жаҳоннинг қайси бир чеккасига бориб қолсангиз, сиздан “Қаердансиз?” деб сўраганларида фахр билан “Мен ўзбекман, мустақил Ўзбекистонданман” десангиз, қалбингиз фахрга тўлиб-тошади. Ўзбек учун, Ўзбекистонлик учун дунёда бундан улуг бахт, ғурур бўлмаса керак. Миллатнинг фахри, ғурури ва Ватан туйғуси миллий мафкурамизнинг мазмун ва мохиятини англаб етишда муҳим ўрин тутди.

Ортиқ ВАФОЕВ,

“Нуруний” жамғармаси Бухоро вилояти бўлимининг раиси

Ma'naviy ehtiyoj timsohi

Француз олими Франсуа Шампольон Миср битикларини ўқиш сирини кашф этгандан сўнг ёзув билан бирга саҳрофлик ҳунари ҳам асрлар оша такомиллашиб боргани аниқланди. Шу орқали авлодлар эраиздан олдинги даврларда яшаган Шумер халқи ва унинг "Гилгамеш" деган ажойиб достони, қадимги Вавилон подшоҳи Хаммурапининг баҳайбат харсангтошларга ўйилган "қонун" ёзувлари, Оссирия шоҳи Ашурбанипал ва унинг йигирма минг "ғишт варақ"лари ҳамда "Насихатлар ва маслаҳатлар уйи" деб номланган машҳур кутубхонаси борлигидан хабар топди. Булардан аввалроқ ўтган аждодлар битикларни қоятошларга ўйиб қолдиришган бўлса, кейинроқ ўша улкан тошлар саройларга кўчирилиб, солномалар ёзилган. Африканинг кўл ва дарёлари бўйида ўсадиган ёзувбоп папирус пояси ўрамлари ва мол териларига ёзиш ҳам анча вақтлар одат тусига кирган. Оссирия шоҳи Ашурбанипалнинг олдинги тажрибалар асосида узоқ сақланиб турадиган ҳамда ўқишга қулай "ғишт варақ"ларни ихтиро этиши ўз даврида катта воқеа саналган. Бундай "ғишт варақ"лар пишиқ лойдан ясалган, қуритилгандан кейин сополга айлангунча кучли оловда тобланган. Шу тарзда яратилган сопол китоблар бизнинг асримизга қадар сақланиб қолган.

Тарихга назар ташласак, Хитой қоғози II асрда кашф этилган. Шундан сўнг у Самарқанд ва Бағдод, кейинчалик Осиё қитъасининг бошқа шаҳарларига тарқалиб, дастлабки қоғоз қорхоналари ишга тушган. Инсоният маънавий бойликларни қай усулда бўлмасин, сақлаб қолишни кўзлаган. XV асрда эса немис устаси Гутенберг шоғирди Шоффер ҳамкорлигида кўрғошин, рух ва қалайдан харф зарб қилиб, бир вақтнинг ўзида юзлаб, минглаб нусха кўчириш усулини ўйлаб топди ва бу ўша вақтда саҳрофлик санъатидаги янги мўъжиза сифатида қаралган. Қоғоз дастлаб пахта толасидан олинган, XIX асрда эса қоғоз фақат ёғочдан ишланиб, қийинчиликлар бирмунча чекинган. Ҳозирги кунда инсоният бир йилда тахминан 250 миллион тонна қоғоз ишлаб чиқариш мақсадида юз минг квадрат километр майдонни эгаллаган ўрмонзорларни "еб" битирмоқда. Шундай бўлишига қарамай, ҳамон қоғоз муаммоси узил-кесил ечилган эмас. Кўринадики, китобларнинг то китобхон қўлига етиб боргунча машаққатли жараён босиб ўтилган.

Мустақилликдан илгари собиқ шўролар иттифоқи дунёдаги энг китобхон мамлакат, унинг кутубхоналари жамғармасида китоблар сони ҳар киши бошига бир ярим мингтадан тўғри келади, деб расман жар солинган. Аслида эса Ўзбекистоннинг ўшанда бор-йўғи 13250 та кутубхонаси ва уларнинг юз миллион нусха китоб жамғармаси мавжуд эди. Буни йигирма миллион сонли аҳолига нисбатан олсак, киши бошига бештадан китоб тўғри келишини ҳисоблаб чиқиш унчалик қийин эмас. Бунга кутубхона жамғармасининг тенг ярмини хорижий тилдаги китоблар ташкил этишини қўшсак, янада ачинарли ҳолат юзага келади. Ҳозирги кунда эса ҳар киши бошига республика кутубхоналарида олтидан китоб тўғри келар экан. Ҳар йили кўшимча олтидан янги китоб сотиб олишни чўтга ташласак, демак, ҳар бир кишига ўн иккидан китоб тўғри келиши аён бўлади. Ҳолбуки, ривожланаётган мамлакатларга солиштирганда бу жуда паст кўрсаткич саналади. Аммо бизнинг оилалар болажонлигини инобатга олсак, ҳар бир кишига қанчадан китоб тўғри келишини ҳисоблаш чиқиш мумкин. Лекин ҳолисона айтганда, уларнинг кўпчилигини ўқув дарсликлари ташкил этади. Хонадонлардаги кутубхоналар ҳам бундан мустасно эмас. Шундай экан, ўзимизни китобхон халқ дейишга тил борадими?! Кутубхоналар рўйхатида китобхонлар сонининг қамайиб кетгани ҳам фикримиз далилидир. Қолаверса, ўзини зиёли санаган кишининг уйида кичкина бўлса-да кутубхонаси бўлиши шарт. Ахир, адабиёт ўқитувчиси дарсда Чўлпон ижодини ўтса-ю, уйида "Кеча ва кундуз" романи бўлмаса, тарихчи Темур ҳақида маъруза қилса-ю, "Темур тузуклари"ни варақлаб кўрмаган бўлса, унинг зиёлиман дейишга ҳаққи борми?

Китоб ҳеч қачон кийим ёки тақинчоқлар сингари қийматини йўқотадиган буюм эмас. Китобхоннинг савияси ва диди тобора ўсиб боришини эътиборда тутсак, камхаржли оилалар ва талабалар нархи баланд китобларни харид қилиши ва вақтли матбуот билан танишиб боришининг қулай йўллари кидириб кўриш керак. Чунки у маънавий эҳтиёжнинг қондирилишида жуда муҳим ўрин тутаети.

Шафоат Раҳматулло ТЕРМИЗИЙ,

Термиз Давлат университетининг ўқитувчиси, шоир

Ko'lna rivoyat sharhi

Ўзбек мумтоз адабиётида ривоят ичида ривоят келтириш — зарбулмасал усули кўп ва хўп қўлланган. Бу аънаа ҳозир ҳам давом этапти. Ёзувчи Нодир Норматовнинг “Баригал” романи бунинг ёрқин далилидир. Асар тоғлик бир оила — ота, она ва ўғилнинг суҳбати билан бошланади. Роман қахрамони Умарга онаси радиодан эшиттирилган “Баригал” кўшиғи билан боғлиқ момосидан эшитган бир ривоятни сўзлаб беради. Шу тариқа асарнинг асосий сюжети ривоятдаги кўзгу билан боғлиқ қарашларни илгари суришга замин ҳозирлайди.

Бинобарин, романда Умарнинг хотини Малика фарзанд кўрганида қайнонаси Сумбул хола унга момосидан мерос қолган кўзгуни бергани, лекин келиннинг унга бепарво қарагани кейинчалик ўзининг тақдирига қаттиқ таъсир қилгани баён этилган. Асар охирида Маликанинг ўзига ўт қўйиши ва ўлими олдидан қайнонаси совға қилган ойнани сўраттириши юқорида келтирилган ривоят билан асарнинг сюжети ўртасида ўзига хос уйғунлик касб этган. Ёзувчи асарга журналист ва адиб Муҳаммад Тоҳир образини олиб киради. У эса кўҳна ривоятни замонавий усулда қайтадан “шарҳлаган”. Бу — “Бобур кўзгуси” деган хаёлий-мажозий ривоят. У ўзига хос сюжет ва композицион қурилмага эга, шартли гротеск усулида яратилган. Гротеск итальянча сўз бўлиб, ер ости, ғор деган маъноларни билдиради. Бадиий усул сифатида у ёзувчига асардаги воқеаларни шартли тарзда бўрттириб тасвирлаш имконини беради.

Шарқ халқлари оғзаки ижодида бундай усулда яратилган намуналар жуда кўп. Нодир Норматов мана шу усулдан моҳирона фойдаланган. Романдаги бир персонаж тилидан ривоятга баҳо берилиб, шундай дейилади: “Шартлиликни қаранг-а, — деди режиссёр рассомга қараб — уч юз йил аввал қазо қилган киши бошқа инсон қиёфасида дунёга келади-ю, ўзининг ўтмишини шу ажойиб, ғалати кўзгу орқали таниб қолади. Афсонавий, аммо замонавий, яна бир қарасанг — тарихий, аммо бадиий...”

Дарҳақиқат, ҳикоя реалистик услубда бошланиб, кейин унга романтик тус берилган. Ҳикоя қахрамони бўлган Кантемиров — оддий рус кишиси, пўстиндўз. У касби тақозо-

си туйфайли Эрмитажда сақланаётган Бухоро амирининг зарбоф тўнини кўришга жазм қилади. Сўнг нуфузли лавозимда ишлаб турган ўғлининг ёрдамида Эрмитажга киради ва у ерда қадимий кўзгуни кўриб қолади. Худди шу ўринда ёзувчи асарга Умарнинг онаси айтиб берган кўзгу ҳақидаги ривоятни “улаб юбориш”га муваффақ бўлади. Кўзгуга сеҳрли маъно юкланиб, Кантемиров унда ўз ўтмишини, яъни қиз жасадининг қулидан кўзгу ясаган ойнасоз Зоҳир Сийратий — Хон Темир қиёфасини кўради. Ёзувчи шартли гротеск усулини усталик билан қўллаб, китобхонни бир неча аср олдинги ўтмишга “етаклаб” боради. Мана шу шартлилик асосида асар ҳам тарихий, ҳам замонавий мазмун касб этган. Энг муҳими шундаки, ўқувчи гротеск усули туйфайли асар воқеаларида сунъийлик ёки зўрма-зўракилик сезмайди.

Асардаги шартлилик фақат замонда эмас, маконда ҳам тажассум топган. Зоҳир Сийратийнинг шажараси ота-бобоси томонидан осийликларга бориб тақалади. Тақдир тақозосига кўра у Бобур замонида Ҳиндистонга бориб қолган ва Кашмирда яшаган. У сеҳрли кўзгусини йўқотиб қўяди ва кейинроқ унинг шоҳ саройида эканини аниқлаб, сарой хизматчилигига ёлланади. Лекин сеҳрли кўзгуни шоҳлар бир-бирига тортиқ қилиши натижасида ойнасоз уста ҳам, китобхон ҳам ўша сеҳрли кўзгу ортидан юртма-юрт, шаҳарма-шаҳар кезаверади: Ҳиндистондан Эронга, Эрондан Русияга ва шундан сўнг уч авлод ўтиб, тўртинчи авлод Кантемиров қиёфасида тагин Россияга қайтади.

Роман воқеалари ҳозирги даврда юз берса ҳам, воқеалар тугунини ечиш мақсадида ўтмишга сайр қилинади. Кўзгу ҳақидаги ривоят билан бошланган асар Кантемировнинг ҳозирги ҳаёти билан якун топади. Ёзувчи Кантемиров тимсолида руҳнинг қайтадан бошқа танада зухур топиши ҳақидаги ҳиндларнинг таносух ақидасига таянган.

Хуллас, ёзувчининг кўҳна ривоят шарҳи — зарбулмасал усулидан моҳирлик билан фойдалангани асарнинг қизиқарли ва мароқли ўқилишини таъминлаши баробарида бадиий асарда турли усулларни қўллаш яхши натижаларга олиб келишини исботлаган.

Шоҳсанам ДАВРОНОВА,

тадқиқотчи

Afsonaga doya bo'lgan yurt

Тарихи афсона ва ривоятларга айланиб кетган Хоразм ўлкаси ҳақидаги илк маълумотлар зардуштийларнинг муқаддас китоби бўлган "Авесто"да ёзиб қолдирилган. Қадимий Хоразм ҳудудига яратилган ушбу ноёб ёзма манбани ўқиб, илмий асосда ўрганган тадқиқотчиларнинг фикрича, Хоразм тасвири "Авесто"нинг Яшт, Видевдод қисмларида баён этилган. Бу тахминни биринчилардан бўлиб илгари сурган Э.Захау "Авесто"да тилга олинган "Кайризао" ўлкаси Хоразм эканини исботлаб берди.

Дарҳақиқат, китобнинг Видевдод қисмида куйидаги маълумотларни ўқиш мумкин: "Энг аввало, ғоят эзгу жой қилиб, юртлар ичида энг яхши юрт қилиб, Дайтия дарёси ёқасида гўзал Арёнам Вайжоғни яратдим. Ахриман менинг изимда туриб, у юртнинг офати бўлган сарик илонларни ва девлар юрган қишни яратди. У юртда ўн ой қаҳратон қиш, икки ой ёз бўлади: ери учун ҳам, суви учун ҳам, ўсимлиги учун ҳам совуқ. Қиши қишларнинг қаҳратони, унинг поёни ўта серёғин. Мен Ахурамазда яратган юртларнинг иккинчиси Гава (Сугдиёна) — сугдлар яшайдиган юрт. Бу юртда яйловлар кўп, ўтлоқлар серўт, моллари семиз... Ахриман бунга қарши чорвани нобуд қилувчи пашшаларни олиб келди. Учинчи ўлка — Моуру (Марғиёна) кудратли юрт, ҳақ йўлига содиқ юрт; Ахриман бунга қарши шахвоний нафсни тарқатди. Туглари баланд кўтарилган гўзал юрт — Бахдини (Бақтрия) яратдим. Унинг аҳолиси яхшилик қилувчи деҳқонлардан иборатдир". Бундан кўришиб турибдики, "Авесто"даги энг қадимги мамлакатлар Марказий Осиё, Афғонистон ва Эроннинг шимоли-шарқий ҳудудларида жойлашган. Афсонавий мамлакат — Арёнам Вайжоғга берилган жуғрофий тасвирларни ўрганган олимлар уни кенг ҳудудни эгаллаган ўлка бўлган деган хулосага келишган. Уларнинг фикрича, китобда тасвирланган баланд тоғлар — Помир, Ҳиндикуш, Ҳисор, Тяньшан бўлса, чуқур кўллар — Каспий, Орол, Балхаш, Иссыққўлдан иборатдир. Шунингдек олимлар "Авесто" сўзи "Авесто"даги "Дайтия" дарёсини Амударё деб кўрсатишган. Бу тахминларни "Авесто" тилининг хоразмликлар шеvasига ўхшашлиги ҳам тўлдирди. Мисол учун, Хоразм шеvasидаги "ёп" сўзи "Авесто"даги "ап" билан маънодош бўлиб, ҳар иккала сўз ҳам "анҳор" маъносини англатади. Аммо тадқиқотчи Б.Хенинг эътирофи этиштича, "Авесто"нинг ўзига хос диалектикаси мавжуд бўлиб, у нафақат Хоразм шеvasига, балки ғарбий ва шарқий Эрон шеvasига ҳам айнан ўхшамайди. У мазкур ше-

валар ўртасида воситачи вазифасини бажаради. Шу каби далилларга таяниб, олим "Авесто"ни жанубдаги Ак дарёси бўйларида яратилган, дейди. Олим "Арёнам Вайжо" мамлакатининг ҳам айнан Хоразм эмаслигини, аксинча, у бир неча ўлкаларни бирлаштирган илк давлат — "катта Хоразм"дир деган фикрни илгари суради. Зеро, Зардуштийлик дини ҳам ўша вақтдаги жамиятнинг ягона мафкурага бўлган эҳтиёжи натижасида вужудга келган. Унда жамиятнинг ибтидоий жамоа тузумидан қулдорлик тузумига ўтиш давридаги турфа ўзгаришлар диний шаклда ифодаланган ва яққоҳудлик тарғиб этилган. "Авесто"нинг дастлабки қисмларида чорвачилик ҳақида сўз борган бўлса, Видевдод қисмида деҳқончилик тилга олинган. Хунармандчилик эса Яснанинг ўн тўққизинчи қисмида ёзилган. Лекин ҳали у қишлоқ хўжалигидан ажратилмаган ва "Авесто"да кўрсатилган уч табақа вакилидан паст турувчи алоҳида тоифа сифатида тасвирланган.

Умуман, "Авесто"да жамият чорвадор бойлар ва камбағал қишиларга ажратилган. Археологик қазималар вақтида С.Толстов бошлиқ қадимшунослар худди шу тасвирга ўхшаш қальанинг қолдиқларини топишган. Олим уни "Деворлар ичра одам яшайдиган шаҳар" деб таърифлаган. Мазкур қалъа "Кузаликир" номи билан машҳур бўлиб, милоддан аввалги VI асрда бунёд этилган. Унинг қурилиш услуби чорвани қўриқлашга хизмат қилган, яъни улкан қальанинг ички сахнида кенг майдон бўлиб, аҳолиси шаҳар деворининг оралиғидаги йўлақларда умр кечирган.

Хуллас, "Авесто"да милоддан аввалги минг йилликнинг биринчи ярмида қадимий Хоразм ҳудудига мавжуд бўлган ижтимоий-сиёсий ва диний тартиблар акс этган.

Шу боис ҳам ҳозирда "Авесто" матнларини ўрганиш қизғин паллага кирган. Нуфузли халқаро ташкилотларнинг саъй-ҳаракати натижасида "Авесто"га бағишланган анжуманни ўтказишга тайёргарлик ишлари бошлаб юборилди. Шу йилнинг октябрь ойида афсоналарга доя бўлган Хоразм ўлкасида ҳам катта тантана бўлиб ўтади. У қадимий доврўкли юртимизни яна бир бор бутун дунёга кўз-кўз қилади.

Раззоқ АБДИРИМОВ,

Урганч Давлат университетининг
кафедра мудири,

Нигора ЭГАМБЕРДИЕВА,
университет ўқитувчиси

SUMMARY

The article by Murtazo Qarshiboy entitled “Creation of the soul” thoroughly analyzes issues of the idea and belief, as well as ideology. The essay of “The National independence idea: Concept and tendency” written by President Islam Karimov includes a detailed introduction of the national immunity elevation necessity to practise the new idea and ideology that were previously raised up.

“The pride of the nation” by Abduqodir Hayitmetov, the famous Navoi studier, comprises edifying aspects of Navoi’s works and his vital activity and the current problems of the study and interpretation of the poet. Especial interest attracts the thought of the scientist that the poet’s creation is connected with the mysticism, his life with viability.

The literary critic Nusratullo Jumahuja in his article “The eternal genius” underlines defects related to reading, studying and interpreting Navoi’s works and also carelessness at the education system. He says that one cannot be satisfied with publication of Navoi’s works.

The main theme of the article entitled “The treasure of Sim-Sim” by the young expert in folklore Jabbor Eshonqul is the improvising art of the folk oral creation and its history. The author scientifically proves connection between the improvisation and traditions of the shamanism, and informs about the life of the present improvisation school.

Hamidulla Akbarov dedicated his article of “Flaming ways of the cinema” to the history of the Uzbek cinematography. The cinematologist writes about limited potentials of the Uzbek cinema and pressure upon national specialists during the former Soviet regime.

Abdulla Azam in his article “Miracle? Here a million dollars for you” describes a story where an American James Randy promised one million dollars to people with “wonderful abilities”, however, a required man has not been identified yet. The article calls an interest to an invention or miracle.

The hero of freedom” by Abror Adilov introduces the bravery of Abdulmalik Tura, the elder son of Bukhara’s amir Said Muzaffar, against the tsar’s invasion. The author refers to historic documents and facts to describe the heroism of this man.

The work of “Diary of the reader” by Russian publicist Vyacheslav Pyetsukh was translated into Uzbek by Ozod Sharafiddinov. According to Pyetsukh, most of geniuses who made major discoveries had a quite odd life. Essays of the work related to the human culture and its creators also take place in the edition.

*Алишер Навоийнинг “Ҳайрат ул-аброр” достонига
ишланган муқова . (1592-96 йиллар)*

Нашр кўрсаткичи: 869/870
Баҳоси келишилган нархда

ТАФАККУР

ТАФАККУР 2/2001

